

Bába Barbara

FÖLDRAJZI KÖZNEVEK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Bába Barbara

Földrajzi köznevek térben és időben

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2016

A Magyar Névarchívum Kiadványai 39.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjának keretében. Megjelentetését támogatta a Debreceni Egyetem belső kutatási pályázata (RH/751/2015).

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG
PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

Lektorálta:
Reszegi Katalin

ISBN 978-963-318-599-5
ISSN 1417-958X

© Bába Barbara, 2016
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2016

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Borítóterv: Gacsályi Gábor
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Bevezetés	7
I. A földrajzi köznevekkel kapcsolatos elméleti kérdések	11
1. A földrajzi köznevek kutatástörténete	11
2. A földrajzi köznév fogalma	20
3. A névformáns fogalma	32
3.1. A földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok	35
3.1.1. Elsődleges (primér) lexikális helynévformánsok	37
3.1.2. Másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsok	39
3.2. A földrajzi köznevek más (nem névformáns) funkciója a helynevekben	44
4. Rendszertani összefüggések a földrajzi köznevek és a névformánsok között	48
II. A földrajzi köznevek gyakorisági viszonyai a korai ómagyar kori helynevekben	55
1. A mikrotoponimákban szereplő földrajzi köznevek gyakorisági arányai	56
1.1. A földrajzi köznevek jelentésmezőinek gyakorisága	56
1.2. Az egyes földrajzi köznevek gyakorisága	59
2. A településnevekben szereplő földrajzi köznevek gyakorisága	68
III. A földrajzi köznevek területi elterjedtsége	71
1. A földrajzi köznévi állomány lexikális tagoltsága	72
2. A földrajzi köznévi állomány fogalmi tagoltsága	82
3. A földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló kognitív tényezők	88
4. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyai	95
4.1. A korai ómagyar kori földrajzi köznevek jelentésének meghatározása	95
4.2. A földrajzi köznevek poliszém viszonyai	98
4.3. A földrajzi köznevek szinonimitása	104
IV. A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevélírói gyakorlat	107

V. Egy szemantikai mező földrajzi közneveinek szótörténeti vizsgálata	123
1. <i>vejsz(e)</i>	127
2. <i>tanya</i>	137
3. <i>szégye</i> ~ <i>cége</i>	143
4. Összegzés	148
Kitekintés	151
Irodalom	153
Név- és szóalakmutató	175
Summary	183

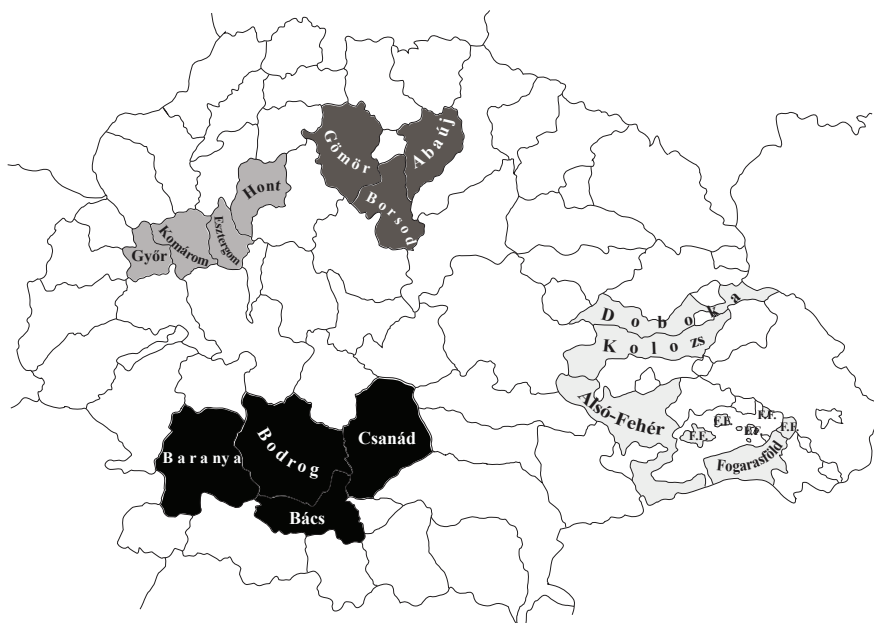
Bevezetés

1. A földrajzi köznevek mint helyet jelölő kifejezések bármely nyelv szókincsének, így a magyarnak is a központi elemkészletébe tartoznak, a helyek fajtájának megjelölésére ugyanis kizárólag ezek az elemek alkalmasak (vö. KIVINIEMI 1990: 44, HOFFMANN 2007: 58). A földrajzi köznevek kutatásának a magyar nyelvtörténet szempontjából emellett azért van kiemelkedő jelentősége, mert ez az egyik legkorábbról és leggazdagabban adatolható szócsoporthoz tartozik, amelynek elemei részint helynevekben, részint közsői minőségükben jelentkeznek a korai írott forrásokban. A földrajzi közneveket ugyanis — csakúgy, mint ma — a régiségben sem pusztán helynévalkotó szerepben alkalmazta a nyelvhasználó közösség, hanem a környezet egyes objektumairól, helyeiről beszélve szintén ezekkel az elemekkel élt. A földrajzi közneveknek ezt a sajátos szerepét emelte ki KISS LAJOS is, amikor úgy nyilatkozott, hogy kizárólag földrajzi köznevekkel is jellemezni tudunk egy tájat anélkül, hogy akár egyetlen tulajdonnevet is használnánk (1972: 250).

A földrajzi köznevek jelenkori állományát NEMES MAGDOLNA doktori disszertációban dolgozta fel (2005), e szavak szótárszerű közzétételére én magam vele együtt vállalkoztam (FKnT.), a történeti földrajziköznév-állomány rendszerszerű áttekintése azonban mindeztől nem történt meg. Jelen kötetben — bizonyos szempontokat kiemelve — e hiány pótlására teszek kísérletet azzal, hogy olyan elméleti kérdéseket állítok a középpontba, amelyek empirikus vizsgálatára főként korai ómagyar kori névanyagon kerül sor.

2. Munkámban elsősorban a földrajzi köznevek korai ómagyar kori rendszerének és változási tendenciáinak bizonyos kérdései kerülnek előtérbe, amivel összefüggésben azonban számos alkalommal tekintettel voltam a helyet jelölő közsavak jelenkori viszonyainak tanulmányozásából származó eredményekre, módszertani tapasztalatokra is. Ennek megfelelően a felhasznált források is kétféleképp voltak: egyes területeken a korai ómagyar korból származó adatokat, más vizsgálatokhoz pedig a mai névanyag földrajziköznév-állományát vettem figyelembe. A földrajzi közneveket az ómagyar kor viszonylatában négy területi egységet vizsgálva tanulmányoztam, ezáltal váltak ugyanis lehetővé többek között például bizonyos nyelvföldrajzi jellegű elemzések. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című monográfiáját (Gy., 1963–1998), valamint a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA. 1., 2., 3., 1997, 1999, 2012), illetőleg a *Korai magyar helynévyszótár* (KMHsz. 1., 2005) című munkákat használtam fel. A négy — főképpen lokális és adatolási szempontok alapján — elkülönített területi egységet a követ-

kezőkben határoztam meg: északnyugaton Győr, Komárom, Esztergom, Hont; északkeleten Abaúj, Borsod, Gömör; keleten Doboka, Kolozs, Erdélyi Fehér, Fogarasföld; délen pedig Baranya, Bodrog, Csanád és Bács vármegyék alkotnak egy-egy összefüggő egységet (lásd az 1. ábrát).

1. ábra: Az Árpád-kori Magyarország vizsgálatra kijelölt területei

Az említett alapvető forrásokon túl további adatokat merítettem a Magyar oklevél-szótárból (OkISz.) is, amely ugyan lokalizációt nem nyújtott az adatokhoz, de az egyes földrajzi köznevek legkorábbi előfordulásának és későbbi kronológiai megoszlásának a feltárásában feltétlenül a segítségemre volt. Az ómagyar kori vizsgálatok kapcsán olykor szükségesnek mutatkozott — az adott témakör minél részletgazdagabb feldolgozásának céljából — az alapkorpusz további kitérítése s egyéb források adatainak a felhasználása is: erre a körülményre az adott fejezetekben minden esetben utalok.

A földrajzi köznevek vizsgálata során a minél teljesebben megrajzolható kép érdekében figyelmet fordítottam a jelenkori földrajziköznév-állományra is, a különböző részletkérdésekben — célszerűségi okokból — annak más-más részkorpuszait felhasználva. A munkának ehhez a részéhez főként a fent említett Magyar földrajzi köznevek tára című kézikönyv nyújtott kiindulópontot (FKnT.). A földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló nyelvtörténeti tényezők elemzéséhez mindemellett A romániai magyar nyelvjárások atlasza című kiadvány jelentett nagy segítséget. Minthogy pedig a földrajzi köznevek vizsgálatának egyes szempontjai szűkebb közösség nyelvhasználati szokásaira vonat-

koztak, ezekhez olyan névanyagot (Hajdúdorog helyneveit) választottam alapul, amelynek gyűjtését magam végeztem el (BÁBA 2015), s ezáltal az egyes beszélők névhasználoi kompetenciájáról és attitűdjéről közvetlenül is képet kaphattam.

3. A kötet öt fő fejezetből áll, melyek közül az első, elméleti fejezetben minde-
nekelőtt a földrajzi köznév fogalmának meghatározására és a lexikális helynév-
formáns fogalmával való kapcsolatának a tisztázására teszek kísérletet. A föld-
rajzi köznév definiálása sokszor felmerülő feladat a névtani szakirodalomban,
ami azért is különösen lényeges, mert ezzel tulajdonképpen a földrajzi köznevek
állományáról, összetételéről is véleményt mondunk.

A földrajzi köznevek rendszerének leírásakor két egymástól elkülönülő (de
egyúttal szorosan össze is függő) szerepkörét vizsgáltam a helyjelölő szavaknak:
az egyes ide vonatkozó fejezetekben a helynevekbeli előfordulásukat (helynév-
formánsi és nem helynévformánsi funkciójukat) és közszóként való oklevélbe-
li megjelenésüket tipizáltam. A földrajzi köznevek rendszere azonban szorosan
összefügg a változási folyamatokkal (például a helynévformánsok rendszer-
tani átrendeződésével, a földrajzi köznevek előfordulási gyakoriságát alakí-
tó tényezőkkel vagy a földrajzi köznevek oklevélszóként való megjelenésének
rendszer-
tani okaival) is, amely szempontokat ezeken a fejezeteken belül ezért
ugyanacsak a középpontba helyeztem.

A földrajzi köznevek állományának változási folyamatai legközvetlenebbül a
szócsoport területi viszonyait befolyásoló tényezők feltárása révén kerültek mun-
kámban előtérbe. A földrajzi köznevek területi elterjedtségére ható — egymással
szorosan összefüggő s olykor nehezen is szétválasztható — nyelvtörténeti ténye-
zők, mezőösszefüggések, kognitív és szemantikai jellegű kérdések ugyanakkor a
rendszer-
tani érintő sajátosságokkal is kapcsolatban vannak, így e nagyobb egység
tanulságai az előző fejezetek eredményeire is állandóan reflektálnak.

A kötetet záró, az elméleti, módszertani tapasztalatokat egy konkrét szócsoport-
on bemutató esettanulmány ugyanacsak a földrajzi köznevek változási folyama-
ta-
tait illusztrálja azáltal, hogy egy eredetileg nem helyjelölő közszói csoport eleme-
inek — a halászóeszközök megnevezéseiből lett, halászóhelyeket megnevező
szavaknak — a szótörténetét mutatja be nagy figyelmet fordítva azokra a jelensé-
gekre, amelyek ezek szemantikai átalakulását motiválták. Itt térek ki továbbá
olyan összefoglaló jellegű kérdésekre is, amelyek a földrajzi köznevek kapcsán
általában véve is központi jelentőségűek, s ennek folytán a korábbi fejezetekben
részletes elméleti kifejtést kaptak.

4. Elméleti keretét tekintve munkám — különösképpen a földrajzi köznevek
és a helynevek viszonyának tisztázásában — alapvetően a funkcionális-szer-
kezeti helynévleírások¹ felől közelíti meg a kérdéskört, de egyes részletek ki-

¹ A *funkcionális-szerkezeti* jelző alkalmazása ezen a helyen elsősorban a HOFFMANN ISTVÁN-fé-
le helynévleírás eljárásra (1993) utal, amely a mikrotoponimák ilyen jellegű leírásának elméleti
keretét adja.

dolgozása során (hol csak kiegészítve a korábbi eredményeket, hol pedig egész fejezetet szentelve e szemléletmódnak) a kognitív felfogás is jelentős mértékben teret kapott. A helynevekkel kapcsolatos kutatásokban is alkalmazott elméleti megközelítésnek pedig azért lehet létjogosultsága egy a földrajzi közneveket tárgyaló munkában, mivel a földrajzi közneveket az általam végzett empirikus vizsgálat kronológiai határai között, azaz a korai ómagyar korban dokumentálható módon rendre a helynevek részeként találjuk meg. A velük kapcsolatos kutatások ezért részben egybefonódnak a helynévtörténeti vizsgálatok lehetőségeivel és módszereivel is.

A kognitív megközelítés megítélésem szerint ráadásul eleve nem is idegen a nevek funkcionális-szerkezeti leírásától, és különösen nem az általam is alkalmazott HOFFMANN ISTVÁN-féle helynévleírási kerettől. Ez a kapcsolat explicit módon is megjelenik HOFFMANN ISTVÁN munkájában: „a helynévadásban szerepet játszó funkcionális-szemantikai modellek [...] alapvetően a megismerés formáival, általában pedig az emberi tudással függnek össze”, tehát a névadási aktus maga is kognitív folyamat (1993: 44). A kognitív szemléletnek a helynévkutatásban való hasznosíthatóságával több írás is foglalkozott már az eddigiekben ezen túlmenően is. Jelen kötet ennek a szemléletnek a földrajzi köznevek vizsgálatában kínáló lehetőségeit igyekszik bemutatni. Úgy vélem ugyanis, hogy a kognitív nézőpont több olyan vitás kérdés eldöntésében a segítségünkre lehet ezen a területen, amelyet illetően a funkcionális-szerkezeti helynévleírás kevésbé tudott egyértelműen állást foglalni.

A történeti kérdéseknek a kognitív nyelvészet eszközeivel történő tanulmányozása természetesen sok esetben nehézségekbe ütközik, hiszen a megismerési folyamatok feltárása a korai ómagyar korra vonatkozólag szinte lehetetlennek tűnő feladat. Mégis, minthogy nem egy esetben „a beszélőknek a dolgokhoz való viszonyában vagy nézőpontjában történt módosulás határozza meg a nyelvbeli változást” (FAZAKAS 2003: 21, 2007: 21–23), a jelenkori viszonyok ilyen szempontú elemzéséből kiindulva érdemesnek tűnik ezt a szemléletet is érvényesíteni.

Munkámban mindezeket túl a dimenzionális nyelvszemlélet — amely a nyelvi jelenségeket térbeli elterjedtségükben és időbeli változásaiban vizsgálja, kiegészítve mindezt a humán dimenzióval — ugyancsak fontos rendező elvként működik. A térbeliség figyelembevétele ugyanis a helyet jelölő szavak esetében megkerülhetetlen, az időbeliséget pedig az teszi különösen fontossá ebben a vizsgálatban, hogy az egyik legjobban és a legkorábbiól dokumentálható szócsoporthoz van szó. A nyelvhasználó ember viszonyulásának középpontba helyezése ugyanakkor szorosan összekapcsolja a dimenzionális nyelvszemléletet a kognitív megközelítéssel, így természetszerűleg bizonyos összefüggésekben ennek a szempontnak is fontos szerepet szántam.

I. A földrajzi köznevekkel kapcsolatos elméleti kérdések

1. A földrajzi köznevek kutatástörténete

1. A földrajzi köznevekkel kapcsolatos vizsgálatok — minthogy ezek a szavak a toponimákban a leggyakrabban előforduló nyelvi elemek — a helynevek kutatásában is fontos szerepet töltenek be. Ezért tarthatjuk természetesnek azt is, hogy minden olyan időszakban, amikor a helynevekkel kapcsolatos feladatok a magyar nyelvtudományban előtérbe kerültek, erőteljesebb figyelem fordult egyidejűleg a földrajzi köznevek felé is (HOFFMANN 2000: 64). Ennek megfelelően a szócsoport kutatásának fellendülését a rendszeres helynévgyűjtés megindulásához, vagyis az élőnyelvi adatok felhalmozódásához köthetjük mind a magyar, mind a nemzetközi névkutatásban. Ezt az impulzust a magyar földrajziköznév-kutatásnak az 1960-as években újabb nagy lendületet vett országos földrajzinév-gyűjtés adta meg (NEMES 2005: 4). A földrajzi köznevek mint helyet jelölő kifejezések ugyanakkor a magyar (és természetszerűleg más) nyelv szókincsének (is) egyik központi elemkészletét jelentik; így a helynevektől függetlenül, önállóan is vizsgálhatók.

1.1. A földrajzi köznevek jelenkori kutatását leginkább az a körülmény jellemzi, hogy a szócsoportot a névkutatók többnyire helyfajták szerint tanulmányozták, s közöttük is egyes helyfajták — főképpen a vizek és a kiemelkedések — kitüntetett figyelmet kaptak. A vízrajzi köznevek vizsgálata terén elsőként STRÖMPL GÁBOR nevét kell megemlítenünk, aki meglehetősen heterogén csoportokra osztja az összegyűjtött anyagot, így például a vízrajzi köznevek közé sorolja a növény- és állatvilágra utaló szavakat, illetőleg a víznevek részeként előforduló *kis*, *mély*, *őreg* stb. melléknéveket is (GYÖRFFY 2011: 24). Ennek oka az a — földrajzi köznevek elemzésében később is megfigyelhető — tényező, hogy STRÖMPL valójában nem a vízrajzi közneveket, hanem a vízneveket alkotó szókincs leggyakoribb elemeit vizsgálta (1930). SZABÓ T. ATTILA A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse című munkájában a vízrajzi köznevek összegyűjtésén túl azok pontos lokalizálását, élő vagy elavult voltának megállapítását és jelentésének meghatározását tűzi ki célul (1942: 4). A vízrajzi köznevek körének kijelölése terén azonban ez a munka is kifogásolható, mivel olyan elemek is belekerültek a 42 vízrajzi közszót tartalmazó gyűjteménybe, amelyek földrajzi köznévi funkcióban önmagukban nem, hanem csak képzett formájukban fordulnak elő, ilyen például a *nád* és a *sás* lexéma (vö. GYÖRFFY 2011: 24–25). BENKŐ LORÁND A Nyárádmente

földrajzinevei című munkájában a vízrajzi közneveknek szánt önálló fejezetben jelzi az adott vízrajzi köznév jelentését, élő vagy kihalt voltát, és ugyancsak érvénytelen területi szempontokat is (1947a: 16–18). GYÖRFFY ERZSÉBET azonban joggal kételkedik néhány BENKŐ által felvett közszó földrajzi köznévi jellegében, így véleménye szerint például az *aszúpatak* és *cigánypatak* nyelvi egységek sokkal inkább kétrészes vízneveknek minősülnek (ti. *Aszú-patak*, *Cigány-patak*), s bennük csak a *patak* lexéma tartható földrajzi köznévként. Megkérdőjelezhetőnek véli továbbá a *holt* ’kiszáradt’ jelentésű melléknévi igenév vízrajzi köznévként való felvételét is, még akkor is, ha az előtagként rendszerint holtágak megnevezésére szolgál (2011: 25). KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-Szigetköz földrajzi neveit vizsgáló munkáját azért kell az itt idézett írárok között külön is kiemelnünk, mert a vízrajzi köznevek jelentésének és adatainak megadásán túl arra is vállalkozik, hogy az egyes földrajzi köznevek megterheltségéről szóljon (1957). A sort az 1990-es években készült munkákkal folytathatjuk: vízrajzi köznevek helynévalkotó szerepét vizsgálta a Körösök vidékén BÍRÓ FERENC (1997a), a Felső-Berettyó mentén Cs. NAGY LAJOS (1999: 31–35), az Alsó-Szigetközben UNTI MÁRIA (1997), illetve a Dunántúlon GERSTNER KÁROLY (1995). Ezek között a munkák között kell megemlítenünk VÖRÖS OTTÓ vízrajzi közneveket feldolgozó monografikus igényű írását (1999), amely nem csupán egy meghatározott terület vízrajzi közneveinek szótárát teszi közzé, hanem a lexikális egységek gyakoriságát is igyekszik bemutatni. GYÖRFFY ERZSÉBET a dolgozat külön érdekésként emeli ki azt, hogy a kutatási eredményeket a szerző térképlapokon is összefoglalja, amelyek ezáltal szóföldrajzi vizsgálatok forrásanyagaként is szolgálnak (2011: 26).

A helyfajta szerinti vizsgálódás a történeti irányultságú munkákban is megjelenik. GYÖRFFY ERZSÉBET ómagyar kori folyóvíznevekkel foglalkozó monográfiájának földrajzi közneveket tárgyaló fejezetében 12 vízrajzi köznév szótörténeti elemzésére vállalkozik (2011: 85–104). Az egyes lexémák etimológiai, hangalaki, jelentésbeli és szóföldrajzi jellemzőinek leírásán túl azok helynevekben való előfordulásának gyakoriságát érintő megállapításokat is tesz. Eszerint a vízrajzi köznevek relatív gyakorisága a magyar helynévalkotás általános szabályszerűségeit tükrözi. A korai ómagyar kori, vízrajzi köznevet tartalmazó folyóvíznevek 90%-ában például a négy leggyakoribb (a *patak*, a *víz*, az *ér* és a *sár*) vízrajzi köznév valamelyike jelenik meg (2011: 85–86). Hasonló megfigyeléseket fogalmaz meg HOFFMANN ISTVÁN 33 korai ómagyar kori vármegye nem településnévi adatait vizsgálva. 5500 mikrotoponimában 150 földrajzi köznév előfordulási gyakoriságának elemzésével arra a következtetésre jut, hogy az összes földrajzi köznév egyötöde adja a névelőfordulások négyötödét (2000: 64).¹

1.2. A földrajzi köznevek helyfajta szerinti kutatása terén a vízrajzi köznevek mellett a másik kitüntetett szócsoporthoz kétségkívül a domborzati köznevek

¹ HARMATTA JÁNOSnak a névalkotó lexémák gyakoriságát tárgyaló írása ugyancsak a helynév-rendszereket érintő általánosítási lehetőségekre mutatott rá (1982).

állománya jelenti. E köznevek rétegét s az azokkal kapcsolatos névhasználati szokásokat elsőként RÉVÉSZ SAMU tekintette át a 19. században, igyekeztél ki-jelölni az irodalmi nyelv számára azok jelentését (1878, vö. RESZEGI 2011: 30). HEFTY GYULA ANDOR A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben című mun-kájában a kiemelkedéseket és a völgyet jelentő szavak csoportját próbálta meg feltárni (1911). HEFTY a teljes magyar nyelvterület térszínformaneveit kutatta, s az így összegyűjtött mintegy 80 köznevet eredetük szerint, illetőleg az általuk jelölt térszíni formák jellemző jegyei alapján vizsgálta. Mindezekon felül igye-kezett bemutatni a vizsgált földrajzi köznevek használati körét is. Ezt követően inkább már csak kisebb területi egységek hegyrajzi közneveit vizsgálták kuta-tóink. ÁRWAY JÓZSEF például a barcasági Hétfaluban és a Kalotaszegen végzett gyűjtéseit publikálta (1941, 1942), TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA pedig a Székelyhodos helynévanyagában szereplő, részben elhomályosult jelentésű, részben ma is hasz-nálatos domborzati közneveket gyűjtötte össze (1997).

RESZEGI KATALIN az Árpád-kori Magyarország hegyneveit vizsgáló monog-ráfiájának részeként a hegyrajzi köznevek szótörténeti jellemzésére is vállalko-zik (2011: 67–119). Az etimológiai, jelentésbeli, hangtörténeti és szóföldrajzi leírásokat adó fejezet összegzéseként általános szabályszerűségekre is rámutat. Így például igazolja azt a nézetet, mely szerint egy jelentésbeli kategória adott területhez kötött lexikális sokszínűsége a szóban forgó terület földrajzi jellegé-vel magyarázható. A hegyrajzi köznevek gyakoriságára vonatkozóan pedig azt állapítja meg, hogy a korai ómagyar kor névalkotásában azok voltak a leggyak-rabban használatos lexémák, amelyek általános jelentésűek, vagyis elsődlegesen is kiemelkedést jelölnek. A hegyrészt jelentő földrajzi köznevek kisebb száma így leginkább speciálisabb jelentéstartalmukkal áll összefüggésben. A névadás kognitív oldalát is megvilágítja ugyanakkor azáltal, hogy megjegyzi: a kiemel-kedések ebben az időszakban még nem töltöttek be olyan fontos szerepet az em-berek életében, hogy ezáltal külön névvel illessék a hegyek mellett azok egyes részeit is (2011: 115).

1.3. Egy adott szemantikai mező vizsgálata áll BÍRÓ FERENC (1997b) és HOR-VÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA munkájának középpontjában (1997), akik szántók nevében előforduló földrajzi köznevekkel foglalkoztak. Gazdálkodástörténeti szempontból fontos földrajzi közneveket dolgoz fel több néprajzkutató is, így például BALASSA IVÁN a legeltetés műszavaira, az *avas*, *avar*, *havas* lexémákra (1973) és a földhasználati módokat kifejező *parlag*, *ugar*, *tanorok* szavakra fordít figyelmet (1970). TAKÁCS LAJOS pedig az irtásgazdálkodás emlékeit őrző *törzsö-kös*, *csongás*, *vész*, *irtásföld*, *járt föld* földrajzi közneveket elemzi (1970, 1974, vö. HOFFMANN 2003a: 118).

A földrajzi köznevek helyfajta szerinti csoportosítása és ennek alapján tör-ténő feldolgozása a korábbi kutatások kedvelt terepe volt, de a helyneveket fel-dolgozó munkák gyakran napjainkban is ezt a szemléletet helyezik előtérbe (lásd például GYÖRFFY 2011, RESZEGI 2011). RESZEGI KATALIN szerint a különböző

helynévfajtákhoz kapcsolódó névadási-névhasználati szokások eltérőek lehetnek, ami nyelvi természetű különbségeket is eredményezhet közöttük (2011: 11, vö. még HOFFMANN 2007: 85, 93, 100–113). A névfajták szerinti névelemzés fontosságát és relevanciáját hangsúlyozza a finn helynévrendszer kapcsán EERO KIVINIEMI (1990), a magyar helyneveket illetően pedig HOFFMANN ISTVÁN is (1993: 34–35, vö. még RESZEGI 2011: 23).

2. A földrajzi köznevek történeti jellegű vizsgálatában a fent említettek mellett leginkább egy-egy földrajzi köznév szótörténeti elemzésére vállalkoztak kutatóink. A földrajzi köznevekhez hasonlóan a helyneveknek a forrásértéke sem vitatható a magyar nyelvtörténet korai szakaszára vonatkozóan, a nyelvtörténeti folyamatok kutatásában mindezidáig azonban a helynevek nem foglalták el az őket megillető helyet (KENYHERCZ 2008: 180, vö. még RESZEGI 2011: 29–30). Annak ellenére van ez így, hogy a helynevek ilyen irányú kutatásának óriási előnye van a közszavak vizsgálatához képest, ami elsősorban korai dokumentáltságukban rejlik, s ezen túl abban, hogy konkrét területhez kapcsolhatóságuk révén névkörnyezetükkel együtt vizsgálhatók (KENYHERCZ 2008: 176). Hasonló előnyöket mutatnak a földrajzi köznevek is a nyelvtörténeti kutatásokban való felhasználhatóságukat illetően, hiszen legfőbb értékük — éppen a helynevekben való jelentkezésük okán — a korai adatolhatóságuk és lokalizálhatóságuk. Ezért is meglepő, hogy — noha szótáraink címszavai között természetesen rendre ott találjuk a földrajzi közneveket is — e szócsoport történeti állományának feldolgozása mindmáig várat magára.

Egy-egy földrajzi köznév szótörténeti jellemzésére ugyanakkor a legutóbbi időkből is több példát említhetünk: HOFFMANN ISTVÁN a *patak*-ot (2003b), BÁRTH M. JÁNOS pedig a *vápa* földrajzi köznevet elemezte ilyen módon (2010: 177–187). Az 1980-as–90-es években a legtöbb szófejtés e körben kétségkívül KISS LAJOSTÓL való (2003a: 118), aki foglalkozott a *mart* lexémával (1991a), a karsztvidékek *zsomboly* ~ *omboly* szavával (1987: 342–345) és régi *haláp* szavunk eredetével (1988: 456–457), valamint a bányászathoz kapcsolódó régi földrajzi köznevekkel: az *akná*-val (1991b) és a *handal*-lal (1995a), a latin *promontorium* magyar megfelelőjének tekintett *előhegy*-gyel (1991c), illetőleg a *gyógyfürdő* köznév születésével (1993). Az újabb keletű helynevekben való előfordulásainak elemzésével a *szer* földrajzi köznév jelentésfejlődésének részleteihez adott további adalékokat HAJDÚ MIHÁLY tanulmánya (1986–1987). E szóról korábban PAIS DEZSŐ írt részletezően (1962). PÉNTEK JÁNOS a *kert*, *gyepű* és *határ* szavakat taglalta írásában (1997, a *kert* szótörténetéhez lásd még HOFFMANN 2010: 82–83). VÖRÖS OTTÓ két eltűnt helyjelölő közszavunkról, a *csepeles*-ről (1995) és a *tanárok*-ról (1997) írt tanulmányaiban; PELLE BÉLÁNÉ a *tanya* (1981), FEKETE PÉTER a *kő* (1996), JUHÁSZ DEZSŐ a *bőrhíd* (1986), TAKÁCS LAJOS pedig a *főrtés* szavunkkal foglalkozott (1981). Meg kell említenünk ebből az időből még HORGOSI ÖDÖN és ZOLTÁN ANDRÁS etimológiai szempontból fontos eredményeit, előbbi a *porond* (1989), utóbbi az *öböl* szavunk eredetéről (1997) adott újabb magyarázatot.

Egy-egy földrajzi köznév helynevekbeli előfordulásával, jelentéstörténetével, használatával és elterjedtségével foglalkozó tanulmányokat azonban már a 70-es évekből is nagy számban sorolhatunk (vö. HOFFMANN 2003a: 117). A *hát* földrajzi köznév helynevekbeli szerepével foglalkozik BALOGH LÁSZLÓ (1972a), de hasonló módon dolgozza fel a *szeg* földrajzi köznevet BAKOS JÓZSEF is (1970). A *telek* jelentéstörténetét tárgyalja FÖLDES LÁSZLÓ (1971, vö. még JAKAB 1957: 81–86, BÁTORI 2015), a *dűlő* földrajzi köznévről ír KOVÁCS ISTVÁN (1963) és BALOGH LÁSZLÓ (1972b), a *fok* helyet jelölő közszóval pedig REUTER CAMILLO és ANDRÁSFALVI BERTALAN (1970) foglalkozott. A *kégy*, *kengyel* kihalt földrajzi köznevet elemzi REUTER CAMILLO (1971), a ma már szintén csak helynevekben fellelhető *aszó* szavunkat NYÍRI ANTAL (1978, 1979, vö. még VÉRTES 1964, TAKÁCS 1969), a *ság*, *ség*, *seg* régi földrajzi köznevet pedig PESTI JÁNOS tárgyalja (1987). Ki kell emelnünk a sorból KÁZMÉR MIKLÓSNAK A »falu« a magyar helynevekben című munkáját (1970), amelyet módszertani következetessége, áttekinthetősége, egyneműsége és az ezekből következő eredményei miatt HOFFMANN ISTVÁN méltán említ a magyar helynévkutatás kiemelkedő műveként és a szűkebb értelemben vett névföldrajzi kutatások egyik legjelentősebb alkotásaként (2003a: 91). A monográfia a *falu* földrajzi köznevet tartalmazó nevek jelentés- és alakszerkezetét, jellegzetes változásformáit, valamint a köznév kronológiai és névföldrajzi sajátosságait tekinti át.

Az ómagyar kori helynevekben földrajzi köznévi jelentésben szereplő fanevek szócsoportjának egy-egy elemével is foglalkozott néhány tanulmány: a *haraszt* és a *tölgy* gazdag szócsaládját MOÓR ELEMÉR (1964), REUTER CAMILLO (1965) és CSÖRE PÁL (1968), a *magyal*, *muzsdaly*, *cser* és *gyümölcsény* szavunkat pedig REUTER CAMILLO dolgozta fel (1975, 1976, 1963, vö. még BÁBA 2007). Legutóbb BÁRTH M. JÁNOS foglalkozott székelyföldi történeti helynevekben előforduló, alkalmi földrajzi köznévi jelentésű fanevekkel, így például a *száldob* ~ *szádok*, *tölgy* és *muzsdaly* lexémák helynevekbeli előfordulását és szóföldrajzi megoszlását tárta fel (2010: 161–164).

3. Minthogy a földrajzi köznevek — a helynevek részeként — az ómagyar korban csakúgy, mint napjainkban pontosan helyhez köthetők, jelentőségük szóföldrajzi vonatkozásban is számottevő. A földrajzi köznevek ugyanis szókincsünk egyik legkorábbi és leggazdagabban adatolható szócsoportja. Szövegemlékeink száma a 15. századig igen csekély, és ezek a források általában nehezen köthetők helyhez, a földrajzi köznevek viszont — jobbára helynévi szórványok névtestében — már a 10–11. századtól kezdve nagy bőségben állnak rendelkezésünkre, és többségük egyértelműen lokalizálható (KÁLMÁN 1967: 344). A névföldrajzi vizsgálat² lehetőségét elsőként PESTY FRIGYES vetette fel (1878: 30), s az alkalmazására tett úttörő kísérletet HEFTY GYULA ANDORNAK A térszíni for-

² A névtan és a nyelvföldrajz kapcsolatának bibliográfiai összefoglalását lásd JUHÁSZ 1993 és HOFFMANN 2003a: 153–157.

mák nevei a magyar népnyelvben című munkája jelenti (1911). A földrajzi köznevek ómagyar kori szóföldrajzi vizsgálatának jelentőségére több kutatónk — köztük BENKŐ LORÁND (1957: 51), KÁLMÁN BÉLA (1967: 344), HOFFMANN ISTVÁN (1997: 141–154) és TÓTH VALÉRIA (1997: 262–265, 2001: 225–228, 2002) — is felhívta a figyelmet. A nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti érdekű névföldrajz első megállapításait MELICH JÁNOS nevéhez köthetjük (MELICH 1925: 53, KÁZMÉR 1970: 12), aki a *jó* elterjedésének területi viszonyait kísérelte meg bemutatni. Egy-egy földrajzi köznév területi megoszlásával később is többen foglalkoztak: BENKŐ LORÁND az *öttevény* (1957: 51) és *ropó* (1947b: 27), KÁLMÁN BÉLA a *hany* (1944: 100), LÖRINCZE LAJOS a *bérc ~ börc* (1946: 22), SZABÓ T. ATTILA az *erge* (1933: 242), HOFFMANN ISTVÁN a *patak* (2003b: 669–670) kapcsán végzett ilyen természetű vizsgálatokat. PESTI JÁNOS a *ság, ség, seg* régi földrajzi köznév *séd*-del való etimológiai összefüggését veti fel annak területi elterjedése alapján (1987). KÁZMÉR MIKLÓS (1970) és VÖRÖS OTTÓ (1999) a fentiekben már említett monográfiája a szóföldrajzi kutatások szempontjából is alapvető munkának számít. A szóföldrajzi–névföldrajzi kutatások megélénkülésére — csakúgy, mint a földrajzi köznevekkel való foglalkozásra általában — az 1980-as–90-es években az egyre szaporodó megyei, járási névtárak is ösztönzőleg hatottak (HOFFMANN 2003a: 153).

TÓTH VALÉRIA Ómagyar helyneveink és a névföldrajz című tanulmányában több lehetőségét tárgyalja a földrajzi köznevek szóföldrajzi vizsgálatának. Régi helyneveink segítségével vizsgálhatjuk egyrészt egy-egy földrajzi köznév térbeli és időbeli elterjedését, de leginkább a több lexéma térbeli eloszlását ábrázoló térképlapok egymásra vonatkoztatásával vonhatunk le tanulságokat: egy-egy lexéma szóföldrajzi vizsgálatánál ugyanis több eredménnyel kecsegtet az adott szómező elemeinek együttes elemzése (1998: 121–134). Másrészt egyetlen lexéma szóföldrajzi vizsgálatának is lehet nyelvileg jelentősége, amennyiben a különböző területeken a lexéma más-más jelentésben adatolható (TÓTH V. 1997: 262–265). RESZEGI KATALIN és GYÖRFFY ERZSÉBET ennek a szemléletnek megfelelően adott mintát egy-egy helynévfajta helyjelölő elemeinek ómagyar kori névföldrajzi vizsgálatára: RESZEGI KATALIN az Árpád-kori hegyrajzi köznevek (2011: 77, 83, 88, 117–119), GYÖRFFY ERZSÉBET pedig ugyancsak az Árpád-korból adatolható vízrajzi köznevek területi elterjedését vetítette térképre (2011: 88–104). BÁRTH M. JÁNOS székelyföldi történeti (döntően 17–18. századi) helynevek részeként előforduló földrajzi köznevek szóföldrajzi vizsgálatával gazdagította a névföldrajzi és a szókincstörténeti kutatásokat (2010: 66–176, 2014). A névföldrajzi vizsgálatokat BÁRTH — KÁZMÉRHOZ HASONLÓAN — három típusra osztja: a történettudományi, a nyelvjárási–nyelvjárástörténeti–nyelvtörténeti és a névtani–névközpontú–névélettani célú névföldrajzra (2010: 8–14). A földrajzi közneveket jelentésük alapján 11 csoportba sorolva az egyes kategóriák elemeire vonatkozóan gyakorisági listát közöl, s a földrajzi köznevek területi elterjedését

ezt követően 100 térképlap segítségével mutatja be. A névalkotó lexémák földrajzi vizsgálatának tanulságai között megfogalmazza, hogy ezek alapján névjárásokat nem, jobbára csak területi tendenciákat lehet leírni (i. m. 173).³

4. A földrajzi köznevek vizsgálata nemcsak a magyar névtani és nyelvtörténeti kutatásokban számít fontos területnek, hanem az 1950-es évektől kezdve Európaszerte is egyre több írás foglalkozik az egyes nyelvek földrajzi közneveivel, azon belül is elsősorban az etimológiájukkal és szótörténetükkel (NEMES 2005: 8).

Az angol nyelv földrajzi közneveit vizsgáló MILLWARD munkáját újszerű szemlélete miatt fontos az elsők között megemlítenünk. MILLWARD szerint ugyanis a földrajzi közneveket a legtöbb esetben nem célszerű önmagában, elszigetelten vizsgálni: a jelentésmező más elemei (sőt egy meghatározott terület teljes földrajzi köznévi szókincse) ugyanis nagyban befolyásolják az adott földrajzi köznévvel kapcsolatos nyelvi jelenségeket (1972: 51), ezért a földrajzi köznevek rendszere hálózatként képzelhető el. NICOLAISEN meggyőzőnek ítéli a *hálózat* kifejezést, amely véleménye szerint nem hordozza magában a *rendszer* teljességre és kizárólagosságra utaló jegyeit, ugyanakkor mégis azt implikálja, hogy a földrajzi köznevek területenként valamilyen nem önkényes és nem véletlenszerű rendszert alkotnak (1977: 159). MILLWARD Rhode Island-i vizsgálatai során általános és (úgy tűnik) nyelvektől független törvényszerűséget is megfogalmaz a földrajzi közneveknek a helynevekben való gyakoriságával kapcsolatosan: úgy véli, hogy adott területen a legkedveltebb földrajzi köznevek használatosak a helynevek nagy többségében (1972), vagyis egy meghatározott területen és időben a földrajzi köznévi állomány egy kis része szerepel a helynevek nagy részében.

A földrajzi köznevek és a tulajdonnevek eltérő grammatikai viselkedését tárgyalja a horvát nyelv földrajzi köznevei alapján ŠIMUNOVIČ (1982). Megfigyelései, melyek szerint a köznevek és a tulajdonnevek ragozása eltérő, illetve a tulajdonneveknek a legtöbb esetben nem lehet többes száma, részben a magyar nyelvre is vonatkoztathatóak (vö. NEMES 2005: 10). Szintén fontos jelen munka szempontjából megemlítenünk az ír PAUL TEMPAN írását, amelyben a földrajzi köznevek történeti vizsgálata kerül előtérbe az ír domborzati köznevek kronológiai vonásainak feltárása által (2009: 943–951).

A nemzetközi szakirodalomban a földrajzi köznevek állományát több kutató is a névtani és nyelvtörténeti szempontú vizsgálatokon túlmutató szándékkal elemezte, így például PETER NITSCHÉ a lengyel nyelv földrajzi szókincsének a segítségével kívánt hozzájárulni a szláv őshaza sajátosságainak a feltárásához (1964: 1). Szintén

³ JUHÁSZ DEZSŐ szintén úgy véli, hogy névjárásokról kevésbé, inkább az egyes jelenséghatárok kirajzolódásáról beszélhetünk (1994: 112). DITRÓI ESZTER ezzel szemben disszertációjában a kérdést több szempontból körüljárva, vagyis a földrajzi táj, a migrációs folyamatok, illetve az idegen nyelveknek a helynévrendszerre gyakorolt hatását elemezve arra a következtetésre jut, hogy „a helynévrendszerek területi sajátosságait látva joggal számolhatunk névjárások létezésével” (2015: 161, vö. még HOFFMANN 1993: 29, 1994: 119, JUHÁSZ 2004: 168, BÁRTH M. 2014: 273).

a szláv őshaza kutatásával, egészen pontosan annak lokalizációjával foglalkozott MALKO az általa összegyűjtött 1500 cseh és szlovák földrajzi köznévvé segítségével, minthogy véleménye szerint a földrajzi köznévek a szókincs egy ősi rétegébe tartoznak, s ezáltal alkalmasak arra, hogy az ilyenfajta kutatások alapanyagául szolgáljanak (1974: 3). A földrajzi köznévvé meghatározásával foglalkozó nemzetközi szakirodalmi munkákat a megfelelő fejezetben idézem.⁴

5. Mind a hazai, mind a nemzetközi névtudományban a kutatók fontos célnak tekintik a földrajzi köznévek állományának összegyűjtését és kiadását. Ezen a téren a szláv névkutatók járnak az élen, hiszen KISS LAJOS már a IV. Magyar Névtudományi Konferencián arról számolhatott be, hogy több szláv nyelv földrajzi köznévvé-szótára is elkészült (1989). A Finn Névtani Archivum, amely két és fél millió élőnyelvi gyűjtésből származó helynévadatot tartalmaz, ugyancsak lehetővé teszi a finn földrajzi köznévek együttes elemzését (MIKKULAINEN 1996: 249),⁵ de szintén létezik az angol nyelvre vonatkozólag is földrajziköznévvé-gyűjtemény, amelyet SWAYNE nevéhez köthetünk (1956).

Ami pedig a magyar földrajzi köznévek élőnyelvi gyűjtésének helyzetét illeti, ennek a kiindulópontjaként az 1960-as–70-es években megjelent hazai névtárakat említhetjük meg, amelyek területi földrajzi köznévi szótárakat is tartalmaznak a földrajzi köznévi elemek jelentésével és többnyire a visszakereshetőséget is lehetővé tévő mutatóval. Ezeknek a névtáraknak a földrajzi köznévek gyűjtésére vonatkozó módszere azonban nem volt egységes. A Somogy megye földrajzi nevei című kötet például nem a nevekből kiemelt földrajzi köznéveket, hanem külön kérdőíves kikérdezéssel készült szólistát közöl (SMFN. 35–36). A munkát elvégző MARKÓ IMRE LEHEL ugyanis joggal véli úgy, hogy a nyelvközösség földrajziköznévvé-anyaga nem feltétlenül fedi a tulajdonnevekben megjelenő földrajzi köznévek állományát. A tulajdonnevek között vannak például mesterségesen alkotott nevek is, amelyek nem az illető nyelvközösségtől származnak, így például a kataszteri térképet készítő mérnök kiegészítő névelemként olyan földrajzi köznév is használhatott, amelyet az adott nyelvközösség akár nem is ismert. A Somogy megyei kötetben a földrajziköznévvé-lista összeállítóinak törekvése ezért az volt, hogy a nyelvközösség közvetlen nyelvhasználatán alapuló köznévek kerüljenek a listába, ezért például a földrajzi nevekből megjelenő, de közszoói jelentésükben már kihalt elemeket (helyesen) nem szerepeltették a jegyzékben (pl. *mál*). Az egyes címszavak értelmezései kapcsán arról is tudomást szerezhetünk a somogyi kötetből, hogy azok mindig a népi értelmezésen alapulnak, tehát semmiféle filológiai segédletet nem vettek hozzá igénybe a szerzők (SMFN. 35–36).

⁴ A földrajzi köznévekkel kapcsolatos korábbi nemzetközi kutatásokról lásd még NEMES 2005: 8–17.

⁵ Az adatbázis fejlesztésére nagy hatással volt EERO KIVINIEMI helynévelmélete (1990), aminek következtében a nevek szintaktikai és szemantikai elemzése is teret kap az adatbázisban, s egyúttal a földrajzi köznévek is fontos szerephez jutnak (MIKKULAINEN 1996: 248).

A Somogy megyei kötet elveit követve jelent meg a Tolna megye földrajzi nevei és a Baranya megye földrajzi nevei című kötetekben is a földrajzi köznevek értelmező szótára (TMFN. 37–47, BMFN. 2: 951–958). Ettől némiképp eltért azonban a Veszprém megye földrajzi nevei című kiadványsorozat munkamódszere. Itt ugyanis a földrajzi nevekben szereplő földrajzi köznevekből előzetesen összeállított listát kérdezték ki bizonyos kutatópontokon (VMFN. 1: 15, VMFN. 2: 15, VMFN. 3: 16, VMFN. 4: 20). További problémát jelent, hogy egyes földrajzinév-tárakban a földrajzi köznevek jelentésmeghatározása nem feltétlenül a helyi nyelvhasználat, hanem korábbi, máshol közölt definíciók alapján történt (vö. HOFFMANN 2003a: 57).

A hazai névkutatásban gyakran megfogalmazódott az igény egy a magyar nyelvre vonatkozó jelenkori földrajziköznév-szótár egybeállítására. Ennek ki-elégítéséhez járult hozzá a NEMES MAGDOLNÁVAL 2014-ben közzétett Magyar földrajzi köznevek tára (FKnT.) című munkánk, melynek összeállításához tájszótárak, megyei, járási és egyes településekre vonatkozó földrajzinév-tárak gyűjteményeit használtuk fel.

6. A fentiekből jól látható, hogy melyek azok a kérdéskörök, amelyek az eddigiekben a földrajzi köznevek fő kutatási irányait jelentették. A földrajzi köznevek jelenkori és történeti vizsgálatában a helyfajták szerinti feldolgozás például igen eredményesnek bizonyult, emellett a történeti kutatások kiemelt területe volt az egyes földrajzi köznevek szótörténeti jellemzése. Ezek a kutatások jól belesimulnak a magyar nyelvtudomány egyik fontos vonulatának, az etimológiai vizsgálatoknak a rendjébe. A földrajzi köznevek emellett kitűnő alapot biztosítanak a szóföldrajzi kutatások számára is, amit az eddigi igen gazdag jelenkori és történeti nyelvöldrajzi vizsgálatok feltétlenül igazolnak.

Az is nyilvánvaló azonban, hogy — egy-egy lexéma, illetőleg a közelmúltban feldolgozott víz- és hegyrajzi köznevek szókinccstörténeti jellemzését (GYÖRFFY 2011: 85–104, RESZEGI 2011: 67–119) leszámítva — a földrajzi köznevek történeti állományának átfogó elemzése eddig meglehetősen háttérbe szorult. Az előzményirodalom áttekintése által jól kirajzolódtak azok a pontok, amelyek a földrajzi köznevek tanulmányozásakor egy átfogó vizsgálat keretében megkerülhetetlenek.

A fenti szemléből kimaradtak azok az írások, amelyek a földrajzi köznevek nyelvi kategóriájának a jellemzésével általában foglalkoznak, többnyire azzal az igénnyel, hogy más nyelvi rendszerektől elkülönítve megpróbálják az ide tartozó szóállomány terjedelmét és összetételét meghatározni, s egyúttal megkíséreljék közös vonásaik alapján jellemezni e szavak nyelvi helyzetét és szerepét. Mivel ez a kérdés értekezésemnek is fontos, megkerülhetetlen témakörét jelenti, az erre vonatkozó szakirodalom áttekintésére az ezzel a problémával foglalkozó következő alfejezetekben vállalkozom.

2. A földrajzi köznév fogalma

1. Minthogy a földrajzi köznév fogalma igen nehezen határozható meg, érthető, hogy a magyar és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt állandó viták folynak róla. Bár az 1950-es évektől kezdve Európa-szerte egyre több írás foglalkozott az egyes nyelvek földrajzi közneveivel, azon belül is elsősorban azok etimológiájával és szótörténetével, ezeknek a munkáknak az áttekintését a fogalom pontos leírásának hiánya, illetve a terminusok keveredése nagyban megnehezíti (vö. NEMES 2005: 8). A fogalom definiálására irányuló nemzetközi kutatások közül például MILLWARD kísérletét emelhetjük ki, aki az angol nyelvben előforduló földrajzi köznevek univerzális jegyeinek a megfogalmazásával határolta körül a fogalmat (1972).⁶ Az orosz névtani szakirodalomból a földrajzi köznév értelmezését illetően például PODOLSKAJA nevét kell megemlítenünk, aki megállapítja, hogy a földrajzi köznév olyan szó, amely földrajzi objektumot jelöl, és gyakran áll helynevek részeként vagy helynévi funkcióban (1978: 44). MILLWARD ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet fent idézett művében, hogy egy adott terület vagy a teljes szókincs részeként is előfordulnak olyan földrajzi tulajdonságra utaló elemek, amelyek nem jelennek meg a helynevekben (1972). A földrajzi köznév fogalmát illetően a jelen munka szempontjából ugyancsak fontos gondolatot fogalmaz meg ALEXEY SKLYARENKO és OLGA SKLYARENKO, akik szerint a földrajzi köznevek rendszere egy piramisként képzelhető el, amelyen a földrajzi köznevek helynévalkotó képességüknek megfelelően helyezkednek el (2005: 277).

2. A földrajzi köznevek szerteágazó és gazdag magyar szakirodalmában is számos kísérletet tettek a kutatók a szócsoport fogalmának meghatározására és kategorizálására: ezeket a megközelítéseket legutóbb BÁRTH M. JÁNOS foglalta össze (2010: 66–68, de lásd még NEMES 1999 is). Ennek ellenére nem tűnik fölöslegesnek e helyen sem az ehhez a témakörhöz kapcsolódó megállapítások áttekintése márcsak amiatt sem, hogy ezek belső ellentmondásait saját felfogásom kialakítása során lehetőleg elkerülhessem, illetve feloldhassam, másrészt viszont a bennük megmutatkozó előremutató javaslatokat továbbgondolva beépíthessem saját megközelítembe. A földrajzi köznevek definiálása és osztályozása során a nemzetközi szakirodalomban tapasztaltakhoz hasonlóan a szakemberek alapvetően két fő szempont valamelyikét érvényesítették: egyesek a helynevekben betöltött szerepük, mások a jelentésük alapján tartották megragadhatónak a kategóriát. A földrajzi köznevek funkcióját helyezi előtérbe LŐRINCZE LAJOS, aki Földrajzineveink élete című munkájában a magyar szakirodalomban először

⁶ Megfogalmazta többek között azt, hogy a földrajzi köznevek jelentése közötti különbségeket meg lehet határozni egy látszólag korlátozott számú jellemző vagy tulajdonság által, így például a Rhode Island területén használatos *creek*, *river*, *neck* és *pond* földrajzi közneveket hasonlítja össze, amelyek egy-egy szemantikai jegyükben különböznek a *brook* földrajzi köznévtől. Univerzális jegynek véli a földrajzi közneveket illetően azt is, hogy valamely terület adott időben használt földrajzi köznevei a terület kulturális viszonyainak a függvényei (1972).

használta magát a terminust is. Véleménye szerint „A földrajzi köznevek a szó-kincs azon részei, melyeket egy közösség a földrajzinév-alkotásban elsődlegesen használ fel egy-egy tájrész jelölésére, azaz földrajzi fogalmat jelölő főnevek”⁷ (1947: 6). Hasonlóan vélekedik erről KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301) és KISS LAJOS (1972: 250) is. Mindezek a definíciók NEMES MAGDOLNA szerint (2005) magukban foglalják azt a felfogást, mely szerint egyrészt a tulajdonnevek mögött feltétlenül köznévi előzmény áll, másrészt hogy a helynevek egy ősi korszakban *Ér, Erdő, Domb*-félék voltak, s csak később jöttek létre a *Fekete-ér, Kőris-erdő, Homokos-domb* típusú nevek.⁸ Néhány, a víznevek köréből hozott példa valóban azt mutatja, hogy a nagy vízfolyások megnevezései között gyakori a földrajzi köznevekből való alakulás: a *Duna* ugyanis feltehetően egy óiráni vagy árja tkp. ’víz’ jelentésű szóból alakult, a kazah *Balhas* tó nevének a ’csalitos és ingoványos partú, lápos tó’ jelentésű köznév, a szaúdi *Nedzs*-nek pedig egy arab ’fennsík’ jelentésű szó a forrása (vö. FNESz., RESZEGI 2009a: 37),⁹ de ilyen jellegű neveket tudunk idézni a Kárpát-medence magyar eredetű víznevei közül is: *Ér, Sár, Fertő* stb. HOFFMANN ISTVÁN azonban úgy véli, hogy már az ősi helynévrendszerekben is számolhatunk a *Fekete-ér, Kőris-erdő* típusú kétrészes nevekkal (1999: 209). Mivel pedig a legkorábbi helyneveink tanúsága alapján feltehetjük, hogy a régi névadási gyakorlatot alapvetően a maihoz hasonló vonások jellemezték, tudniillik a helynevek ugyanolyan névalkotási folyamatokkal jöttek létre, mint ma, nincs okunk feltételezni az egyrészes, földrajzi köznévvvel azonos alakú helynevek kronológiai elsőbbségét a kétrészes nevekkal szemben. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy e viszonylagos állandóság ellenére a névadás egyes időszakokban természetesen más-más helynévtípusok dominanciáját figyelhetjük meg (TÓTH V. 2001: 178–179).¹⁰

ÁGOSTON MIHÁLY szintén a névben való előfordulásuk felől közelíti meg a földrajzi köznévi meghatározását, s úgy véli, hogy a „földrajzi köznévi a földrajzi fogalmak fajtát jelölő műszó, mely földrajzi nevek utótagjaként szokott szere-

⁷ A földrajzi fogalom kifejezés itt vélhetően ’hely’ jelentésben használatos.

⁸ Arra is van példa azonban, hogy valamely földrajzi névből földrajzi köznévi válik, KISS LAJOS ide sorolja a *Karszt* > *karszt* változást (1972: 251). Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a *karszt* lexéma leginkább csak tudományos szakszóként használt földrajzi köznévi (vö. NEMES 2005).

⁹ Vízneveink legrégebbi rétegébe egyes feltételezések szerint olyan nevek tartoznak, melyek közszói alapjának jelentése ’víz’, ’folyó’, ’áramlat’: például *Duna, Dráva, Száva, Zala* (vö. KRAHE 1964: 34–51, UDOLPH 1990: 60–61, 103–107, 271–273, FNESz., PÓCZOS 2010: 57). Nem véletlen persze, hogy éppen a legnagyobb vizek nevei alakultak így, s ezáltal a mellettük lévő kisebb vizeknek elkülönítő névrészenek is kellett lennie.

¹⁰ Az egyes (lexikális, szemantikai, morfológiai) helynévtípusok dominanciájának kronológiai szempontból történő változását korábbi, a fanevekkel kapcsolatos morfológiai szempontú vizsgálatom is alátámasztotta. Az elemzés során ugyanis magam is arra a következtetésre jutottam, hogy a fanevet tartalmazó helynevek körében napjainkban jóval kisebb a jelentéshasadással és a képzéssel alkotott helynevek aránya, s jóval nagyobb az összetételeké, mint az ómagyar korban volt (BÁBA 2008) (A korai helynévtípusokkal kapcsolatos kronológiai kérdésekhez lásd még pl. RÁCZ A. 2016: 13).

pelni” (1984: 13). NEMES MAGDOLNA hozzáteszi, hogy ez nem mindig van így, hiszen például az előtag is lehet földrajzi köznévi (1999). A *Sédre dűlő, Falu alja, Szőlő út* típusú nevekben a bővítményrész szerepű földrajzi köznevek legtöbbször a névvel megjelölt helynek más helyhez való viszonyát fejezik ki, ugyanakkor előfordulhatnak a földrajzi köznevek a névrészek elemeként is, például *Alsó-sédre dűlő* (vö. HOFFMANN 2000: 64).

HOFFMANN ISTVÁN definíciója alapján földrajzi köznévi csak azokat a helyjelölő szavakat tekinthetjük, amelyek helynévvel is megjelölhető helyfajtákat jelentenek, így például az *ágyás* ugyan egyértelműen földterületet jelöl, mégsem szokás a földrajzi köznevek közé sorolni. Másfelől azonban nem tarthatjuk egy adott korban a nyelvi rendszer földrajzi közneveinek azokat a lexémákat, amelyek bár helynevekben előfordulnak, közszóként viszont már kivesztek a használatból, ilyenek például a *jó, ügy* lexémák (HOFFMANN 2000: 71).

További problémát jelent az is, hogy olykor magát a helynévi kategóriát is igen nehéz körülhatárolni. Az épületeket jelölő neveket illetően például az egyes helynévtárak sem képviselnek egységes gyakorlatot. A Mátészalkai (MJFN.) és a Nyírbátori járás (NyJFN.), valamint a Baranya megye földrajzi neveit tartalmazó kötetek (BMFN.) ezeknek az elemeknek csak egy részét (pl. a *kocsma, csárda* szavakat) vették fel a kötetben közreadott földrajzisköznévi-szótárba, ezzel szemben a Pápai, Ajkai járás kötetei az *autóbuszállomás, mentőállomás, iskola* szavakat is tartalmazzák (VeMFN. 2–3.; vö. NEMES 1999: 339).¹¹ Az olyan lexémáknak, mint például az *állomás, kocsma, kultúrház* kétségtárgy van ’hely’ jelentésük is, de szemantikai tartalmuk központi magva HOFFMANN ISTVÁN szerint elsősorban más típusú szavakkal (mégpedig az építménynevekkel) fűzi őket egy jelentésmezőbe, s az ezeket jelölő tulajdonnevek szintén csak másodlagosan tekinthetők helynévi (2000: 68).

A helynévi kategória egzakt meghatározásának hiánya olyan esetekben is gondot jelenthet, amikor az adott helymegjelölést szemantikai tartalma alapján ugyan a tulajdonnevek közé tartozónak ítéldhetjük, azzal kapcsolatban azonban, hogy a kifejezés köznévi vagy tulajdonnévi jellegű-e, sokszor még maguk a névhasználók sem tudnak egyértelműen állást foglalni, ilyenek például az *Egyház földje ~ egyház földje, Dobi Sándor tanyája* (HBmHn. 1: 46, 47) stb. kifejezések (vö. ORMELING 2009: 780). Ez a bizonytalanság pedig a helymegjelölésben szereplő földrajzi köznevek státusát is befolyásolja. A fentiekben idézett munkák ugyanis jórészt a földrajzi köznévi fogalmának fontos kritériumaként említik az adott földrajzi köznévi helynevekben való szereplését.

3. A földrajzi köznevek fogalmának meghatározása mellett tanulmányok egész sora próbálta meg elvégezni a földrajzi köznevek osztályozását. Ezek a modellek

¹¹ Az egyes helyfajták eltérő mértékű képviseltségéről a földrajzisköznévi-tárakban, illetve az ezzel kapcsolatos nehézségekről lásd HOFFMANN 2003a: 45.

többnyire szemantikai alapon csoportosították a földrajzi közneveket. KÁZMÉR MIKLÓS (1949: 301), INCZEFI GÉZA (1970: 38), FEKETE PÉTER (1991), KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996: 121), BÍRÓ FERENC (1997a, 1997b) és BALOGH LAJOS (1997) rendszerezését TÓTH LÁSZLÓ (1999) és NEMES MAGDOLNA (1999) kísérte meg egybevetni. Egyetérthetünk velük abban, hogy az egyes osztályozások több ponton is kifogásolhatók. Amennyiben például a földrajzi köznévfogalom meghatározásában fenntartjuk azt a kritériumot, hogy annak 'hely' fogalmi tartalma van, illetve hogy helynevek részeként fordul elő, nem tekinthetjük földrajzi köznévfogalomnak az INCZEFI rendszerében megjelenő *csősz* és *tyúkol* szavakat. Szintén gyakori probléma, hogy a kutatók nemcsak főneveket, hanem melléknéveket is a földrajzi köznevek közé sorolnak (pl. INCZEFINél *nagy, kis, belső, külső*; 1970: 36, vö. HEGEDŰS 2008: 130) annak ellenére, hogy a vizsgált szócsoporthoz a főnevek egy sajátos osztályát képviseli. A szempontok keveredése okoz gondot KÁZMÉR rendszerében: a leíró és a történeti kategóriák egybemosódása érhető tetten ugyanis abban, hogy az egyik csoport funkció szerint (pl. közlekedésre szolgáló nevek), a másik alakulás szerint (pl. gazdálkodástörténeti nevek), a harmadik pedig a helynévfajta szerint (pl. vízrajzi nevek) különül el (1949: 301; vö. NEMES 1999: 337). Legutóbb székelői helynevek névalkotó szóképzésének vizsgálata során BÁRTH M. JÁNOS alakított ki a földrajzi közneveket osztályozó rendszert (2010: 70).

4. A fentiekben láthattuk, hogy a földrajzi köznevek csoportjának körülhatárolásában fontos problémaként merült fel a tulajdonnévi és a közzói értékű kifejezéseknek, lexémáknak az elkülönítése. Az alábbiakban ezt a kérdést vizsgáljuk meg tüzetesebben. A földrajzi köznévfogalom meghatározására tett kísérleteket illetően abban egyetértés mutatkozik a kutatók között, hogy a földrajzi köznevek közzók, melyek abban térnek el a tulajdonnevektől, hogy nem identifikálnak. A köznevek fogalmi lehorgonyozása ugyanis mindig a szövegben történik: vonatkoztatásukhoz pragmatikai, szintaktikai feltételeknek is teljesülniük kell. A tulajdonnév ezzel szemben nem igényel az azonosításhoz viszonyítást (RESZEGI 2009b: 11), mivel a meghatározottságnak emeltebb szintjén áll, vagyis jegyhozzáadás nélkül identifikál, ezért meghatározott grammatikai kritériumok alapján elkülöníthetővé válik a köznevektől (HEGEDŰS 2008: 129).

A magyarban a nevek és a közzók például bizonyos esetekben más-ként toldalekolódnak. A nevek körében ugyanis többnyire nem különülnek el egymástól a szabályos és kivételes töosztályok: a tulajdonnevek tövét igyekszünk egyalakúnak venni akkor is, ha nem tulajdonnévi homonimájuk alakváltoztató tövű (TOMPA 1972: 397, RÁCS E. 1981: 56, LUKÁCS 2001: 143, vö. még RESZEGI 2009b: 11). A jelenség elsősorban a személynéveket érinti (pl. *Verébet, Bokort*), de kiterjed a helynevek körére is (pl. *Dobogókőn, de Hegyeshalmon, Garda-tón, de Velencei-tavon*). PETAR ŠIMUNOVIČ a horvát nyelvvel kapcsolatban veti fel, hogy a tulajdonnevek és a köznevek eltérő ragozása bizonyos földrajzi köznevek esetében is érvényes tendenciának mutatko-

zik (1982). A megállapítás a magyar nyelv egyes földrajzi köznevei kapcsán is helytálló, így például a magyar *vár* közszóhoz a tárgyrag magánhangzóval, a *Sárvár* és *Kolozsvár* helynevekhez azonban magánhangzó nélkül kapcsolódik (NEMES 2005: 10) (ehhez hasonlóan *tavat*, *tavon*, de *Újfehértót*, *Újfehértón*). Úgy tűnik azonban, hogy ilyen példákat leginkább csak a településnevek köréből említhetünk. RÁCZ ENDRE véleménye szerint a tulajdonnevek egyedi voltának kiemelését szolgálja az, hogy szótári alakjuk a ragozás során is világosan fölismerhető (1981: 56). Az eredeti alak megtartását ugyanakkor a köznevektől való elkülönülés igénye is motiválhatja, hiszen azokat a lexémákat, melyek nem esnek egybe közszavakkal, jóval névszerűbbnek érezzük (VÁRNAI 2005: 86). Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy ez utóbbi megállapítás mindössze intuíció, melynek — bár a szakirodalom gyakran említi — igazolása mindeztidáig nem történt meg.

BARABÁS ANDRÁS, KÁLMÁN C. GYÖRGY és NÁDASDY ÁDÁM felveti annak a lehetőségét, hogy a *-k* többesjel szintén fontos szerepet játszhat a tulajdonnevek izolálásában (1977: 145). Mivel a tulajdonnevek térben és időben meghatározott dologra vagy személyre utalnak,¹² logikusnak tűnhet, hogy nem lehet többes számuk. Az általuk idézett mondatokkal azonban megcáfolják ezt az eshetőséget: *Az asztalon hevert a reggeli lap. Az asztalon heverték a reggeli lapok*. Mindkét mondatban lehet ugyanis *a reggeli lap* 'újságcím' vagy 'reggel kapható lap' jelentésű is.¹³ Ilyen jelenséget a helynevek köréből is említhetünk, a Zemplén-hegységbeli *Kishuta*, *Nagyhuta*, *Háromhuta*, *Óhuta*, *Újhuta*, *Középhuta* helységeket összefoglalóan ugyanis *Huták*-nak nevezik. Szintén szemléletes példát szolgáltat a tulajdonnevek többesjellel való használatára ECSEDI ISTVÁN a *Tócó* víznév kapcsán: azt írja ugyanis, hogy Debrecen nyugati szélén húzódnak a *Tócók*, mégpedig a *Nagy-Tócó* és a *Kis-Tócó* (1934: 6). J. SOLTÉSZ a francia nyelvből hoz hasonló példát: a *Les Andelys* nevű város részei *Grand Andely* és *Petit Andely* néven ismertek (1979: 15). ZOFIA KOWALIK-KALETA ugyancsak azt állapítja meg, hogy a többesjel nem lehet a tulajdonnevek elkülönítésének kritériuma, mivel a tulajdonnevek bizonyos szövegek környezetben gyakran feltűnhetnek többes számban is, például: *There is only one Cambridge in Great Britain. There are five Cambridges in the world. There are five Marys in this office*,¹⁴ ráadásul vannak olyan tulajdonnevek, amelyek soha nem állnak egyes számban, például: *The Pyrenees are/is a chain of moun-*

¹² A tulajdonnevek között is vannak különbségek abban a tekintetben, hogy egy tulajdonnévnek hány jelöltje van. Annak a megállapításnak ugyanis, hogy egy tulajdonnév csak egy denotátumra utalhat, ellentmondanak például a keresztnévek, a hotelek, a mozik nevei stb. (GRODZIŃSKI 1980: 10–11).

¹³ A szerzők véleménye szerint az *Az asztalon hevert a Reggeli Lapok* típusú, a tulajdonnévi jelleget egyértelműen jelző struktúrák nem ebbe a kérdéskörbe tartoznak, mivel azok nem többes számú szerkezetek (1977: 145).

¹⁴ Hozzáteszi ugyanakkor, hogy az ilyen típusú mondatok szemantikai szerkezetét a következő parafrázissal fedhetjük le: *There are five (different) women in this office; the name of each of them is Mary* (i. m. 36).

tains. The Philippines are/is a group of islands (1982: 34, vö. még GRODZIŃSKI 1980: 13). Megállapíthatjuk tehát, hogy bár csupán igen ritka esetben jellemző a tulajdonnevekre, hogy többes számban állnak, ennek a grammatikai eszköznek a segítségével a közneveket és a tulajdonneveket mégsem tudjuk minden kétséget kizáróan elhatárolni.

HEGEDŰS ATTILA is úgy véli, hogy a magyar nyelvben nyelvi, grammatikai kritériumok, bizonyos szintaktikai környezetben például a névelőhasználat alapján dől el, hogy adott lexéma egy bizonyos megnyilatkozásban tulajdonnévként vagy földrajzi köznévként értelmezhető-e (2001a: 144, 2008: 129). Úgy tűnik azonban, hogy a névelő nem pusztán a magyar nyelvre vonatkozóan tölt be fontos szerepet a tulajdonnevek és a köznevek elkülönítésében. A tulajdonnévi és a köznévi elkülönítés fontos kritériuma VAN LANGENDONCK szerint is a határozott névelő használata (1995: 486). J. SOLTÉSZ KATALIN megállapítja, hogy a magyar nyelvben bizonyos névfajták előtt szükséges a határozott névelő használata (például hegy- és víznevek, utcanévek, csillagnevek, intézménynevek esetében, vö. 1968: 397–398), más esetekben fakultatív (pl. állatneveknél), megint máskor pedig alapértelmezett esetben nem használunk névelőt (például személyneveknél). BACHÁT LÁSZLÓ szerint a köznevek a mondatban csak akkor tölthetik be ugyanazt a szerepet, mint a tulajdonnevek, ha határozott névelővel állnak. Ez azonban bizonyos tulajdonnevek esetében is így van, egyes névfajták ugyanis — ahogyan azt fent láttuk — igénylik a névelőhasználatot, más névfajták pedig nem. A különbség a határozott névelő használatában tehát sokkal inkább az egyes tulajdonnévtípusok, s nem a tulajdonnevek és köznevek között áll fenn. Ennek ellenére a helynevek és a földrajzi köznevek elkülönítése során is segítségül hívható a névelőhasználat. Igaz ugyan, hogy mind a helynevek, mind a földrajzi köznevek mellett állhat határozott névelő, a határozatlan névelő azonban egyértelműen az adott elem közzói voltára utal, így például: *Az Ér* a határ északi részén folyik. *Az ér* a határ északi részén folyik. A határ északi részén folyik *egy ér* (vö. BACHÁT 1981). PÁSZTOR ÉVA hasonló módon különíti el a Hajdúnánás határában előforduló *templomhalom*, *templomdomb*, *határdomb* összetett földrajzi közneveket a helynevektől: azokat ugyanis a gyűjtési szituációban a névhasználók „az ott egy templomhalom/templomdomb/határdomb” formában említik (2012: 104).

A fentiekben, úgy vélem, igazolódott, hogy a morfológiai-szintaktikai viselkedésükben megmutatkozó különbségek bizonyos esetekben alkalmasak lehetnek ugyan arra, hogy egyes nyelvi elemek tulajdonnévi vagy közzói státusának meghatározásában aktuálisan a segítségünkre legyenek, de a két nyelvi kategóriának az elvi elhatárolásához nem nyújtanak megfelelő fogódzókat. Ebben a kérdésben fontos lehet a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevek kapcsolatának, elkülöníthetőségének a vizsgálata is. A pusztai földrajzi köznevek jelentéshasadás útján történő helynévvé válását a korábbi szakirodalom névrendszertani, névszociológiai és kognitív szempontból is megkísérelte körbejárni (vö. BÁRCZI 1958a: 145, 147, KÁLMÁN 1973: 113, HOFFMANN 1993: 92–98, RESZEGI 2009a). A kuta-

tások középpontjában főként az a kérdés állt, hogy a formáns vagy bővítményrész nélkül előforduló földrajzi köznevekről milyen módon lehet eldönteni, hogy köznévi vagy tulajdonnévi értékben használatosak-e. A kognitív nyelvészet prototípus-elmélete azonban képes bizonyos mértékben eliminálni a tulajdonnevek és köznevek elkülönítésének problémáját: a szófaji osztályok ugyanis eszerint az elménkben nem tekinthetők kategorikusnak, sokkal inkább a prototípuselv alapján rendeződőnek (KÖVECSES–BENCZES 2010: 30).

A kognitív szemantika prototípus-elmélete szerint az emberek a megismerési folyamatok eredményeképpen olyan kategóriákat hoznak létre, amelyeket a legtipikusabb tárgy, illetőleg annak tulajdonságai képviselnek. Ezek a kategóriák azonban nem különülnek el élesen egymástól. A kategóriához tartozást pedig a kategória prototípusához való hasonlóság határozza meg (vö. BAŃCZEROWSKI 1999: 82, 2000: 36–38, TOLCSVAI 2008, LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 38, RESZEGI 2009a: 38, KÖVECSES–BENCZES 2010: 29–30, TOLCSVAI 2010: 25–30). A prototípus-elmélettel azonban nemcsak a szójelentések írhatók le, hanem a nyelvi kategóriák is (LADÁNYI 2002: 410), tehát a nyelvi kategóriáknak is vannak tipikus és periférikus elemei. Ilyen módon a pusztai földrajzi köznévi helynevek a helynévi kategória periférikus elemei, amelyek a helynevek és a közszavak között átmenetet képeznek (RESZEGI 2009a: 38, 2009b: 11). E gondolatmenet egyúttal azzal az általános tanulással is jár számunkra, hogy — miként a különböző nyelvi kategóriákat általában is — a földrajzi közneveket sem lehet mereven, átmenetek nélküli nyelvi szisztémaként leírni.

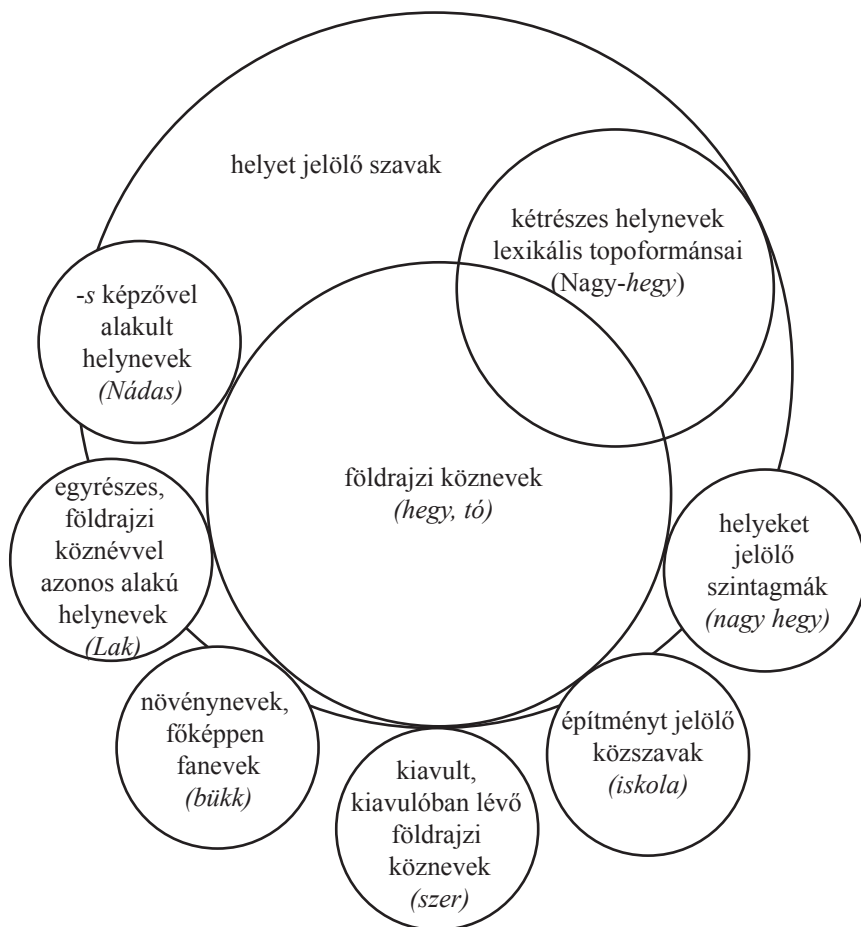
5. A fentiek alapján ugyanakkor azt a várakozásunkat is megfogalmazhatjuk, hogy a kognitív szemantika prototípus-elmélete nem csupán a tulajdonnevek és köznevek elkülönítésének problémáját képes magyarázni, de segítségünkre lehet a földrajzi köznév fogalmának a meghatározásában általában is. Minthogy a földrajzi köznevek a természetes nyelv elemei, a körülhatárolásukban kevésbé lehet eredményes a tudományos kategorizáció. A megismerő rendszer működésének ismerete szükséges tehát ahhoz, hogy a földrajzi köznévi kategóriát megragadhassuk. Noha nem ilyen szemléleti alapon született, mégis tanulságos lehet ebből a szempontból megvizsgálunk BALOGH LAJOS kategorizációját, aki a földrajzi köznévi elemeket szemantikai alapon három csoportba sorolja (1997: 37): a) a hagyományos értelemben vett földrajzi köznevek, amelyek jelentése elsődlegesen földrajzi jellegű: *domb, patak, dombhát, dűlő*; b) olyan szavak, amelyeknek az alapjelentése nem földrajzi köznévi, de (főként) előtaggal földrajzi névvé válhatnak: *birtok* 'egy gazda tulajdonában levő nagyobb terület': *Jékey-birtok, Kovács-birtok*; *híd* 'a folyó vagy patak partját áthidaló építmény': *Hodászi-híd, Fehér-híd*; c) olyan szavak, amelyek viszonyító elemként szerepelnek a névszerkezetben: *kis, nagy, új, belső* stb.: *Kis-mező, Nagy-lapos, Belső-udvar*.

NEMES MAGDOLNA véleménye szerint — amellyel teljes mértékben egyetértünk — az a) csoportba sorolt szavak megfelelnek a földrajzi köznévről alko-

tott fogalmainknak, míg a b) csoport szavai a földrajziköznév-rendszer peremén foglalnak helyet. A c) csoportba sorolt lexémák viszont természetesen nem földrajzi köznevek, mivel nem is főnevek (1999: 340). Az itt bemutatott felvetés azt sugallja tehát, hogy a földrajzi köznevek osztálya a prototípuselv alapján más közelítésmódoknál nagyobb sikerrel határozható meg: eszerint prototipikus elemnek tekinthetjük azokat a földrajzi közneveket, amelyek hely fogalmat fejeznek ki, és helynévvel is megjelölhető denotátumra utalnak, periférikus elemek pedig azok, amelyeknek alapjelentése nem földrajzi jellegű, de előtaggal helynévvé válhatnak, így ez utóbbi csoportba sorolhatjuk például az építményneveket alkotó földrajzi közneveket (az építményneveknek a helynévrendszerben betöltött periférikus helyzetéről lásd bővebben a II.1.1. fejezetben; az építménynevekkel kapcsolatban vö. még HEGEDŰS 2008: 130, HÁRI 2010).

Hasonlóképpen vélekedik a földrajzi köznév fogalmáról HEGEDŰS ATTILA, azt is kiemelve, hogy „a földrajzi köznév fogalma [...] intuitíve könnyen megragadható, ha viszont pontos definíciót szeretnénk, már kibújik törekvéseink alól”. Mivel a nyelvi valóság sokszínű, és kategorizálási kívánságaink elé ez mindannyiszor akadályt gördít, az ide vonható szavakat HEGEDŰS ATTILA egy skálán helyezi el (2008: 130). Úgy véli, hogy a skála egyik végén az olyan egyjelentésű helyjelölő szavak állhatnak, amelyeknek nyelvhasználati szerepe csak a helynevek részeként van (például *vápa*, *csúp*). A következő fokozatot azok a földrajzi köznevek alkotják, amelyeknek alapfunkciója a helyjelölés, de lehet más jelentésük is (például *hegy*, *patak*). A skála egy következő pontján állnak azok a lexémák, amelyek elsődlegesen nem helyet jelölnek, de van ’hely’ jelentésük is (például *fej*, *gerinc*, *buszmegálló*). A skála másik végpontját pedig azok az elemek jelentik, amelyek általában nem jelölnek helyet, de jelentésszerkezetükben van olyan összetevő, amely alapján a szó képes földrajzi köznévvé válni (például az *asztal* szó jelentésszerkezetében jelen lévő ’simaság’ és ’vízszinteség’ elemek alapján elképzelhető egy **Kis János asztala* megjelölésű sík terület). HEGEDŰS ATTILA hozzáteszi, hogy a definiálás tekintetében a földrajzi köznevekkel a tájszókat állíthatjuk párhuzamba: a köznyelvtől való eltérés mértéke szerint ugyanis a tájszók között is fokozatokat különböztethetünk meg (2008: 130–131).

6. Ha olyan szemlélettel közelítünk a földrajzi köznevek csoportjához, hogy azt nem tekintjük minden szempontból egynemű, homogén szómezőnek, akkor ebből az is következik, hogy a földrajzi köznevek vizsgálata során bizonyos szócsoporthoz különös figyelmet kell szentelnünk. Az alábbi ábrán azt kívánom bemutatni, hogy a földrajzi köznevek a szókincs részeként milyen típusú szavakkal állnak közvetlen (szorosabb vagy lazább) kapcsolatban. Az ábrázolást csupán szemléltetésnek szánom, az itt jelzett szócsoporthoz tartalma tovább finomítható, a figyelembe vett jelentéskörök száma gyarapítható. Ez a pontosítás azonban a földrajzi köznevek, a helynévformánsok és a helynevekben fontos szerepet játszó további szócsoporthoz szisztematikus átvizsgálása révén végezhető csupán el.

2. ábra: A földrajzi köznevek asszociációs kapcsolatrendszere

A földrajzi köznevek a helyet jelölő szavak csoportjába tartoznak, de fontos jellegzetességük, hogy helynévvel is megjelölhető helyfajtákat jelölnek. A helynévi és a földrajzi köznévi kategória sem választható el azonban minden esetben élesen egymástól, az egyrészes, földrajzi köznévvvel azonos alakú helynevek helynévi státusa ugyanis olykor igen nehezen ítélhető meg. Másfelől vannak olyan helyet jelölő lexémák, amelyek helynevekben fordulnak ugyan elő, s ezáltal természetesen helynévvel is megjelölhető helyfajta utalnak, de nem tekinthetők földrajzi köznévknek, mivel eredendően nincs ilyen jelentésük, csupán a gyakori használat következtében tesznek szert helyfajtajelölő szerepre. A kétrészes helynevek lexikális topoformánsainak¹⁵ ilyen módon csak egy része minősül

¹⁵ A lexikális topoformáns a helynévben használt olyan közszó, amelynek funkciója a helynévben a helyfajtájának a megjelölése. Erről a következő fejezetben lesz bővebben szó.

egyúttal földrajzi köznévnnek is. Bizonyos növénynevek ugyanakkor (így például egyes fanevek vagy a *szőlő* lexéma) helyet jelölő szavakká s egyúttal lexikális topoformánssá válhatnak. A földrajzi köznevek kategóriájával érintkező, de a helyet jelölő lexémák között ugyancsak periférikus helyzetben lévő elemek az építményt jelentő lexémák, amelyek alapjelentésükben nem földrajzi jellegűek, de adott kontextusban 'hely' jelentésük is kialakulhat. Az építményneveknek a helynévi rendszerben betöltött szerepéhez hasonlóan tehát az építményt jelölő közszavak is csak részben kapcsolódnak a földrajzi köznevek szócsoportjához. Fontos továbbá leszögeznünk, hogy nem sorolhatjuk egy adott helynévrendszer földrajzi köznevei közé azokat a kiavult vagy kiavulóban lévő földrajzi közneveket, amelyek helynevek elemeként még előfordulnak ugyan, de közszóként már nem használja őket az adott közösség.

A következő szócsoport — mely egyébként fontos helyesírási kérdéseket is felvet, noha ezt itt most nem kívánom érinteni — az összetett földrajzi köznevek kategóriája. A földrajzi köznévi összetételek és a szintagmatikus kapcsolatok elhatárolása ugyanis nem egy esetben gondot okoz. A megyei, járási kötetek földrajzi köznévjegyzékébe, illetve tájszótárakba igen gyakran kerültek be olyan szintagmatikus névformák, amelyek feltehetően gyakoriságuk folytán tűnhetnek közszói jellegűnek a névgyűjtők számára (vö. HEGEDŰS 2008: 130). NEMES MAGDOLNA doktori értekezésének mellékleteként közölt földrajzköznév-szótárában, amelynek fő forrásai éppen az elmúlt fél évszázadban készült helynévgyűjtemények voltak, csak a *nagy* jelző például 44 különböző alaptaggal fordul elő (*nagy árok*, *nagy lénia*, *nagy utca*, *nagy ág*, *nagy állás*, *nagy ér*, *nagy gát*, *nagy gye* stb.). Ezek gyakoriságát igazolja az a közvetlen tapasztalatunk is, hogy a Magyar Digitális Helynévtár több mint 250 ezer rekordnyi átvizsgált helynévanyagában a *nagy híd* szintagmatikus szerkezet például 70, a *nagy árok* 69, a *nagy hegy* 44 objektum neveként vagy névrészeként fordul elő. A Magyar földrajzi köznevek tára című kiadványban az ilyen szerkezetű elemek földrajzi köznévi minősítésében fontos szempontként vettük figyelembe azt, hogy az előtag és az utótag együttes jelentése egybeesik-e a szintagmatikus szerkezet jelentésével, például *nagydomb* 'nagyobb, magasabb kiemelkedés', vagy az összetétel és a szerkezet jelentése eltér, például *nagylegelő* 'a falu közös legelője'. Csak ez utóbbi esetben tekintettük ugyanis földrajzi köznévnnek az adott alakulatot (lásd FKnT. 10).

Komolyabb nehézséget jelentenek az olyan összetételgyanús csoportok, mint például az állatnévi előtagú struktúrák (pl. *gulyaállás*, *gulyajárás*), amelyek megítélése még a kiegészítő gyűjtések után is bizonytalan marad (HOFFMANN 2000: 69). A földrajzi nevek helyesírása című kiadvány (FÁBIÁN–FÖLDI–HÖNYI 1998) ugyan részletes listát közöl a földrajzi köznévként kezelhető szavakról, s ebben a listában az összetett földrajzi köznevek számbavétele is megtörténik, ezek mindegyikének földrajzi köznévként való funkcionálása azonban erősen kétséges (például *sárkánygödör*, *sárkányjárás*, *ördöglyuk*). Másfelől nyilvánvaló, hogy a

listába vett kifejezések analógiája alapján további, eddig nem adatolt összetételek meglelte tételezhető fel, kérdéses azonban, hogy a lista kiterjesztése milyen határokron belül működhet ésszerűen. PÓCZOS RITA hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Dinnyeföld*, *Csordakút* típusú neveket a tipológiai munkák nem egységesen ítélik meg: néhol egyrészes (mivel összetett földrajzi köznévből alakult névnek tekintik), néhol kétrészes nevekként írják le őket (utóbbi esetben bennük csak a *föld* és a *kút* tartható földrajzi köznévi elemnek). Ha a névadatokat a nyelvi környezetüket is figyelembe véve vizsgáljuk, az gyakran a kétrészség mellett szól: ezeknek a helyneveknek ugyanis több esetben olyan szinonimáik vannak, amelyekkel utótagjukban megegyeznek, előtagjuk viszont a denotátum egy másik sajátosságát fejezi ki, például m. *Vásár/tér* ~ *Kocsmai/tér*, *Kender/föld* ~ *Pajta/föld*, n. *Hanf/Acker* ~ *Scheune/Acker* (PÓCZOS 2010: 59).

Az -s képzős szavak esetében a nyelvhasználat és a nyelvszokás hiányos ismerete miatt szintén problémát jelent a földrajzi köznévi jelleg megítélése. Az -s képzős helynevek ugyanis nemcsak földrajzi köznévből keletkezettek, hanem a főtag ellipszisével, illetve közvetlenül helynévképzéssel is (HOFFMANN 2000: 69). Az -s képzős köznevek és tulajdonnevek így sok esetben alakilag egybeesnek, és szétválasztásuk azért is különösen nehéz, mert a különböző jelentések etimológiailag is összefüggnek (BÉNYEI 2012: 94). BÉNYEI ÁGNES szerint az -s képzős földrajzi köznevek esetében a gyűjtőnévképzői funkció szerkezeti változás eredményeképpen jött létre: a *Nádas-tó*-féle szerkezetből a jelző önállósul, és magára veszi az elmaradt főtag jelentését. A később létrejövő -s képzős szavak azonban már nem tapadás útján, hanem a meglévők mintájára eleve képzővel alakulnak (B. LŐRINCZY 1962: 91, KÁROLY 1970: 303, HOFFMANN 1993: 76, BÉNYEI 2012: 98). A legtöbb ilyen lexikai egység növénynévből keletkezett (például *bükkös*, *fűzes*, *nádas*, *nyíres*), de előfordulhat közöttük állatnévből alakult (például *méhes*) is (vö. NEMES 2005, BÉNYEI 2012: 98). Ezeknek a lexémáknak a nyelvi státusával kapcsolatos kérdések helyesírási problémaként is jelentkeznek, hiszen az *Alsó-nyíres*/*Alsó-Nyíres*, *Hosszú-nyíres*/*Hosszú-Nyíres*, *Nagy-bükkös*/*Nagy-Bükkös*, *Púpos-bükkös*/*Púpos-Bükkös* nevek utótagjának írásmódját az határozza meg, hogy köznévként vagy tulajdonnévként tekintjük-e őket. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a névadó és a névhasználó tudatában a földrajzi köznévből, az ellipszissel, illetve a helynévképzéssel való alakulás nemigen válik el egymástól, így a névrész tulajdonnévi vagy közzsói státusa sem kérdéses számukra.

7. Az eddigieket összefoglalva a földrajzi köznevek közös tulajdonságairól, azaz a szócsoport körülhatárolhatóságának kritériumairól az alábbiak látszanak körvonalazódni.

Első megállapításaink a probléma általános kezelésére vonatkozó elvi-módszertani természetűek lehetnek. A földrajzi köznevek fogalmának meghatározásakor semmiképpen nem gondolhatunk e kategóriát a nyelv más elemeitől elválasztó merev határokra, mivel ez általában sem jellemző a nyelvre (vö. FAZAKAS

2003: 15). Ezt a helyzetet legjobban a kognitív nyelvszemlélet prototípus-elmélete tudja kezelni, amely az egyes fogalmi kategóriák prototipikus példányai mellett elkülöníti a tőlük több-kevesebb jegyben különböző példányokat is. Ebből következően az adott kategóriát (jelen esetben a földrajzi köznevek csoportját) nem homogén állománynak láthatjuk, hanem olyannak, amelyben a prototipikus jegyeket különböző mértékben felmutató elemek találhatók. Mivel a földrajzi köznevek állománya nagyszámú, több ezer szót tartalmazó szócsoporthoz, feltehető, hogy a prototipikusság foka, jellege alapján alcsoportok különíthetők el benne.

A fentiek mellett a probléma áttekintése nyomán néhány konkrét megállapítást is tehetünk. Egyrészt leszögezhetjük, hogy a földrajzi köznévi főnévi jellegű szó. E téren azonban átmenetet mutat más szófajok felé (például az -s képzős elemek a melléknévek felé), illetve a szintagmák irányába (ahogyan ezt az összetett földrajzi köznevek esetében láttuk). Másrészt megállapíthatjuk, hogy a földrajzi köznévi főnevek köznévi csoportjába tartozik. Itt azonban gondot jelent a földrajzi köznevekkel azonos alakú helynevektől való elhatárolhatóságának az ügye.

A földrajzi köznevek jelentésének, fogalmi tartományának közös sajátja az, hogy helyet (mások megfogalmazása szerint földrajzi fogalmat) jelölnek. Az ebbe a fogalomkörbe való tartozás meghatározása azonban már önmagában sem egyértelmű, mert a helyfogalom igen sok szó jelentésének fontos összetevője (a *szoba* vagy a *pokol* kifejezések jelentésében például mindenképpen jelen van, de ezek mégsem földrajzi köznevek). A jelentésen alapuló besorolást nehezíti az a körülmény is, hogy a szavak (így a helyet jelölők is) csak ritkán egyjelentésűek. A 'hely' jelentése egyes szavaknak (jellemzően például az építményt, az intézményt vagy akár a növényt jelölőknek) másodlagosan is kialakulhat, így ezek a lexémák földrajzi köznévi jellegűvé válhatnak. A helyjelölő szavak besorolásának problematikáját jól jelzi a fent bemutatott földrajzi köznévi csoportosítások, amelyek kivétel nélkül szemantikai alapúak, s ezeknek a különböző jelentéscsoportoknak a szétválasztásán alapulnak.

A földrajzi köznevek fontos szerepet játszanak a tulajdonnévi értékű helynevek felépítésében és az új helynevek alkotásában: ezt a funkciót bizonyos megszokásokkal szokás névformáns szerepnek is nevezni. Ebből következően a földrajzi köznevek vizsgálatában a helynevekbeli szerepük elemzése kulcsfontosságú mozzanatnak tartható. A továbbiakban ezért a földrajzi köznévi és a helynévformáns fogalmának kapcsolatát kívánom behatóbban elemezni annak reményében, hogy ezzel az eddig leszűrt eredményeket, tanulságokat is finomítani, pontosítani tudjuk. A földrajzi köznévi fogalmának, jellemző jegyeinek a leírását tehát két irányból is megközelíthetjük: a közszavak és a helynevek irányából. A két közelítésmód eredményeként megítélésem szerint olyan meghatározását adhatjuk végül a földrajzi köznevek fogalmának, ami az eddigi kísérletektől eltérően nem egzakt definícióként fogható meg, hanem sokkal inkább a szócsoporthoz kapcsolati rendszerére van figyelemmel.

Emellett azt is előre szeretném bocsátani, hogy e szócsoport vizsgálatában — ahogyan ezt már korábban is jeleztem — különösen fontosnak tartom a nyelv térbeli, időbeli és humán dimenzióinak figyelembevételét, azaz munkámban alkalmazni kívánom az újabban dimenzionális nyelvészetnek nevezett kutatási irányzat elveit és módszereit is (vö. JUHÁSZ 2001: 177, 2002a, 2002b: 166). Az ezzel kapcsolatos megközelítések a fogalommeghatározás során kísérő szempontként vannak jelen, a későbbiekben azonban ez a szemléletmód önálló fejezetek szervező elveként is megjelenik. A dimenzionális nyelvszemlélet történeti aspektusának fontosságát azzal is jelezni kívánom, hogy a következő részekben, a névformáns fogalmának körüljárása során a vizsgált jelenségeket a korai ómagyar kor időszakára vonatkozóan elemzem, e kor nyelvi példáival illusztrálom. A történeti nézőpont érvényesítését az is indokolja, hogy a régi névanyag bevonása a kutatásokba a szócsoport egészében és elemeiben bekövetkezett elmozdulások leírását is lehetővé teszi, ami pedig a földrajzi köznevek rendszerének alakulásában és változásában egyaránt meghatározó szerepet játszik.

3. A névformáns fogalma

Ebben az egységben a földrajzi köznevek problematikáját tehát nem a közszavak, hanem a helynevek felől igyekszem megközelíteni tekintettel arra, hogy a földrajzi köznevek használatának egyik fő területe a helynevekbeli előfordulás. E megközelítés kulcsfogalma a helynévformáns vagy másképpen topoformáns, amely a névformánsok egyik alkategóriájaként határozható meg. A névformáns fogalmáról J. SOLTÉSZ KATALIN a következőket állapítja meg: „Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződéses a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el” (1979: 19). HEGEDŰS ATTILA véleménye szerint „bárki teremthet nevet, ha szándéka úgy kívánja”, annak a befogadó oldaláról tulajdonnévként való felismerése viszont több tényezőtől függ (2008: 129, 1999: 315–317). Egy-egy új név létrehozására mindig hat a meglévő nevek mintája, a névadás tehát a névrendszerekhez való igazodáson alapul (BÁRCZI 1958a: 146, vö. BÉNYEI 2012: 20). A névminták — amelyek lehetnek szemantikai és morfológiai természetűek egyaránt — ugyanakkor nem csupán a névadásban, hanem a névváltozásban is meghatározó szerepet játszanak (J. SOLTÉSZ 1979: 19, TÓTH V. 2008: 44). Az idők során természetesen maguk a névmodellek is változnak, ami nemcsak az újonnan létrejövő nevek szerkezetét befolyásolja, hanem a már meglévőkre is hatást gyakorol (TÓTH V. 2008: 240–241). A helynevek körében például ilyen közismert jelenség az, hogy a korai ómagyar kor időszakában a képzés különösen gyakori névalkotási mód (s a képző jellegzetes névformáns) volt, a kései ómagyar kor folyamán azonban az összetétellel való névkeletkezés (s egyidejűleg a földrajzi köznevek névformáns

szerepe) vált egyre fontosabbá (vö. RÁCZ A. 2015: 21). BÉNYEI ÁGNES ezt azzal magyarázza, hogy a kétrészes, földrajzi köznévi utótaggal ellátott helynév differenciálabb jelölésre alkalmas nyelvi forma volt (2012: 20).

A névformánsok nemcsak a helynevek, hanem más tulajdonnévfajták körében is jelen vannak. A személynevek névformánsai között megemlíthetjük például a női keresztnévek *-a* végződését (pl. magyar *Alberta, Zoltána*) vagy a kicsinyítő jellegű *-ina/-ine, -ella/-elle, -etta/-ette* (pl. magyar *Bettina, Gabriella, Marietta*; német *Gesine, Adelle, Ginette*) formánsokat. Férfinévformánsnak tarthatjuk számos férfinév utótagját az alábbi nyelvekben: héber *-el, -jahu* (pl. *Ezékiel, Eliahu*), germán *-hard, -rich* (pl. *Gerhard, Friedrich*), szláv *-slav, -mir* (pl. *Jaroslav, Vitomir*). A családnevekre szintén jellemző bizonyos képzőelemek névformánsként való viselkedése: a magyarban ilyen az *-i* képző (pl. *Debreceni, Alföldi, Jánvári*), az oroszban az *-ov/-ev, -in, -szkij/-szkoj* (pl. *Mihalkov, Suksin, Tarkovszkij*), de szintén családnévként értelmezzük a skót vagy az ír családneveket a *Mac*, illetve *O'* előtagjuk alapján (pl. *Macdonald, O'Grady*) (J. SOLTÉSZ 1979: 20). A családnevek névformánsainak megjelenését a névváltoztatásoknál, névmagyarosításoknál és az irodalmi névadásban is erőteljesen érzékelhetjük. A névmodellek hatása már az ómagyar személynévfajták között is természetesen működhetett (FARKAS 2009: 38, vö. még KOROMPAY 1981, TÓTH V. 2016: 60), de a mai ragadványnevek keletkezésében is tetten érhető (B. GERGELY 1977: 192–200). Ez utóbbit FEHÉR KRISZTINA is alátámasztja: névformáns jellegű képzőnek minősíti a ragadványnevekben megjelenő főnévképzőket (*Bokrász, Bukszár, Csandri < csendőr, Tyúkász*), valamint a becéző- és kicsinyítő képzőket (*Almácsi, Bácsikó, Szarci, Szemők*) (2002: 81). A névmagyarosítások esetében a névformánsok szerepe mindkét oldalról kimutatható: egyfelől az idegenszerű végzések elhagyásában, másfelől a magyar nyelvben jellemző végzések alkalmazásában. A képzők mint névformánsok mellett a személynévadásban is fontos szerepet töltenek be az egyes lexikális névformánsok, sőt ezek némelyike, mint például a *-fy* végződés, olykor a természetes családnévanyagban betöltött szerepét is felülmúló arányban vett részt a névváltoztatási folyamatokban (FARKAS 2009: 38–39).

A helyneveket ugyancsak bizonyos alaki sajátosságai alapján ismerjük fel tulajdonnévi funkciójukban: az egyes névfajtakon gyakran jelennek meg csak rájuk jellemző lexikális és morfológiai elemek. TÓTH VALÉRIA a helynevek egyik fontos fajtájának, a településneveknek a névformánsairól azt tartja, hogy „településnév-formánsnak tekintünk minden olyan morfémát (legyen az földrajzi köznév vagy toldalékmorféma), amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státusz nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hívjunk életre” (2008: 182). Ez a meghatározás persze kitágítva a helynévformánsokra általában is alkalmazható. A helynevek rendszerszerű formánsai közé J. SOLTÉSZ elsősorban éppen a földrajzi közneveket sorolja (például

a *hegy, falu, utca* földrajzi közneveket és ezeknek bármely nyelvi megfelelőit), illetve a képzőket (az oroszban például a *-szk/-ck, -ovo, -ino, -ovka, -inka* képzőket) és képzőszerű utótagokat (szintén az oroszban: *-grad, -gorod*) (1979: 20). A magyar nyelvben helynévformánsnak tarthatjuk például a *-d ~ -gy, -s, -i, -aj/-ej, -ka/-ke* képzőket (pl. *Füred, Almágy, Berkenyés, Haraszi, Csentej, Cserjéske*), valamint az *-sd, -nd* képzőbokrokat (pl. *Nádasd, Ölyvend*) (BÉNYEI 2012: 7, 107). A helynévképzők között vannak olyanok, melyek szélesebb körű használatot jeleznek, azaz több névfajta elemeinek létrehozásában is részt vesznek (a *-gy, -s* stb. például település-, víz-, hegynevek alakulásában is szerepet játszott), egy részük azonban kifejezetten településnév-formáns szerepű, és más helynévfajták létrehozásában kevésbé jellemző. Így például BENKŐ LORÁND a korai ómagyar kor végéig produktív *-j/-aj/-ej* képzőt (pl. *Rábaj*), TÓTH VALÉRIA pedig az ómagyar kori *-i* morfémát jellemzően településnév-formáns értékűnek tartja (pl. *Haraszi, Kereki*) (BENKŐ 2004: 412, 1950, TÓTH V. 2008: 184–185). A morfológiai jellegű névformánsok kapcsán különösen fontos kitérnünk KENYHERCZ RÓBERTnek arra a megfigyelésére, mely szerint a 16–17. században Szepes vármegye területén a szláv *-ovъci* képző a magyarban *-óc* végződéséként névformáns szerepben adaptálódott, s ezzel településnév-szerkezetek egész sorát változtatta meg (2014). Ez a megállapítás — mely cáfolja BÉNYEI ÁGNESnek a témát illetően korábban tett kijelentését (2012: 19) — jól illusztrálja azt a jelenséget, melynek során az erős nyelvi érintkezés hatására produktivitásuk révén nemcsak lexikális, hanem morfológiai helynévformánsok is átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba (vö. még BÁTORI 2015).

A képzők helynévformáns funkcióját hangsúlyozza HOFFMANN ISTVÁN is akkor, amikor úgy nyilatkozik, hogy a morfológiai szerkesztéssel alkotott nevek tulajdonképpen a kétrészes nevekhez hasonlóan funkcionálnak. Az ilyen névalkotó szerepű névformáns ugyanis véleménye szerint általában a 'hely' jelentést képviseli: a *Kövesd* helynév például 'olyan hely, ahol sok a kő', a *Gálé* név pedig 'az a hely (föld), amelyik Gál nevű' funkcionális szerkezettel írható le (1993: 73). HOFFMANN a képzők mellett a név alapalakján előforduló névszójeleket, helyragokat és a helynévalkotásra szolgáló névutókat is a névformáns kategóriába tartozónak tekinti (1993: 73, vö. még BENKŐ 1947a: 40).

A fentiek alapján tehát a névformánsoknak főképpen morfológiai, de részben funkcionális szempontból is kétféle változatát különíthetjük el: a lexikális névformánsokat és a toldalékjellegű, másképpen affixális névformánsokat. Az egyes tulajdonnévfajtáknak (tehát például a helyneveknek vagy a személynévnek) saját, csak rájuk jellemző névformánsaik lehetnek: a helynevek efféle elemeit összefoglalóan helynévformánsoknak (topoformánsoknak) nevezzük. Persze maguk a helynévformánsok sem rendeződnek egységes kategóriába, vagyis egyes helynévfajtákra lehetnek jellemzőek: így léteznek például településnév-formánsok, hegy- és víznévformánsok stb. A továbbiakban a helynévfajták szokásos

csoportosításának megfelelően főképpen településnév-formánsokról és összefoglalóan mikronévformánsokról szólnak.

A névformánsok állománya — mint bármely más nyelvi elemé is — nem állandó a nyelvben, hanem időben többé-kevésbé változik. Ebből adódóan egy-egy nyelvi elemnek sem általában lehet ilyen szerepe, hanem mindig valamely időszakra vonatkozóan. Mivel azonban ezen a téren a nyelvi változások többnyire meglehetősen lassúak, nyugodtan beszélhetünk egy-egy nagyobb nyelvtörténeti korszak (például az ómagyar kor vagy a mai magyar nyelv) névformánsairól, figyelembe véve természetesen azt, hogy a nyelv bármely időpillanatában is mutatja a változás képességét és konkrét jeleit. Témánkból adódóan bennünket itt közelebbről a helynévformánsok közül a lexikális formánsok érdekelnek, ezt a funkciót ugyanis többnyire földrajzi köznevek látják el. A továbbiakban e két kategória (tehát a lexikális helynévformánsok és a földrajzi köznevek) kapcsolatát fejtem ki részletesen.

3.1. A földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok

Speciális helynévalkotó funkciójuknak köszönhetően a földrajzi közneveket a lexikális helynévformánsok közé soroljuk. A földrajzi köznevek a mikrotoponimákban (például *Aszó*, *Nagy-aszó*) és a településnevekben (például *Miklós-laka*) is betölthetik ezt a szerepet, ugyanakkor — mint látni fogjuk — más (nem névformáns) funkció is jellemző lehet rájuk (a *Nagy-aszó feje* név *aszó* eleme például ebben a névszerkezetben nem névformáns funkcióban áll). A földrajzi köznevek tehát a helynevekben különböző pozíciókban állhatnak, amelyek közül az egyrészes neveket alkotó puszta földrajzi köznévi előfordulások (illetve ezek egy jó része), valamint a kétrészes nevek utótagjaként álló földrajzi köznevek egészen más szerepet töltenek be, mint az előtagként vagy annak részeként jelentkező földrajzi köznevek.

A lexikális helynévformánsok körét igen nehéz meghatározni, mivel egyfelől az ide sorolható lexémák nagyon eltérő gyakorisággal fordulnak elő a nevekben, másfelől különböző funkcionális gyökerűek (tehát egyesek eleve ilyen szereppel bírtak, míg mások másodlagosan vették magukra ezt a funkciót), sőt területi és kronológiai különbségek is adódhatnak közöttük; ennél fogva a lexikális helynévformánsok állományát nem tarthatjuk homogén, zárt csoportnak (vö. Tóth V. 2008: 185).

A lexikális helynévformánsok csoportja állományát tekintve ezért éppen úgy bizonytalanul körülhatárolható nyelvi elemkészletnek tűnik, mint — más nézőpontból szemlélve — a földrajzi közneveké. E két szócsoport viszonyrendszerét a következő módon határozhatjuk meg. A földrajzi közneveket a korábbiakban elsősorban jelentéstani, illetőleg részben morfológiai alapon próbáltuk definiálni, előtérbe állítva nyelvbeli funkciójukat, amelyet közzsóként a lokális környezet leírásában, illetve a helynevek alkotásában betöltenek. Ilyen értelemben a föld-

rajzi közneveket tehát mint a szókincs egy meghatározott csoportját értelmezzük ahhoz hasonlóan, ahogyan például szokás rokonságnevekről, növénynevekről vagy a mértékegységek neveiről beszélni.

A lexikális helynévformánsokat ezzel szemben a helynevekben betöltött szerepük alapján írhatjuk le, s azokat a szavakat soroljuk ide, amelyek a névben a hely fajtájának a megjelölésére szolgálnak. A lexikális helynévformáns tehát olyan viszonyfogalom, amelyet csakis egy-egy névben betöltött szerepe alapján ítélni lehet a helynév ilyen összetevőjének, s kizárólag szinkrón síkon értelmezhető. A *halom* szó például ebből következően a *Hegyes-halom* dombnévben névformánsként funkcionál, mivel megjelöli a név denotátumának a fajtáját, a *Hegyeshalom* településnévben azonban nincs ilyen szerepe, tehát ebben nem tekinthetjük névformánsnak. Azt látjuk tehát, hogy a földrajzi köznévi jelentés e szavakat helynévformánsszerepre alkalmassá teszi, de hogy ez a szerep megjelenik-e egy adott földrajzi köznév helynévi alkalmazásában, az a helynév szerkezetének a függvénye.¹⁶

Másfelől viszont a helyneveket vizsgálva azt is láthatjuk, hogy azokban olyan formánsok is szerepelhetnek, amelyek a helynevek típusba tartozása révén jelzik ugyan a jelölt hely fajtáját, noha az adott közsónak mint a szókincs elemének nincs ilyen földrajzi köznévi jelentése. Ilyenek például az ómagyar korban gyakori *-háza* utótagú településnevek, amelyek egész sor ilyen típusú névben megjelennek, s ezáltal utótagjuk településnév-formánsként funkcionál: az ilyen nevekről a névhasználók tudják, hogy települést jelölnek, s a *-háza* névrészt újabb és újabb településnevek létrehozására is felhasználják. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a *ház* szónak — közszoí minőségében — az adott korban ’falu, település’ jelentése lett volna.

A lexikális helynévformánsoknak ez a kettőssége szükségessé teszi, hogy e nyelvi elemkészletet ne homogén csoportként, hanem a maga differenciáltságában láttassuk: ennek megfelelően elkülöníthetünk közöttük elsődleges (primér) és másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsokat. Az elsődleges (primér) és a másodlagos (szekundér) névformáns terminusokat TÓTH VALÉRIA nyomán használom (2008: 185, 186, 192), de minthogy ő a településnevek névformánsaiként határozta meg ezek fogalmát, e helyütt némileg ki is tágitom, és át is értelmezem ezek szerepkörét.

Szekundér helynévformánsoknak tekinthetjük azokat a képzőelemeket is, amelyek idegen eredetűek lévén eredetileg tulajdonképpen funkciótlan szóvégzódások voltak, s csak a sűrű, rendszerszerű előfordulás ruházta fel őket helynévformáns funkcióval (J. SOLTÉSZ 1979: 19–20, vö. még TÓTH V. 2001: 177–178, KENYHERCZ 2014). A földrajzi köznevek kapcsán azonban egyértelműbb,

¹⁶ Hasonló ez ahhoz, ahogyan a *névrész* és a *névelem* fogalmát a névtestben elkülönítjük: a *Hegyes-halom* kiemelkedésnévben a *halom* névrésznek minősül névszerkezeti szempontból, a *Hegyeshalom* településnévben viszont névelem szerepet tölt be ugyanez a földrajzi köznév.

hogy számolnunk kell a névmodellekhez való igazodás tényezőjével, melynek hatására olyan névösszetevők is megteremthetik az adott nyelvi képződmény helynévi szerepét, amelyek elsődlegesen más természetű jelentéssel bírtak (vö. TÓTH V. 2008: 182–192).

3.1.1. Elsődleges (primér) lexikális helynévformánsok

Elsődleges (primér) lexikális helynévformánsnak a helynevek azon földrajzi köznévi összetevőit tekinthetjük, amelyek a helyfajtajelölő névrész szerepüket oly módon töltik be, hogy ez a funkció egybeesik a formánsként álló földrajzi köznév szótári (közszói) jelentésével. Ez esetben tehát a közszói és a helynévbeli szerep teljességgel azonos, pontosan fedi egymást. Mind a topoformáns szerep, mind pedig a földrajzi köznévi funkció természetesen — ahogyan erről fentebb már volt szó — mindig valamely korra vonatkozóan, vagyis szinkrón értelemben veendő, függetlenül tehát az adott szó történetétől, etimológiai eredetétől. A *hát* lexémának például az ómagyar korban már kétségkívül volt ’kiemelkedés legfelső, laposabb része’ értelme is (jól mutatja ezt például a következő oklevélrészlet latin fajtajelölő kifejezése: 1418/1433: *ad cuiusdam montis verticem wlgo hath vocatam*; vö. *vertex* ’valaminek a felső része, tető’, OklSz.), azaz a szó jelentésszerkezetének a korszakban ez a jelentés is szerves része volt. Ezért az akkori helynevekben (például *Kecskehát* 1278: *ad montem Kechkehat uocatam*, Gy. 4: 210, 265) is primér helynévformáns szerepet tulajdoníthatunk neki, attól függetlenül, hogy szótörténeti ismereteink alapján tudjuk: a földrajzi köznévi jelentése e szónak egy korábbi ’testrész’ jelentésből fejlődött ki (az ómagyar kornál egyébként bizonyára jóval korábbi időszakban) (vö. RESZEGI 2010: 87). Ennek a történeti változásnak s az ebből adódó poliszémiának a megítélése azonban nem befolyásolja a szó földrajzi köznévi és így helynévformáns szerepét sem. Az már más kérdés, hogy az ilyen folyamatoknak a vizsgálata a földrajzi köznévi szókincs alakulása szempontjából igencsak fontos feladat. Ennek néhány részletére ezért a további fejezetekben még kitérek.

Vannak azonban olyan szavaink is, amelyeknek adott területen több ’valamilyen helyfajta’ jelentését is ismerjük: a *dűlő*-nek van ’földterület’ és ’földút’ értelme is, a *szer* pedig jelent(ett) — sok más mellett — ’falurész’-t, ’határrész’-t és ’sor’-t is. Az ilyen földrajzi közneveket poliszém szavaknak tartjuk (mert jelentéseik összefüggnek egymással), és egyes jelentéseikben külön névformánsnak kell tekintenünk őket, mivel más-más helyfajtákat jelölnek (e földrajzi köznevek tehát topoformánsként is poliszém jelentésűek). A továbbiakban a földrajzi köznevek elsődleges topoformáns szerepét ómagyar kori példákon mutatom be, szétválasztva a mikrotoponimákban való és a településnévi megjelenésüket.

A földrajzi köznevek az ómagyar kori mikrotoponimákban betölthetik a topoformáns szerepet egyfelől önmagukban, amikor tehát mindenféle más formáns

vagy bővítményrész nélkül állnak: például *Ér* (1229/1550: *Er*; vallem, Gy. 3: 367), *Morotva* (1212/1397/1405: *Mortua*, stag., Gy. 1: 328), *Sár* ([1230]/1231: *Sar*, rip., Gy. 1: 237). Az ilyen szerkezetű nevek keletkezhetnek jelentéshasadással (például *patak* > *Patak* 'víznév'),¹⁷ illetve szerkezeti változás, egészen pontosan ellipszis (például *Kis-patak* > *Patak* 'víz')¹⁸ eredményeképpen.

A földrajzi köznevek az ómagyar kori mikrotoponimákban leginkább kétrészes nevek utótagjaként szerepelnek, ez tehát a legjellemzőbb helynévformánsi funkciójuk, például *Haraszt-tó* (+1252/[1270]: *Harozthov*, stag., Gy. 2: 565, 607), *Nagy-völgy* ([1291]/1291: *Nogwelg*, vall., Gy. 3: 389, 442), *Fekete-erdő* (1344: *Feketeu Erdeu*, s., Gy. 2: 564, 637), *Hosszú-hegy* (1270/272: *Huzevheg*, mo., Gy. 1: 82).

A földrajzi köznevek helynévformánsként egy már meglévő kétrészes névhez kapcsolódva újabb helynevet is alkothatnak, mint például a *patak* a *Kút-fő pataka* (1249/1321/XVII.: *Kuchfu pataka*, fl., Gy. 3: 152, 233) és a *határ* a *Közép-berek határa* (1323: *Kezepherekhatara*, m., Gy. 2: 586) névben.

A puszta földrajzi köznévi településnevek keletkezhetnek jelentéshasadással, a valamely földrajzi köznévvvel szerkezetileg azonos településnevek legtöbbje azonban metonimikus névadással jött létre, ily módon pedig egy már létező helynevet (például víznevet), s nem közvetlenül földrajzi köznevet mint helynévformánst tartalmaz (lásd ehhez az I.3.2. fejezetet).

Az itt vizsgált névanyagban néhány esetben feltételezhetjük csak a jelentéshasadással történő névalkotást (azaz valóban földrajzi köznévi névrész, vagyis lexikális helynévformáns meglétét), például ide sorolhatjuk a több helyen is adathozható *Lak* településneveket ('település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól DK-re' 1296: *Loc* ~ *Lok*, v., Gy. 1: 334, 'település Borsod vm. É-i részén a Bódvától K-re' 1222/1550: *Loch*, v., Gy. 1: 813, 'település Komárom vármegyében' 1332/1378: *Laak*, p., Gy. 3: 412), illetve a Bodrog megyei *Város* településnevet (1198 P./PR.: *Varos*, v., Gy. 1: 732). Emellett nem zárhatjuk ki ezekben az esetekben az ellipszissel történő névkeletkezést sem. A Borsod megyei *Lak* településnév (1222/1550: *Loch*, v., Gy. 1: 813) szinonim névpárja például a *Szentlak* kétrészes településnév (1273>1377: *Zenthlak*, p., Gy. 1: 784), joggal vetődik fel tehát annak a lehetősége is, hogy tulajdonképpen ez utóbbiból keletkezett az egyrészes *Lak* névforma (vö. INCZEFI 1972: 310). A modern kori névanyagban ugyancsak találhatunk hasonló változást igazoló névpárokat: így például ide sorolhatjuk a Baranya megyei *Dunafalva* ~ *Falva*, *Kistelek* ~ *Telek* (BMFN. 2: 232, 603) névvariánsokat is (TÓTH V. 2008: 81).

Annak, hogy a településnevek ritkán keletkeznek jelentéshasadás útján, bizonyára névszociológiai okai lehetnek. A műveltségi nevek (főképpen a telepü-

¹⁷ A jelentéshasadás olyan névkeletkezési folyamat, amelynek során puszta földrajzi köznévből bármiféle formáns (lexéma vagy képző) hozzákapcsolása nélkül helynév keletkezik (HOFFMANN 1993: 93).

¹⁸ „Az ellipszis során a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység, azaz az egyik névrész eltűnik: a kétrészes név egyrészessé alakul” (HOFFMANN 1993: 123).

lésnevek) és a természeti nevek (például víznevek, hegynevek) között e téren ugyanis alapvető eltérések figyelhetők meg (RESZEGI 2009a: 39). A helyneveknek ezt a két csoportját LŐRINCZE LAJOS nyomán (1947: 5–17) legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tárgyalta átfogóan (1993: 40, 2010: 227, vö. még KÁLMÁN 1973: 142, 149). Osztályozása szerint a műveltségi nevek közé az ember által létrehozott helyek nevei (a régiségben főként településnevek) tartoznak, a természeti nevekhez pedig az ember változtató tevékenységén kívül eső helyek neveit szokás sorolni, például a vizek, vízparti helyek, térszíni formák, tájak neveit. A jelentéshasadás útján keletkező nevek pedig azért vannak nagyobb többségben a természeti nevek között, mert ezek a nevek többnyire nem tudatos névadói tevékenység eredményeképpen jönnek létre, hanem inkább csupán „névvé válnak”. A jelentéshasadás tehát — szemben a többnyire jellemző tudatos helynévadással — közvetlen változásként értelmezhető (RESZEGI 2009a: 39, vö. még HOFFMANN 2005: 121, 2007: 101).

A kétrészes településnevek utótagjaként álló földrajzi köznevek ugyancsak valós és elsődleges településnév-formánsokként funkcionálnak, azaz a hely fajtájának megjelölésére szolgálnak például az alábbi elnevezésekben: *Abafalva* ’település Gömör vármegyében, a Sajó bal partján, Gömörtől délre’ (1339: *Abafalwa*, Gy. 2: 480), *Ipoltlaka* ’település Baranya vármegye keleti részén Mohácstól délre’ (1223>1338: *Ipolthloka*, p., Gy. 1: 302). TÓTH VALÉRIA az itt látottakhoz képest más megközelítést alkalmazva a primér településnév-formánsok közé sorolja ezeken túl az *ülés(e)*, *szállás(a)*, *város*, *ház(a)* lexémákat is (2008: 185), ám ezek némelyike a fenti definíció értelmében másodlagos névformánsnak minősül.

3.1.2. Másodlagos (szekundér) lexikális helynévformánsok

1. A szekundér lexikális helynévformáns a helynevekben használt olyan közszó, amely valamely névfajta nevegyedeinek részeként a gyakori használat következtében fajtajelölő szerepre tesz szert (noha eredendően nincs e névfajta kifejező jelentése), anélkül azonban, hogy ez a funkció befolyásolná a formánsként álló nyelvi elem közszói jelentését. Szekundér lexikális helynévformánsokat a mikrotoponimák és a településnevek körében egyaránt találunk. TÓTH VALÉRIA szerint a településnév-formánsok egy csoportjába tartozó elemek eredetileg egészen más jelentéssel bírtak, s csak másodlagosan vették magukra ezt a funkciót, legtöbbször valamilyen speciális jelentésben: az *egyház* például ’templommal bíró falu’ jelentést nyert a módosulás által. Az *egyház* lexéma e jelentésváltozásnak köszönhetően másodlagosan már meglévő településnevekhez is kapcsolódhatott, például *Mák* > *Mákegyháza*, *Szentpéter* > *Szentpéteregegyháza*. Ezáltal a településnevek szemantikai tartalma ’Mák nevű templomos falu’-ra, illetve ’Szentpéter nevű templomos falu’-ra változott (2008: 185–187). Az elsődlegesen épületet vagy építményt jelölő közszavak közül az *egyház* mellett később ugyancsak településnév-formánssá váltak a *monostor(a)*, a *vár(a)* és a *hid(a)* földrajzi köznevek is.

TÓTH VALÉRIA elemzésével alapjaiban egyetérthetünk, egy ponton azonban megítélésem szerint másként értékelhetjük a folyamatot: aligha igazolható ugyanis, hogy az *egyház* szónak ’templommal bíró falu’ jelentése közzsóként is kialakult volna. Helynevekben alkalmazva, topoformánsként azonban ettől függetlenül is lehetett az adott nevekben — de csakis ott — ’templomos falu’ jelentése. Ez a megállapítás érvényes a további itt idézett *monostor(a)*, *vár(a)*, *hid(a)* topoformánsokra is. Én magam ezek közé sorolom a fent más összefüggésben említett *ház(a)* helynévformánst is. A fenti meghatározásban ugyanis ezt a jellegzetességet — hogy tudniillik a helynévbeli szerep nem gyakorol közvetlen hatást a kérdéses szó közzsói jelentésére — a másodlagos helynévformánsok definitív jegyének tekintetem.

Szintén települések megjelölésére lett alkalmassá az elsődlegesen személyekre vonatkozó ’szolgálattal tartozó emberek csoportja’ jelentésű *nép(e)*, például *Újnép* ’újjonnan telepített falu’ (1352: *Wynep*, Cs. 2: 654, vö. FNESz. 2: 419) és *sok(a)*, például *Semjánsoka* ’Semján nevű település’ ([1237–1240]: *Semyansuka*, pr., Gy. 2: 623) vagy a valamely más helyhez való viszonyítást kifejező *alja* lexéma: *Egeralja* ’égererdő alján települt falu’ (vö. FNESz. 1: 408). A *vásár(a)* (például *Balogvására* 1324: *Boluguasara*, v., Gy. 2: 483) pedig a vásártartásra utaló településnevek formánsának tekinthető (TÓTH V. 2008: 186).

Az első *egyház(a)*, *hid(a)* stb. lexémákat tartalmazó településnevek minden bizonnyal valamely azonos szerkezetű mikrotoponimából alakultak, így például a Pest megyei *Kerekegyház*-hoz egy ilyen alakú templom, a Fejér megyei *Úrhida*-hoz egy hercegi tulajdonban lévő birtokon, a romániai *Bonchida*-hoz pedig egy *Bonc* nevű személy birtokán átvezető híd szolgáltatta az alapot a névátvitelhez. A *monostor(a)* utótagú településnevek kezdetben ugyancsak metonimikusan, az adott település monostoráról kapták nevüket (például *Koppánymonostora* 1394: *Koppanmonostora*, Gy. 3: 434, vö. FNESz. 1: 778), s hasonlóképpen a *vár(a)* utótagú településnevek is kezdetben metonimikus névadás eredményeképpen jöttek létre (például *Hédervára* 1330/1356: *Hedruhuara*, pt., Gy. 2: 601, vö. BÉNYEI–PETHŐ 1998: 54). Szintén ide sorolhatjuk a királynéi birtokra utaló *Asszonynépe* településnevet (1177/1202–1203/1337: *Ascen nepe*, Gy. 2. 131, vö. FNESz. 1: 121) vagy az ugyancsak metonimikusan keletkezett *Karancsalja* helységnevet (1335: *Korunchalya*, Cs. 1: 100, FNESz. 1: 687).

Ezt követően a további névalakulatok már a meglévők mintájára jöttek létre, így például a templomos falvakat *egyház(a)* utótagú nevekkal jelölhették meg: például *Óregyház*, *Vidaegyház* (TÓTH V. 2008: 186–187, FNESz. 1: 235). A szekundér településnév-formánsokat a hivatalos helységnévadás és -változtatás is felhasználta, így kapta például *Bruck-Újfalu* a *Királyhida* vagy *Nagygyörgyfalva* a *Sándor-egyháza* nevet (MEZŐ 1982: 158, 212–213, 1999: 181, 331, TÓTH V. 2008: 187).

2. A mikrotoponimák szekundér helynévformánsai között egy nagyon sajátos, de sok elemből álló szócsoporthoz is találunk: azokat az ’erdő’-t is jelentő fa-

neveket, amelyek elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva topoformáns funkciót is magukra vehetnek: a *Szurkos-cser* erdőnévben a *cser* tehát nem 'cserfa' jelentésben szerepel, hanem 'cserfaerdő' jelentéstartalommal bír. Minthogy a szócsoporthoz több elemét is érinti a jelenség, a fanevek helynevekbeli szerepét alaposan körüljárva a továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy valóban rendelkeznek-e ilyen speciális funkcióval a fanevek, s melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják e szócsoporthoz tartozó elemek helynevekbeli szerepét. Úgy gondolom, hogy egyrészt a jelenség elterjedtsége, másrészt pedig a belőle adódó elméleti tanulságok miatt a másodlagos helynévformánsok tárgyalásakor ennek a kérdéskörnek feltétlenül indokolt nagyobb figyelmet szentelni.

A fanevek vizsgálata általában véve is nagy jelentőséggel bír a magyar nyelvtörténeti kutatások számára, az ide tartozó szavak ugyanis korai és gazdagon adatolható szócsoporthoz tartoznak. Ennek oka egyrészt az, hogy a fák nevei az oklevelekben helymegjelölő közszavakként gyakran magyar nyelven is előfordulnak (lásd erről bővebben a IV. fejezetben). A fanevek másrészt gyakran szerepelnek helynevekben is: pl. 1257: *silva horost* (Gy. 1: 440), 1291: *silva Bykes* (Gy. 2: 461, 501), 1324: *silvam Chererdeu* (Gy. 1: 282), 1075/+1124/+1217: *silvam Huntiensem, que Hungarice Surkuscher vocatur* (Gy. 1: 413, 443). A fanevet tartalmazó helynevekben ráadásul azt is megfigyelhetjük, hogy bennük az elsődlegesen 'valamilyen fafajta' jelentésű lexémák nem is mindig ezzel a szemantikai értékkel bírnak, alkalmi jelentésmódosulás következtében ugyanis — és számunkra az itteni összefüggésben éppen ez a lényeges — speciális helynévformánsként is viselkedhetnek, vagyis az adott helynév helynévi státusának a kifejezésére is szolgálhatnak. Ennek megfelelően a továbbiakban egyes fanevek névformáns értékéről igyekszem képet adni. Vizsgálatomat elsősorban a korai ómagyar kor időszakára vonatkozóan és (némileg önkényesen válogatva) a következő fanevekre összpontosítva végeztem el: *barkóca*, *berkenye*, *bodza*, *bükk*, *cser*, *cseresznye*, *haraszt*, *jegenye*, *juhar*, *szilva*. A kutatás nem terjed ki tehát az összes korai ómagyar kori fanevra, minthogy az elemzés célja pusztán a probléma illusztrálása, s nem az egész névréteg szisztematikus feldolgozása.

Az egyes fanevek helynevekbeli előfordulásában talán a leginkább szembeötlő különbség az, hogy bizonyos fanevek igen gyakoriak helynévalkotó elemként, míg mások egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán jelennek meg helynevekben az ómagyar korban.¹⁹ A *barkóca* és a *cseresznye* helynévi előfordulására 1301 előttről nem találunk adatot az oklevelekben, s névalkotó elemként *juhar* szavunk is csak később, egy 1580-as datálású oklevélben jelenik meg. A *berkenye* és a *jegenye* szintén nem túl gyakori a helynevekben, pedig például a *berkenyé-t* közszói szerepben gyakran ott találjuk a határjárások szövegében, pl. 1055: *brokina rea* (DHA. 1: 150), 1259: *berekune*, a. (OkI Sz. 68), 1264: *berec-*

¹⁹ A gyakoriság természetesen nem független az adott fafajta Kárpát-medencebeli előfordulási arányától.

ne, a. (Oklsz. 68), 1265: *Berekune*, a. (Oklsz. 68), [1270/1270]: *berekuna* (Gy. 3: 252), 1274: *Brekynne*, a. (Oklsz. 68), 1278: *berecune*, a. (Gy. 4: 265), [1279]/1279/ XVIII.: *berkenye* (Gy. 3: 260), 1279: *Berekenye*, a. (Oklsz. 68). Ennek oka valószínűleg az, hogy a berkenyét, mivel hagyásfa volt, erdőirtások alkalmával meghagyták, mert hasznos gyümölcsöt termelt, és mert árnyékot adott a határban dolgozó emberek számára (ilyenek még a vadalma, vadvörte, som, szelíd gesztenye, mogoró stb.) (vö. ehhez MNL. 2: 391). A *berkenye* kapcsán tapasztaltak ellenkezőjére is találunk ugyanakkor példát: a *szilva* fanév alig adatható az oklevelekben közsóként, névalkotó elemként ezzel szemben gyakran felbukkan. Nemcsak a *szilva*, hanem a *bodza*, a *cser*, a *haraszt* és a *bükk* fanév is igen gyakori a helynevekben, abban viszont különbségeket tapasztalunk, hogy jellegzetesen milyen névszerkezetekben fordulnak elő. Pusztá fanévi helynévként gyakori a *cser*, a *haraszt* és a *bükk* szavunk, ritkán azonban a *berkenye* is megjelenik ebben a funkcióban. A *cser*, *haraszt* és *bükk* esetében feltételezhetjük, hogy nagyszámú előfordulásukat éppen az itt tárgyalt helynévformáns jellegük teszi lehetővé, hiszen mindhárom szónak van ’tölgyes, tölgyerdő’, illetőleg ’bükkös, bükkerdő’ jelentése a helynevekben, így más névformáns szerepű földrajzi köznév vagy képző nélkül is utalhatnak az adott erdőre, például 1330/1477: montes Gerechygh et *Cher* (Gy. 1: 247), 1257: silva *horost* (Gy. 1: 375), 1227: silva *horost* (Gy. 1: 440), 1265: frut. *Harast* (Gy. 1: 425), 1243/1335: silva *Byk* (Gy. 2: 460, 533). A *haraszt*, a *cser* és a *bükk* ebben az esetben tehát fajtajelölő szerepet tölt be ’egy bizonyos fajta fából álló erdő’ helynévformáns funkciót kifejezve.

Az általam vizsgált fanevekből létrejött helynevek között *-s*, *-i* és *-gy* képzővel ellátott változatokat is találunk. Az *-s* képző használata jelenik meg például a *Harasztos* (1323: *Harasztus*, Gy. 3: 350), a *Berkenyés* (1332–1335/Pp.: *Berekenes*, Gy. 3: 343), a *Bodzás* (1328: *Buzias*, Monstrig. 3: 124), a *Szilvás* (+1245 [1317 k.]: *Schiluas*, Gy. 2: 91) vagy a *Bükkös* helynév esetében (1291: *Bykes*, s., Gy. 2: 461, 501). A *-gy* képző viszont csak a *szilva* fanévből alkotott helynévben jelenik meg: *Szilvagy* (1217: *Zyluag*, Cs. 2: 800; LIPSZKY, Rep.), pedig a *-gy* a helynevekben többnyire az *-s* képzőhöz hasonló szerepben fordul elő. Az *-i* képző a *Haraszi* (1324: *Harazty*, Gy. 1: 282) és a *Cseri* (1273>1346: *Chery*, Gy. 3: 187) helynévben tűnik föl. A képzővel ellátott fanevekből lett helynevek az elsődlegesen erdőt jelölő szerep mellett (pl. 1324: silva *Harazty*, Gy. 1: 282) települést (1237–1240: villa *Bozais*, PRT. 1: 786, 1323: v. seu p. *Harasztus* Gy. 3: 350), vizet (1230/1231: aqua, fluvius *Sciluas*, Gy. 1: 248, 392) vagy közelebből nem jelzett fajtájú határrészt (1237–1240 k.: *Harozty*, Gy. 3: 416) egyaránt jelölhetnek. Az ilyen nevek közül az erdőt jelölő toponimákban a fanevek — mivel fajtajelölő szerepet töltenek be ’valamilyen fajta fával benőtt terület’ értelemben — toponimánsnak tekinthetők. A település- vagy víznevekben azonban e névrészeknek sajátosságot (ott lévő növényt) kifejező funkciójuk van, ezért nem tekinthetők toponimánsoknak.

Összetett helynevek előtagjaként a *bodza*, a *cser*, a *haraszt*, a *szilva* és a *bükk* egyaránt gyakori, és olykor a *berkenye* is feltűnik összetételben. A nevek struktúrájában a minőségjelzős viszony fordul elő nagyobb arányban: *Bodzás-hegy* (1248/1326: *Bozyasheg* ~ *Bozyashegy*, Gy. 1: 767, 768), *Bodzás-tó* (1192/1374/1425: *Buzyastou*, Gy. 1: 236), de a birtokos jelzős szerkezetet szintén több helynévben megfigyelhetjük: *Bodza foka* ([1192]/1394: *Bozyafuka*, Gy. 1: 236), *Szilvás feje* (1230/1231: *Sciluasfee*, Gy. 1: 392). Az előtagként álló *bükk*, *cser* és *haraszt* fanév morfológiailag jelöletlen: *Haraszt-tó* (1270/1272//1393: *Harazthou*, Gy. 1: 544), *Cser-kút* (1290 k.: *Cherkuth*), *Bükk-patak* (1270/1272: *Bykpotok*, rivus, Gy. 1: 40, 83), míg másoknál éppen a jelöltség a dominánsabb, például *Bodzás-tó* (1192/1374/1425: *Buzyastou*, Gy. 1: 236). Összetételek előtagjaként — csakúgy, mint képzős formában — az itt vizsgált fanevek mindegyike jellemző. Ezek a fanevek azonban — kivéve persze azokat, amelyek helynévként állnak — sajátosságjelölő szerepűek, fanévi jelentésűek, bennük tehát a helynévformánsi funkció nem érvényesül. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az ebben a pozícióban szereplő fanevek egy része helynévi funkcióban áll, tehát a helynév nem a 'valamilyen fajta fával benőtt hely' jelentéssel bír, hanem — mint például a *Szilvás feje* 'a Szilvás nevű patak forrása' (1230/1231: *Sciluasfee*, Gy. 1: 392) esetében — lokális viszonyra utal.

Egészen másként áll a helyzet az összetételek utótagjaként szereplő fanévi lexémákkal. Ebben a pozícióban a fenti fanevek közül csak a *bükk*, a *cser* és a *haraszt* jelenik meg, s nyilvánvalóan a helynevekben ezek mindegyike fajtajelölő funkcióval bír, azaz másodlagos helynévformánsnak tekinthető, például *Szurkos-cser* (1075/+1124/+1217: silvam Huntiensem, que Hungarice *Surkuscher* vocatur (Gy. 1: 413, 443). A *cser* utótagként való megjelenésére mindössze ezt az egy — jelzőjét tekintve vitatott értelmezésű — helynévi adatot találjuk. E példa minőségjelzős struktúrájával ellentétben a *haraszt* és a *bükk* utótagot tartalmazó helynevek között feltűnően nagyszámú a jelölt birtokos jelzős szerkezetű név: *Apát harasztja* (1326: *Apathharazta*, s., Gy. 3: 380), *Csicsó harasztja* ([1291]/1291: *Chychoharazta*, Gy. 3: 442), *Füles harasztja* (1284: *Philescharaztha*, ZalaiOkl. 1: 55), *Madad bükke* (1228/1378: *Madadbiki*, s. fagi, Gy. 3: 326, 373), *Palaszka bükke* (1333/1334: *Palazkabiky*, mo., Gy. 2: 461, 512), *Apát bükke* ([1266]/1266/1274: *Apat Byky*, Gy. 3: 150, 210, 254).

A fenti vizsgálatok azt jelzik, hogy a fanevek helynevekben való előfordulását tekintve jellegzetes különbségek mutatkoznak. Bizonyos helyzetben a fanevek tipikusak, így képzővel és helynevek előtagjaként meglehetősen termékeny névalkotó elemek. Ez kézenfekvő, hiszen 'az adott helyen élő növényzet' szemantikai tartalom általában véve is gyakori motiváció a helynévadásban. Ezekben a helynevekben a fanevek sajátosságjelölő funkcióban állnak, s valamilyen helynévformánssal összekapcsolódva válhatnak helynévvé. Ez a névpozíció tehát a fanévi jelentését hozza elő a felsorolt közneveknek.

Más pozícióban viszont jobbra a tényleges helynévformáns funkció jelentkezik. Ezt a funkciót találjuk meg általában a puszta fanévként tulajdonnévi értékű, illetve a helynevek utótagjaként álló fanevek esetében. A *cser*, a *haraszt* és a *bükk* szó egyaránt gyakori puszta fanévi helynévként és kétrészes nevek utótagjaként is. Ezek a fanevek helynevek előtagjaként azonban ugyancsak figyelemre méltóan viselkednek, ebben a szerepben ugyanis — szemben más fanevekkel — morfológiailag mindig jelöletlenek.²⁰ Mindez esetleg azzal is összefüggésben állhat, hogy a névformáns szerep, amelyet itt egy nem földrajzi köznévi természetű szó, hanem növénynév (fanév) tölt be, esetleg hatással lehet a szavaknak a helynevekben más szerepben való előfordulására is, akár alaki, akár pedig funkcionális tekintetben. Ez az esetleges összefüggés azonban további vizsgálatra vár, amelyet az itteninél jóval bővebb névanyagon, tágabb időhatárok között, a teljes ide kapcsolható szóanyag bevonásával kell elvégezni.

3.2. A földrajzi köznevek más (nem névformáns) funkciója a helynevekben

A földrajzi köznévi jelentésű elemek a helynevekben nem csak helynévformáns szerepben lehetnek jelen: előfordulhat tehát az is, hogy a két szerepkör adott helynévi előfordulásban nem esik egybe.

1. Az előzőekben azt láthattuk, hogy a földrajzi köznevek a mikrotoponimákban jellemzően kétrészes nevek utótagjaként állnak helynévformáns szerepben. A helyet jelölő közszavak emellett a kétrészes helynevek bővítményrészeként is előfordulhatnak, például *Ság-patak* (1314: *Saag potok*, riv., Gy. 3: 153, 240, 242), *Szurdok-szád* (1288/1302: *Zurdukzad*, foss., Gy. 1: 315), *Szurdok út* (1267/1380: *Zurdukut*, loc., Gy. 1: 369). A *ság*, *szurdok* előtagok földrajzi köznévi jellege azonban az ilyen jellegű nevekben áttételes (valójában helynévi eredetre visszamenő) is lehet, ahogyan ezt a *Ság-patak* esetében az is bizonyítja, hogy a *Ság*-nak is nevezett *Ságizsidód* határában folyó víz nevéként említik. Helynévformáns szerepről a földrajzi köznevek kapcsán (az efféle mikrotoponimákban) nem beszélhetünk, mivel az adott helynevek helynévként való felismerhetőségüket nem ezeknek az elemeknek köszönhetik, hanem azt a *patak*, *szád*, *út* utótagjaik biztosítják. Előtagként a földrajzi köznevek az ilyen nevekben mindig sajátosságjelölő szerepet (többnyire lokális utalást) töltenek be.

Az ómagyar korban a vizsgált területen mintegy 60 olyan mikrotoponimát találhatunk, amelynek előtagja földrajzi köznév. Ez alig 3%-a az összes földrajzi köznevet tartalmazó mikrotoponimának. A jelenkori helynévállományban szintén nem túl gyakori a földrajzi köznév + földrajzi köznév lexikális szerkezetű

²⁰ A *szőlő* lexéma közszói jelentésében is végbemenő 'növénynév' > 'hely' változása (vö. TESz. 3: 794) és az, hogy ez az elem helynevek előtagjaként ugyancsak szinte mindig jelöletlenül áll (vö. a Magyar Digitális Helynévtár *Szőlőhegy* adataival), feltehetően párhuzamba állítható az itt látott jelenséggel.

helynév. DITRÓI ESZTER három különböző térség jelenkori névanyagát vizsgálva megállapította, hogy még az ebből a szempontból kivételes csíki térségben is mindössze 10%-os megterheltségű az ilyen nevek aránya (pl. *Forrás-erdő*, *Csomp oldala*). A Veszprémi járásban ezzel szemben csupán a nevek 1%-ára (pl. *Temető-árok*), a Fehérgyarmati járásban pedig a nevek 4%-ára jellemző ez a szerkezet (pl. *Temető dombja*, *Oldal út*) (2009: 31).

Az előtagként megjelenő földrajzi köznevek a korai ómagyar korban különféle funkcióban állhatnak. Elsősorban víznevek körében találkozunk 'az adott hely valamely része' névrészfunkció jelentkezésével, pl. *Ág-tő* (1268/1347: *Agtu*, loc., Gy. 3: 387, 458), *Ér-tő* (1260: *Ertu*, Gy. 3: 388, 452), *Kút-fő* (1299/1585: *Kutfew*, Gy. 2: 135), *Sziget-fő* (1233: *Sygethfiu*, loc., Gy. 1: 641) (vö. TÓTH V. 2001: 150), de ez a szerepkör feltűnik más helynévfajták esetében is, például *Berek-szád* 'a berek bejárata, kezdete'²¹ (1288: *Berukzad*, Gy. 2: 207, 288), *Szurdok-szád* (1288/1302: *Zurdukzad*, foss., Gy. 1: 315), *Áj feje* (1255: *Ayfey*, mo., Gy. 1: 98), *Rét-fő* (1232>1347: *Rethfeu*, prat., Gy. 2: 515). Többnyire utak neveiben fordul elő az irány megjelölése, például *Bánya uta* (1324/1326: in viam dictam *Banautha*, Gy. 3: 236, 264), *Bérc uta* (1291: *berchuta*, via ~ *Berchwta*, Gy. 2: 501), *Bérc út* (1295/1315: *Beerchuth*, via, Gy. 2: 530), *Szurdok út* (1267/1380: *Zurdukut*, loc., Gy. 1: 369). A hely pontos elhelyezkedésére utalás általában véve is gyakori névrészfunkció (vö. TÓTH V. 2001: 151), s a földrajzi köznevek is sűrűn kifejezik ezt a szerepet, például *Megye-ág* (1272: *Megeag*, Gy. 2: 615), *Megye pataka* ([1266]/1266/1274: ubi *Megepotoka* cadit in aquam Seunche, Gy. 3: 152, 254, vö. *megye* 'határ'). Földrajzi köznév látszólag állhat használói funkcióban is, ilyenkor azonban valójában nem földrajzi köznévről, vagyis helyet jelölő kifejezésről van szó, például *Falu földje* (1268/1347: *Folufolde*, loc., Gy. 3: 447), *Falu tava* (1307/XVII.: *Falwtova*, lac., Gy. 3: 153, 195). Az ilyen jellegű nevekben ugyanis a *falu* névrész 'faluközösség' jelentéssel bír, azaz nem földrajzi köznévi jelentésében vesz részt a névalkotásban. Ez az értelem nem csupán a helynevekben jelentkezik alkalmi jelentésként, hanem szervesen beletartozik a szó jelentésszerkezetébe (vö. ÉrtSz., TESz. 1: 836), ezért az efféle előfordulásokat nem vehetjük figyelembe a földrajzi köznevek körében.

A földrajzi köznevek főként olyan funkcióban fordulnak elő a helynevek előtagjaként, amely funkciók az előtagokként álló helynevekre általában is jellemzőek lehetnek. Ez a párhuzam persze természetes is, hiszen a földrajzi köznevek éppen úgy 'hely' jelentéstartalmat hordoznak magukon, mint a helynevek, csak az előbbiek közszőként, az utóbbiak pedig tulajdonnévi minőségben fejezik ki ezt a szemantikai jegyet. Nem meglepő tehát, ha névrészként is hasonló funkciók betöltésére alkalmasak.

²¹ Nem zárhatjuk ki ugyanakkor az ilyen nevek esetében a 'Berek' nevű hely bejárata, kezdete' típusú értelmezést sem.

A földrajzi köznevek állhatnak olyan velük azonos alakú, egyrészes helynevekben is, amelyekben nem fajtajelölő funkciót töltenek be, ilyen nevek például a forrást jelölő *Bánya* (1270: *Bana*, fons, Gy. 3: 153, 241) vagy a folyó neveként használt *Pagony* (1255/XV.: *Pogon*, fl., Gy. 1: 776). Ezek a nevek szerkezeti változás vagy metonimikus névadás eredményeképpen jöhetnek létre, s bennük a névformáns funkció szintén nem érvényesül. Nem tekinthető topoformánsnak a földrajzi köznév a következő két lexémából álló egyrészes névben sem: 1238/1296–1301: *Pastorreu*, coll. (Gy. 2: 102, 170), ami feltehetően metonimikus névadással keletkezhetett, s benne a földrajzi köznévi elem csupán az elsődleges névformában volt fajtajelölő szerepű.

A jelenkori névállományt elemezve feltűnik, hogy a földrajzi köznevek olyan nevek második névrészában is állhatnak, ahol a második névrész szintén kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév, pl. *Alsó-Kis-liget*, *Kertaljai-Kis-rét*, *Kaposi-Nagy-berek*.²² A kétrészes nevek lexémáinak számát illetően azonban napjaink névállományában az ómagyar kor helyneveihez viszonyítva elmozdulás tapasztalható: az ómagyar korban ugyanis a kétrészes nevek döntően két lexémából épültek fel, a mai helynevek között azonban már jócskán találunk több lexémából álló neveket is. Mindezt feltehetően a meglévő nevek felhasználásának egyre nagyobb szerepével, illetve a helyek és ezzel együtt a nevek differenciálódásával magyarázhatjuk. Az ómagyar korban kevés példát találunk tehát arra, hogy egy kétrészes név több lexémából épül fel, s ezek között is inkább a két lexémából álló előtag a jellemző, pl. *Hárs-patak-fő* (1330: *Haaspatokfew*, Gy. 1: 85). Kivételt ezalól adatállományomban a mikrotoponimák közül talán csak a Borsod megyei *Széles-Hárs-fő* név jelenti ([1240]: *Zelushasfeu*, Gy. 1: 810), amely szinonim neveként a *Hárs-fő* név is adathozható ([1240]: *Hasfeu*, Gy. 1: 810). Természetesen más esetekben is lehet szó arról, hogy az utótag több lexémából áll, ennek igazolását azonban bizonyos körülmények olykor megnehezítik. Talán ide sorolhatunk még néhány, több lexémából álló latinizált forma mögött sejtethető magyar nevet is (például 1258: *Magno Vico Latinorum*, Gy. 2: 267, melynek szinonim neveként a *Vico Latinorum* is adathozható: 1299, Gy. 2: 250, 251, 252, 253), HOFFMANN ISTVÁN szerint ugyanis az oklevelek helyneveire is érvényes az a megállapítás, amelyet BENKŐ LORÁND Anonymusra vonatkozóan fogalmazott meg: „az anyanyelvi háttér a geszta tulajdonneveinek latin vagy latinizált formáiban is kereshető, sőt keresendő” (BENKŐ 1996: 224, HOFFMANN 2007: 20). Az ilyen kétrészes nevekben (a fenti latin forma mögött gyanítható *Nagy Olasz utca* névformában is), amelyekben tehát az utótag maga is kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév (például *Hárs-fő*, *Olasz utca*), a földrajzi köznevek nem töltenek be névformáns funkciót, mivel csak a név előzményeül szolgáló névben szolgáltak közvetlenül a helynévi jelleg kifejezésére.

²² A hivatkozás nélkül álló helynevek a Magyar Digitális Helynévtár honlapján közzétett adatbázisban kereshetők vissza (<http://mdh.unideb.hu>).

2. A földrajzi köznevek a t e l e p ü l é s n e v e k b e n is előfordulnak nem névformánsi funkcióban, sőt az egyrészes településneveket alkotó földrajzi köznevek esetében a névformáns funkció jóval ritkábban jelentkezik, mint a nem névformáns szerep. A pusztai földrajzi köznévvvel alakilag azonos településnevek legtöbbször ugyanis — mint erre már az előzőekben is utaltam — metonimikus névadás eredménye. Ilyen településnév például a *Morotva* Csanád vármegyéből (+1092/+1274//1399: *Mortua*, pr., v., Gy. 1: 864), melynek közelében a *Morotva* víznév is adathozható (+1092/+1274//1399: lacu *Mortua*, Gy. 1: 864), azaz ebben az esetben a *Morotva* víznév tartalmaz helynévformáns értékű földrajzi köznevet, a *Morotva* településnév pedig már létező helynévből (víznévből) alakult. Benne tehát a földrajzi köznévi lexéma nem a településnév, hanem a víznév szempontjából lehet csupán helyfajtajelölő szerepű topoformáns.

A földrajzi köznevek az egyrészes, pusztai földrajzi köznévi településneveken kívül szerepelhetnek olyan egyrészes, több lexémából álló településnevek névrészeként is, amelyek ugyancsak metonimikusan keletkeztek, például *Dobrapataka* ('település Gömör vármegyében, a Balog bal partján, Rimaszombattól É–ÉK-re' 1323>1336: *Dubrapotaka*, p., Gy. 2: 494), *Balogkereke* ('település Csanád vm.-ben, talán a DK-i részén' +1256: *Bolugkereke*, Gy. 1: 847), *Bothalma* ('település Bodrog vm. Ny-i részén Garától K-re' 1290: *Budholma*, t., Gy. 1: 714). E nevek *patak*, *kerek*, *halom* földrajzi köznevei ismét csak a településnév előzményeül szolgáló mikrotoponimákban értékelhetők helynévformáns funkcióban álló névrészekként. A névegész a településnév szempontjából sajátosságjelölő szerepű, mert azt fejezi ki, hogy a falu a *Dobra pataka*, *Balog kereke* stb. nevű hely szomszédságában fekszik.

Mint azt a mikrotoponimák kapcsán is láttuk, a földrajzi köznevek olyan nevek második névrészeiben is állhatnak nem névformáns funkcióban, ahol a második névrész szintén kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynév. A jelenkori névállományban a településnevek között ide sorolhatjuk például az 1970-es helynévváltoztatást követően víznévi előtaggal kiegészült neveket, például *Belényesújfalak*, *Berettyószéplak*, *Feketeszéplak* (MEZŐ 1999: 364). Az ómagyar korban ez a névstruktúra nem jellemző, kivételként csupán az Abaúj megyei *Tőkésújfaluk* településnév (1323/1324/1377: *Tenkes huyfalu*, p., Gy. 1: 151) áll, amelynek szinonim neveként az előtag nélküli *Újfaluk* is adathozható (1317: v. *Vyfalu*, Gy. 1: 151). *Tőkésújfaluk* neve kapcsán azonban ismeretes, hogy az nem jelzői kiegészüléssel jött létre, hanem a *Tőkés*, *Felsőtőkés* és *Újfaluk* települések egyesülését kísérő névintegráció eredményének tartható (KMHsz. 1: 281).

A fenti példák azt voltak hivatottak illusztrálni, hogy a helynevekben nem minden földrajzi köznévvvel azonos elem tekinthető helynévformánsnak, hiszen a földrajzi köznevek a helynevekben nemcsak helyfajtajelölő szerepben állhatnak (ami kétségtelenül a leglényegesebb funkciójuk), hanem utalhatnak emellett más, elsősorban lokális viszonyra is. A névformáns funkció értékelésénél ezért

a névszerkezetbeli pozícióra is figyelemmel kell lennünk: ez ugyanis alapvetően kijelöli az adott elem lehetséges szerepkörét is.

4. Rendszertani összefüggések a földrajzi köznevek és a névformánsok között

1. A földrajzi köznév fogalmáról való gondolkodás s annak újraértékelése névtani szempontból különösen fontos: jelentősége van egy-egy vizsgálat korpuszának körülhatárolásában, akár magukkal a földrajzi köznevekkel, akár az általuk létrehozott helynevekkel kapcsolatos elemzésről legyen is szó. A névtani kutatások több területén (például a helynévkutatásban és a családnévkutatásban is) sikeresen alkalmazták kutatóink már az eddigiekben is a kognitív szemléletet, és segítségével olyan kérdések értelmeződtek át, amelyeket a hagyományos vagy a strukturalista megközelítés nehezen tudott kezelni (RESZEGI 2009c: 25). A földrajzi köznév fogalmát ezért véleményem szerint ugyancsak érdemes ezzel a közelítésmóddal is végiggondolni.

A fentiekben már bemutattam, hogy ebben az összefüggésben a prototipikalitás elve bizonyul a leghasznosabbnak a szócsoport meghatározásában, mivel ez a kategória határok dinamikus kezelésére nyújt lehetőséget. Itt is hangsúlyozom, hogy nemcsak az egyes elemek, hanem a szócsoport egésze szempontjából is lényegesnek tartom mind az időbeliség, mind pedig a területi differenciáltság figyelembevételét, ami e szavak helyjelölő szerepe szempontjából kiemelten nagy jelentőséggel bír. A korábbiakban láttuk azt is, hogy a földrajzi közneveknek a helynevekben betöltött szerepéhez szorosan kötődik a névformáns funkciójuk, ezért a meghatározásban erre is tekintettel kell lennünk.

Az alábbiakban azokat az összefüggéseket mutatom be, amelyek a földrajzi közneveket a szókincs más részeihez kapcsolják, kiemelve ebből a körből egyes különösen fontos szócsoportokat, továbbá azokat a viszonyokat, amelyek a földrajzi köznevek és a helynévformánsok kapcsolatát jellemzik. A bonyolult összefüggésrendszer fő elemeinek feltárásával együtt azokra a legfontosabb változásformákra is rá kívánok mutatni, amelyek nyelvünknek ezt a részrendszerét jellemzik.

A korábban rögzített állásfoglalás fényében földrajzi köznévnek tekintek minden olyan helyjelölő lexémát, amely a helynevek részeként a legtöbb esetben fajtajelölő funkciót tölt be, s ilyen módon egyúttal (elsődleges vagy másodlagos) lexikális helynévformánsként is viselkedik. A helynevek részeként azonban — periférikusán ugyan, de — például előtagként és névrészek elemeként is megjelenhetnek a földrajzi köznevek. Ezekben a pozíciókban földrajzi köznévi szerepről igen, de helynévformáns funkcióról nem beszélhetünk.

Abból, hogy a helyfogalmat jelölő lexémák közül valójában azokat sorolom a földrajzi köznevek közé, amelyek a helynevekben fajtajelölő szerepet töltenek be, az is következik, hogy az ilyen szavak (a földrajzi köznevek) fogalmi tartalmának fontos jegyeként tekintem a tulajdonnévvel való megjelölhetőséget. Az

általam vizsgált nyelvi kategória „magja”, központi rétege, a prototipikus földrajzi köznév primér topoformánsként van jelen a helynevekben (*Újfalu*, *Nagyhegy*, *Rákos-patak*).

A prototipikus jelleg a földrajzi közneveknek nagymértékben a helynevekben való előfordulás biztosítja, leginkább az ilyen elemek gyakori használata révén. A helynevekben való gyakori előfordulás gyakran együtt jár azzal is, hogy más, azonos vagy hasonló szerepű földrajzi köznevek visszaszorulnak a nyelvhasználatban. Ehhez akár az is hozzátartozik, hogy közülük egyesek teljesen kiesnek a nyelvhasználatból, kihalt szavakká válnak, ilyen földrajzi köznévünk például a *jó* (1228/1378: *Soyou*, Gy. 2: 43, 86, 1271: *Berukyov*, aqua, Gy. 1: 569, 618, 1246/1348/1408: *Kethyoukyzi*, prat., Gy. 1: 39, 82). A *jó* kihalásában kétségkívül szerepe lehetett a ’folyóvíz’ jelentésű szavaink nagy számának, főképpen pedig a jövevényszóként a honfoglalás után a magyarba került *patak* gyors térhódításának.

A földrajzi köznévi szerep visszaszorulását mutatják azok a névváltozási tendenciák is, amelyek során valamely névben egy korábban névformáns szerepet játszó elemet egy újabb lexikális névformánssal, egy újabb földrajzi köznévvel toldanak meg (például *Aszó-jó-séd* 1228/1378: *Osoio syd*, Gy. 3: 373, *Bükk-sevnic pataka* 1346: *Byksebnichpataka*, KMHsz. 1, vö. GYÖRFFY 2011: 128). Az ilyen változások nyomán az adott névben eredetileg primér helynévformáns szerepet betöltő földrajzi köznév (jelen példákban a *jó* és a *sevnice*) a megnevező funkciójú névrész névelemévé válik, s az új, aktívabb földrajzi köznév (*séd*, *patak*) látja el a fajtajelölő (primér névformáns) szerepet.

A földrajzi köznevek kiavulása a nyelvből többnyire igen hosszú folyamat, s ebből adódóan az e körbe sorolható elemeken a háttérbe szorulás számos fokozatát figyelhetjük meg. Jellegzetes állapot például az, hogy egy-egy földrajzi köznév aktivitása oly módon korlátozódik, hogy helynévalkotó szerepe az új helynevek létrehozásában megszűnik azzal együtt, hogy földrajzi köznévi szerepe, közszói értelme elavul. A nyelvterület nagy részén ilyen például a *szer* modern kori határnévi használata, amely azonban bizonyos vidékeken még ilyen viszonyok között is tovább létezik viszonylag nagyszámú helynév alaprészeként (például *Kender-szer*, *Borsó-szer*). Az ilyen nevekben a *szer* lexéma helynévformánsi szerepe valójában mint szekundér topoformáns határozható meg. A mai névhasználók ugyanis azokon a területeken, ahol az ilyen névformák használatosak, annyit „érzik” a *Borsó-szer* típusú nevek *szer* elemével kapcsolatban, hogy annak valamiféle ’földterület’ jelentése lehet a nevekben, de közszóként a *szer* lexéma s az adott jelentés nem él. Ez a folyamat (a lexémák aktivitásának megszűnése) a nyelvterület különböző részein más és más ütemben mehet végbe, azaz egyazon időszakban is más és más fázisban lehet jelen. Annak megállapítása, hogy a változást milyen tényezők váltják ki, milyen körülmények lassítják vagy gyorsítják, további vizsgálatra szorul, s a mostani kérdéskör kapcsán nem is lényeges.

2. A korábbiakban jó néhány olyan szekundér topoformánst is bemutatam, amelyek annak ellenére állnak helynevekben formánsszerepben, hogy mint közszavaknak nincs földrajzi köznévi jelentésük. Ezek között vannak építménynevek (*egyház, monostor, vár, ház, híd*), fanevek (*cser, bükk*), embercsoportokat jelölő szavak (*népe, soka*), de más jelentéskörbe tartozó elemek is. Ezek a lexikális helynévformánsként álló szavak funkciójukat tekintve közel állnak a földrajzi köznevekhez.

Ha a földrajzi köznevek csoportjának forrásait kívánjuk számba venni, azokat a szóalkotási módokat kell áttekintenünk, amelyek a szókincs bármely más csoportjának a bővülésében is szerepet játszanak. Bár a korábbiakban azt hangsúlyoztuk, hogy a földrajzi köznevek a szókincs alaprétégét adják, mivel a lokális környezet elemeinek jelölésére szolgálnak, mégis azt tapasztaljuk, hogy nem kis számban vannak köztük jövevényelemek. A legtöbb földrajzi köznév azonban kétségkívül belső keletkezésű: többnyire képzéssel jöttek létre, sok a szóösszetételből alkotott elem, de gyakori a jelentésváltozás útján keletkezett földrajzi köznév is (lásd erről részletezően a III.1. fejezetben). Arra is van azonban jó néhány példa, hogy nem ezek a „szabályos” szóalkotási módok teremtették meg a földrajzi közneveket, hanem más úton, például egy-egy szerkezetből kivált elemként rögzültek ilyen szerepben.

A földrajzi köznév fogalmának prototípusulven történő megragadása kapcsán már utaltam arra, hogy bár azt a szakirodalomban korábban felmerülő elképzelést, mely szerint a földrajzi köznevekhez sorolhatjuk a helyek tulajdonságára utaló *kis, mély, öreg* stb. melléknéveket, nem tarthatjuk helytállónak; vannak viszont olyan melléknévi igenevek, amelyek elsődlegesen a hely valamely tulajdonságát fejezték ki, később pedig földrajzi köznévvé alakultak. Ide sorolhatjuk például a kezdetben (és még olykor a jelenkori névanyagban is) a *szántó/föld* összetételben (például *Alsó-szántóföldek, Avasi-szántóföld, Banyik-szántóföld*) melléknévi igenévként előforduló *szántó* lexémát, amely önállóan, *szántó*-ként is betöltheti a földrajzi köznévi szerepet (például *Bakháti-szántó, Almási-szántók, Éger-szántó* stb.).

Hasonló jelentésváltozást tapasztalhatunk a *dűlő* földrajzi köznév esetében is, amely kezdetben ugyancsak melléknévi igenévi jelentésben funkcionált, s jelentéstapadással önállósult a *dűlőföld, dűlőút* típusú jelzős szerkezetekből (vö. TESz. 1: 697). Ilyen szerkezetben a szó a Somogy megyei történeti *Kéri-dűlőföldek* névben is szerepel (1864: *Kéri dűllő földek*). A *dűlő* elsődleges melléknévi igenévi jelentését érhetjük tetten Tolna megyében is: 1906: *Kenderföldekre dűlő rétek*, majd egy jóval későbbi adatban úgyszintén ezt a funkciót találjuk: 1981: *Fölaládűlő-földek*.

A folyamat egy következő fokozatát mutathatják az olyan névszerkezetek, amelyekben a *dűlő* névrészhiányos helynévben áll. Ezekben a helynevekben a *dűlő* igenévi eredetét jelzi, hogy mellette határozói bővítmény áll, tehát egyfajta

átmeneti szerkezetről van szó, például *Tócsári-erdőre dülő* (1852), *Tótok rétyjére dülő* (1852), *Új-szőlőkre dülő* (1860), *Város földjére dülő* (1771), *Vízre dülő* (1860) (vö. még LENGYEL 2000: 236–237). Az *Ádám-dülő*, *Ágosi-dülő*, *Kender-dülő* típusú nevekben azonban a *dülő* már egyértelműen földrajzi köznévként funkcionál, amit az is mutat, hogy nem határozói, hanem többnyire jelzői bővítményekkel áll.

Ennek a folyamatnak az egyes fázisai a szinkrón névanyagban is megfigyelhetők: ezt a bodrogközi *járó* lexéma példáján mutathatjuk be. A *járó* melléknévi igenévként van jelen például a *Mogyorósra járó gye* névben. A *Gazra járó*, *Alsó-rétre járó*, *Dió-érre járó*, *Eresztvényre járó* stb. nevekben azonban a *járó* lexéma egy átmeneti szerkezetben, vagyis névrészhiányos helynév névalkotó elemeként szerepel határozói bővítményekkel. A *járó* ugyanakkor kaphat jelzői bővítményt is, tehát állhat valódi földrajzi köznévi státusban is, például *Csonka-járó*, *Új-járó*, *Kiscigándi-járó* stb. Bizonyos nevekben még a 'valamivel érintkező föld' szemantikai tartalom realizálódik, ahogyan a korábbi *Alsó-rétre járó* típusú nevekben, például *Töltés-járó*: „Az itt levő földek véggel a Bodrog töltésére jártak”, *Legelő-járó*: „A legelőre vezető földút neve”, grammatikailag azonban ez a viszony már nem fejeződik ki. Az ilyen nevek mintájára alakulhattak azok a helynevek, amelyekben a *járó* földrajzi köznévként és valódi helynévformánsként viselkedik.²³

3. A lexikális helynévformánsokról szólva fontos hangsúlyoznunk, hogy ezen kategóriák dinamikus rendszerként működnek, azaz körükben elmozdulások, átrendeződések figyelhetők meg. Ennek eredményeként bekövetkezhet egyfajta típusváltás olyan módon, hogy egyes elemek kategóriát váltanak. Bizonyos földrajzi köznevek, mint például a *föld(e)*, *telek* ~ *telke* földrajzi köznevek eredetileg a 'valakihez tartozó föld, birtok' jelentést hordozták magukban, például [*Gazdagandrás*] *földe* (1279: t-m Diuitis Andree ... *Diues Andreas feldy* vocatam, Gy. 1: 221), s az ilyen helyfajtákat jelölő mikrotoponimákban elsődleges helynévformáns szerepet tölthettek be. Ez a jelentés azonban közel áll a 'valakinek a faluja' funkcióhoz, így az ilyen utótagot tartalmazó nevek egy idő után természetes településnév-szerkezetként is funkcionálhattak (például *Gatafölde* 'település Abaúj vármegye déli részén Forrótól délkeletre, a Tarca mellett' 1294: *Gothafelde*, t., Gy. 1: 85) (TÓTH V. 2008: 185–186). Kellően nagyszámú településnévben használva a *telke*, *föld(e)* utótag mintát teremtett arra, hogy ezekkel az elemekkel közvetlenül is létrehozzanak helységneveket: e névrészek tehát településnév-formánssá váltak, anélkül azonban, hogy a megfelelő közszavak földrajzi köznévi jelentésében megjelent volna a 'település' szemantikai tartalom. Ilyen módon pedig ezekben a nevekben a *földe*, *telke* lexémák szekundér helynévformánsokként értelmeződnek.

²³ Hasonlóképpen értékelhetjük az eredetileg a cselekvés nevét, majd abból a cselekvés helyét jelölő földrajzi köznevek kialakulását is, például *járás*, *kerület* (HOFFMANN 1993: 108).

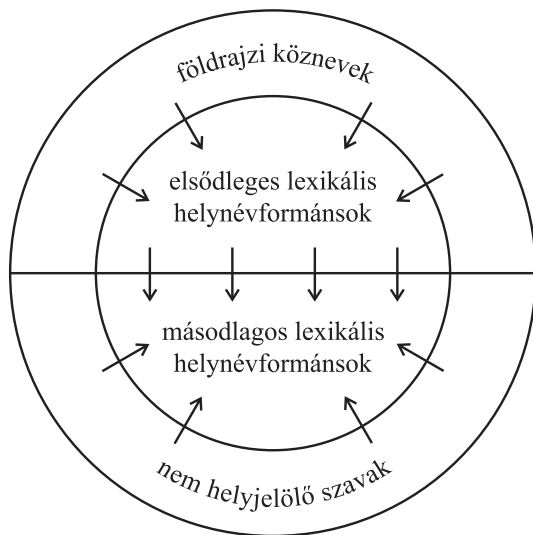
A *telek* földrajzi köznév településnév-formánsi funkciójának megítéléséhez legutóbb BÁTORI ISTVÁN fűzött értékes megjegyzéseket, aki az Árpád-kori Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér vármegyék helynevei körében végzett vizsgálati alapján úgy véli, hogy a *telek* földrajzi köznév településnévi státusa az esetek többségében igen nehezen ítéltető meg (2015). A *telek* utótagú településnevek kapcsán ugyanis megfelelő támpontok nélkül az azonos alakú mikrotoponimából metonimikus névadás következtében való keletkezés (s ennek révén a *telek* nem településnév-formánsi funkciója) éppoly súllyal esik latba, mint az, hogy bennük a *telek* (másodlagos) településnév-formánsként funkcionál. BÁTORI ISTVÁN — bár összességében véve tartózkodik a kategorikus állásfoglalástól — néhány tisztán névtani kritérium figyelembevételével igyekszik támpontokat szolgáltatni arra vonatkozólag, hogy mely esetekben tarthatjuk valószínűnek a *telek* ~ *telke* lexéma településnév-formáns szerepét. Egyfelől véleménye szerint bizonyos településnevek névszerkezete és az ebből kikövetkeztethető keletkezéstörténete jöhet a segítségünkre. A *Sóspataktelke* típusú településnevek (lásd még például *Bándkúttelke*, *Bodróvölgytelke*) keletkezése ugyanis máshogyan aligha képzelhető el, mint hogy egy *Sós-patak* mikrotoponimából metonimikusan *Sóspatak* alakú településnév keletkezett, majd ez a *telek* földrajzi köznévvvel mint másodlagos topoformánssal egészült ki. Megfelelő fogódzóként szolgál az is, ha az adott településnévben a *telek* földrajzi köznév egy másik, szintén településnév-formánsi funkcióban álló fajtajelölő utótaggal mutat váltakozást, például *Gyulaháza* ~ *Gyulatelke*, *Petettelke* ~ *Petelaka* (BÁTORI 2015, vö. még RÁCZ A. 2016: 151).

Ugyancsak helyfajták közötti elmozdulást érzékelhetünk a *fő* helynévformáns kapcsán, az ugyanis kezdetben vízrajzi köznévként, később azonban 'speciális helyzetű település' jelentésű földrajzi köznévként funkcionált a helynevekben. TÓTH VALÉRIA szerint a folyónév + *fő* szerkezetű nevekről általában úgy szokás gondolkodni, hogy ezek az előtagban álló folyó forrásvidékéről kapták nevüket metonimikus névadás eredményeképpen. *Tapolcafő* például valóban a *Tapolca* patak forrásvidékén létesült, esetében tehát a *Tapolca-fő* 'a Tapolca patak forrása' > *Tapolcafő* 'a Tapolca forrásánál létesült település' metonímia játszódott le.

Az ilyen szemantikai szerkezettel rendelkező nevek indukáló hatására később elterjedt a víz mellett fekvő települések megjelölésében a *fő* utótaggal való névalkotás. Ez már attól függetlenül következett be, hogy a település a víz forrásánál vagy attól távolabb feküdt-e. Így például a *Szalafő*, *Pinkafő* és *Szuha*fő települések a *Zala*, a *Pinka* és a *Szuha* vizek forrásvidékétől távolabb eső települések, tehát forrásnévből metonimikusan nemigen keletkezhettek. A *fő* utótag ezekben a nevekben már településnév-formánsként értékelhető, s 'víz melletti település' jelentésben áll. Névrendszertani tekintetben ez azt jelenti, hogy míg a *Tapolcafő* név metonimikusan keletkezett egyrészes név, addig a *Szalafő* típusba tartozó elnevezések közvetlenül jelzős szerkezetként alakult kétrészes névformákként értékelhetők. Azt, hogy a *fő* mennyire beépült a másodlagos településnév-formánsok közé, jól mutatja, hogy

később a névmagyarosítási eljárások során is alkalmazták ilyen szerepben folyónévi előtagokkal, így alakult az ausztriai *Gyöngyösfő* vagy a szlovákiai *Hernádfő* településnév (TÓTH V. 2008: 182–187, FNESz., MEZŐ 1999: 415).²⁴

Ezek a példák azt mutatják, hogy a névformánst tartalmazó helynevek többféle forrásból is táplálkozhatnak, többféle történeti folyamat eredményeként is létrejöhetnek. Az elsődleges topoformánsok állományának alapját elsősorban a helyjelölő szavak képezik, a másodlagos topoformánsok pedig eredetileg nem helyet jelölő, illetve más helyfajta jelölő szavakból alakulhatnak ki. Ez utóbbi jelenség, vagyis az, hogy az elsődleges és a másodlagos topoformánsok között is történhetnek elmozdulások, a rendszer összetettségét és dinamikus voltát még inkább jelzi (lásd ehhez a 3. ábrát). Ezzel szoros összefüggésben arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy az egyes névformánsok idővel a kategória peremére kerülhetnek, s akár ki is avulhatnak a nyelvhasználatból, elveszítve ezáltal a névformáns funkciójukat is. A helynévformánsok rendszerének ilyen értelemben vett heterogén volta, az elemek különböző funkcionális gyökerei azonban nem érintik az adott lexéma helynévformáns voltának megítélését, mivel ezt — ahogyan a fentiekben több ízben is hangsúlyoztuk — funkcionális, és nem történeti síkon közelítjük meg.

3. ábra: A lexikális helynévformánsok rendszere

²⁴ RÁCZ ANITA a népnévi eredetű, nem települést jelentő földrajzi köznévi utótagú településneveket elemezve feltételezhetőnek tartja, hogy a *Zsidóhavasa* névben a *havas* utótag ugyancsak településnév-alkotó formánsnak tekinthető, mivel az általa használt forrás szerint benne a *havas*-nak nem az eredeti 'hegy, ahol a többenél tovább megmarad a hó', 'havasi legelő', hanem a 'pásztorok szálláshelye' jelentése érvényesül (2016: 173).

A földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok rendszerbeli mozgásának a vizsgálata a földrajzi köznevekkel kapcsolatos további elméleti kérdésekhez vezet át bennünket. A névformáns státusz kialakulása például szoros összefüggést mutat az adott földrajzi köznevek produktivitásával s ennek révén azok gyakoriságával is. BÁTORI ISTVÁN szavaival élve „Mindez pedig azt is jelenti, hogy amennyiben egy jellegzetes nyelvi elem különösen gyakran fordul elő bizonyos tulajdonneveken, az megnöveli annak a valószínűségét, hogy az adott elemet formánsként használja fel később a közösség” (BÁTORI 2015: 100, vö. még KENYHERCZ 2014). A következő fejezetben ettől a gondolattól is inspirálva a szócsoport korai ómagyar kori gyakoriságának kérdését járom körül alaposabban.

II. A földrajzi köznevek gyakorisági viszonyai a korai ómagyar kori helynevekben

A földrajzi köznevek önmagukban is alkothatnak helynevet, de a mai és az ómagyar kori helynévrendszerben is jóval tipikusabb helynévalkotási mód az, hogy a földrajzi köznév mint az adott hely fajtáját megjelölő lexéma van jelen a helynévben, és mellé (valójában elé) valamilyen sajátosságot, tulajdonságot kifejező elem társul.

Mint azt az ide vonatkozó kutatások igazolták, a korai ómagyar kori egyrészes, nem településnévi helynevek létrehozásában a névátvétel fontos szerepet játszott, a településneveket illetően pedig a személynévi alapú névadás volt a leggyakoribb névalkotó eljárás. A földrajzi köznevek helynévalkotó funkciója az egyrészes nevek létrehozásában ezzel szemben mindkét névfajta esetében kevésbé volt jellemző. Az általam felhasznált korpuszban a földrajzi köznevet tartalmazó helyneveket vizsgálva ugyanis azt látjuk, hogy az ómagyar kor csaknem 1500 földrajzi köznévi előfordulásának 75%-a utótagként álló földrajzi köznév, és a pusztai földrajzi köznévi helynevek aránya a kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynevekhez viszonyítva igen alacsony.

A kétrészes helynevek zömét a földrajzi köznévi utótaggal álló nevek alkotják ebben az időszakban. PÉTER JUDIT korai ómagyar kori kétrészes neveket vizsgálva megállapította, hogy az általa elemzett korpusznak mintegy 70%-a tartalmaz földrajzi köznévi utótagot (2008: 37, 48). A Tihanyi alapítólevél és a Tihanyi birtokösszeírás neveinek összehasonlító elemzése alapján KOVÁCS ÉVA is arra a következtetésre jutott, hogy a kétrészes mikrotoponimák között a földrajzi köznévi alaprésszel alkotott nevek a leggyakoribbak ebben az időszakban (2011: 57).

A jelenkori névanyagban hasonló arányokkal szembesülünk. PÓCZOS RITA Baranya megye egykori Sásdi járásának névanyagát elemezve úgy látja, hogy mind a magyar, mind a német kétrészes nevek közel 90%-a földrajzi köznévi utótagot tartalmaz, például m. *Király/kút*, *Kis/hegy*, n. *Langer/Berg*, *Loch/Acker* stb. (2011: 62). Úgy tűnik, hogy a területi különbségeket figyelembe véve sem változik meg a földrajzi köznévi utótagú helynevek dominanciájáról kialakult benyomásunk: DITRÓI ESZTER három különböző térség névanyagát hasonlította össze lexikális-morfológiai szempontból, s úgy tapasztalta, hogy azokban a fajtajelölő szerepű utótaggal ellátott nevek 70–80%-os arányt mutatnak (2009: 14, 2015: 53).

Ezek a vizsgálatok azt jelzik tehát, hogy a magyar helynevekben a helyfajta jelölő földrajzi köznevek — amelyek ilyen minőségükben helynévformánsnak is

tekinthetők egyúttal — a forrásokkal dokumentálható nyelvtörténeti időszakban az egész nyelvterületen meghatározó szerepet játszottak.

Az ómagyar kori adatokból egy rövid előzetes felmérés alapján az is egyértelműen kitűnik, hogy a földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák gyakoriságát illetően az egyes jelentésmezők megterheltségében különbségeket is megfigyelhetünk. E téren ráadásul nemcsak a jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek reprezentáltságában is eltérések tapasztalhatók. Az ómagyar kori földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata során azonban számos ponton nehézségekbe ütközünk, így ezt az alfejezetet főképpen problémafelvető jellegű elemzésnek szánom, melynek során újabb részkérdések kerülnek majd felszínre. Céлом tehát az, hogy olyan lényegi problémákat járjak körül, amelyek az ómagyar kori földrajzi köznevekkel összefüggésben a korábbi szakirodalomban is központi jelentőségűek voltak, s amelyekhez, úgy vélem, néhány ponton a problémafelvetésen túl megoldásokat, magyarázatokat is megkísérelhetünk adni. Az itt következő analízis forrásanyagául 169 pusztai földrajzi köznévi mikrotoponima (*Ér*), mintegy 1100 földrajzi köznévi utótagú mikrotoponima (*Fekete-ér*), 10 pusztai földrajzi köznévi (*Lak*) és közel 500 földrajzi köznévi utótagú településnév (*Széplak*) szolgált. Az itteni fejezetben a más pozícióban (tehát névrészek elemeként, illetve előtagként) álló földrajzi köznevekkel nem foglalkozom.

Vizsgálatom elsőként a mikrotoponimákat alkotó földrajzi köznevekre irányul, ezt követően pedig a településnevekben névformáns szerepben álló földrajzi köznevek gyakorisági mutatóit veszem közelebről szemügyre. Ennek révén deríthetünk ugyanis fényt arra, hogy bizonyos helynévalkotó funkciók betöltésére miért bizonyulnak alkalmasabbnak egyes földrajzi köznevek másoknál.

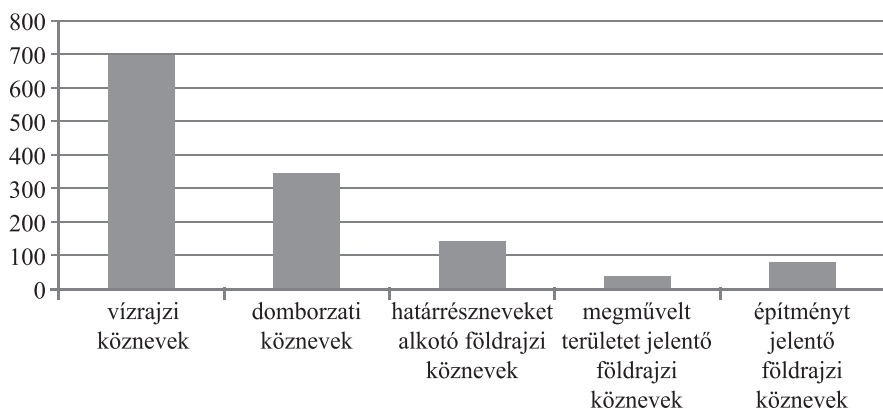
1. A mikrotoponimákban szereplő földrajzi köznevek gyakorisági arányai

1.1. A földrajzi köznevek jelentésmezőinek gyakorisága

A földrajzi köznevekből keletkezett mikrotoponimák körében az egyes jelentésmezők reprezentáltságát illetően tudunk eltéréseket kimutatni. A földrajzi köznevek jelentésmezői szoros összefüggést mutatnak a helynevek helynévfajták szerinti csoportjaival, jelentésmezőik elkülönítéséhez ezért HOFFMANN ISTVÁN névelemzési modelljét vettem alapul, melynek részeként a szerző az egyes helynévfajtákat is osztályozza (1993: 36–37). HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint a helynévfajták szerinti vizsgálódás nemcsak a térbeli és időbeli jelenségek, hanem az egyes objektumfajtákra jellemző névmodellek összevető elemzéséhez is megbízható alapokat nyújt (1993: 35). Hasonló következtetésre jutott EERO KIVINIEMI is a finn helynévrendszer kapcsán (1990: 47).

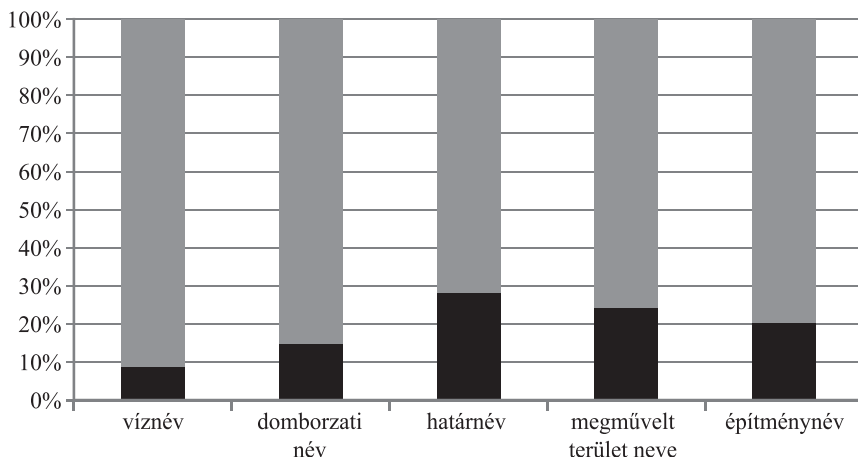
A helynévfajták ugyanakkor „nem alkotnak egymástól mereven elválasztott fiókrendszert” (HOFFMANN 1993: 38). RESZEGI KATALIN ezt a megállapítást a kognitív szemlélet prototípus-felfogásával állítja párhuzamba (2009b: 23), s úgy véli, hogy a prototípuselmélet jól alkalmazható az egyes helynévfajták kategorizálása terén megmutatkozó nehézségek magyarázatára is (vö. még RESZEGI 2008). Szem előtt tartva, hogy a kategóriák nem különülnek el élesen egymástól, s a köztük lévő határok gyakran elmosódottak (jól megmutatkozik ez például a hegy- és erdőnevek viszonyában, vö. RESZEGI 2009b: 34–35), a következő földrajzi köznévi csoportok vizsgálatát végeztem el: vízrajzi köznevek (például *csermely*, *ér*, *morotva*, *tó* stb.), domborzati köznevek (például *bérc*, *halom*, *mál*, *orr*, *ség*), határrészneveket alkotó földrajzi köznevek (például *berek*, *eresztvény*, *liget*, *rét*), valamint egyfajta kontrollanyagként is használva: megművelt területet jelentő köznevek (mikrotoponimák esetében csak a *telek* földrajzi köznévi tartozik ide) és építményt, emberi létesítményt jelentő köznevek (például *bánya*, *út*, *híd*). (A földrajzi köznevek szemantikai kategóriáiról és a korábbi tipológiákról lásd NEMES 2005: 76–90.)

Minthogy az egyes kategóriákba tartozó földrajzi köznevek eltérő száma s ezzel összefüggésben relatív gyakorisága minden további összevetést befolyásol, lényegesnek tartom, hogy előzetesen ezekről az arányokról is képet kapjunk.

4. ábra: Az egyes jelentésmezőkbe tartozó földrajzi köznévi csoportok korai ómagyar kori helynevekbeli előfordulása

Az egyes jelentésmezőkbe tartozó helynevek belső arányait tekintve általánosságban véve elmondhatjuk, hogy a kétrészes, földrajzi köznévi utótagú nevek egyértelműen dominálnak minden kategóriában. A különböző helyfajtaikat jelölő nevek mégis bizonyos mértékben eltéréseket is mutatnak ebben a tekintetben: a kétrészes, földrajzi köznévi utótagú nevek legnagyobb arányban a víznevek és a domborzati nevek között jelentkeznek, éppen ott tehát, ahol az e névtípusba tartozó neveknek jóval magasabb a száma, mint más csoportokban.

5. ábra: A földrajzi köznevet tartalmazó helynevek aránya az egyes helynévfajtákon belül (A sötét sáv a pusztai földrajzi köznévi helynevek arányát jelzi, a szürke pedig a kétszemes, földrajzi köznévi utótaggal állókat.)

A földrajzi köznévvvel azonos alakú — ez esetben többnyire jelentéshasadással alakult — nevek a legnagyobb arányban a határnevek, azon belül is szinte kizárólagosan az erdőnevek között szerepelnek.¹ Hozzá kell tennünk azonban, hogy bizonyos földrajzi köznevek kiugró gyakorisága ebben a funkcióban meghatározza az egész kategória gyakoriságát is: a pusztai földrajzi köznévi határneveknek csaknem felét az *eresztvény*, a *haraszt* és a *liget* földrajzi köznevek alkotják.

Úgy tűnik ráadásul, hogy — előzetes feltevésünkkel szemben — a megművelt területek neveire és az építménynevekre szintén inkább jellemző ez a névalkotási mód, mint a víznevekre, illetve a domborzati nevekre. Minthogy ugyanis a megművelt területek neveit és az építményneveket a műveltségi nevekhez sorolhatjuk (vö. HOFFMANN 1993: 40), joggal várhatnánk ezen a területen alacsony képviseltségüket: a műveltségi nevek (főképpen persze leginkább a településnevek) között ugyanis a korábbi kutatások szerint a jelentéshasadással keletkezett nevek kisebb arányban fordulnak elő, mint a természeti nevek között (HOFFMANN 2007: 101, RESZEGI 2009a: 39). Ez minden bizonnyal azzal van összefüggésben, hogy erre a névkeletkezési módra sokkal kevésbé jellemző a tudatosság (HOFFMANN 2007: 101). A két névtípus — vagyis a műveltségi és a természeti nevek csoportja — sok esetben, például a hajdani határvédelem kapcsán azonban nem különíthető el élesen egymástól. A gyeprüendszer kiépítése ugyanis gyakran a természetes akadályok (tehát az erdők, folyók, hegyek) emberi közreműködéssel még áthatolhatatlanabbá alakítását jelentette (KOVÁCS H. 2012: 19).

¹ Az erdőneveken kívül csak egyetlen pusztai földrajzi köznévből alakult határnevet adatolhatunk ebben a csoportban: *Rét* 'Asszonynépe határában említett hely' 1177/1202–1203/1337: *Ret* (Gy. 2: 131).

Minthogy a megművelt területek így keletkezett neveinek viszonylagos gyakoriságát elbizonytalanítja a *telek* fent jelzett kétséges besorolása (lásd az I.4. fejezetben leírtakat), inkább csak az építménynevek gyakoriságát emelhetjük ki e névfajták közül. Ezen a téren érdemes a jelenkorban megfigyelhető sajátosságokat is az ómagyar korban feltárt jelenségek mellé állítani, noha az is nyilvánvaló, hogy a mai vizsgálatok olyan gyűjtéseken alapulnak, amelyek figyelmet fordítottak minden egyes helynévfajtának a minél teljesebb körű dokumentálására, az oklevelek határleírásai viszont értelemszerűen ritkábban és véletlenszerűen említenek csak építményneveket. Az építménynevek jelentéshasadással történő névalkotása nemcsak az ómagyar korban volt jellemző: PÓCZOS RITA Baranya megye Sásdi járásának névanyagát elemezve ugyancsak ennek a keletkezésmódnak a feltűnő gyakoriságát emeli ki az építménynevek keletkezéstörténeti vizsgálata során. Megállapítja, hogy a magyar építménynevek körében a jelentéshasadással létrejött nevek a legjelentősebb modell (42%), s ezt a keletkezésmódot illetően ilyen magas arány egyetlen más denotátumtípus neveiben sem fordul elő (például m. *Harangláb, Állomás, Kápolna, Kastély, Templom, Malom*). PÓCZOS RITA a jelenséget az építménynevek periférikus helyzetével köti össze: úgy véli ugyanis, hogy e névalkotási eljárásnak itt tapasztalható és a helynévallomány általános arányszámaitól való „elhajlása” is jól mutatja az építménynevek különállását a helynévrendszeren belül. Úgy tűnik mindezekén túl, hogy a jelenség nemcsak a magyar nyelvre jellemző: a terület német épület- és építményneveit vizsgálva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a jelentéshasadással keletkezett nevek aránya (30%) a többi névfajta ilyen módon keletkezett neveihez képest ugyancsak messze a legmagasabb (például n. *Kapelle, Kastell, Kirche, Wasserturm*). Feltűnő továbbá az is, hogy a többi denotátumtípustól eltérően az építményneveket jellemzően sem a magyarban, sem a németben nem kölcsönzik a másik nyelvből, ami ugyancsak helynévi értékük periférikus voltát jelzi (Póczos 2010: 167–168, HÁRI 2010: 25).

1.2. Az egyes földrajzi köznevek gyakorisága

1. A földrajzi köznevet tartalmazó helynevek körében nemcsak az egyes jelentésmezők, hanem azokon belül az egyes földrajzi köznevek helyzetében is tapasztalhatunk különbségeket. Bizonyos földrajzi köznevek kifejezetten jellegzetesek önmagukban állva, míg mások jellemzően inkább utótagként fordulnak elő. Arra is van példa természetesen, hogy valamely földrajzi köznév mindkét helynévalkotási folyamatban termékeny névalkotó elemként vesz részt.

Kutatóink több tényező lehetséges hatásával magyarázzák a pusztai földrajzi köznevek helynévvé alakulását. Szóba kerül közöttük például az egyedüliség: a névadás pillanatában a névadó olyan nevet igyekszik találni, ami még nem szerepel a mentális térképén. Ez azt jelenti, hogy pusztai földrajzi köznévi helynév abban az esetben keletkezhet, ha a mentális térkép még nem tartalmaz ugyanilyen

nevű helyet, sőt olyan nevet sem, amelynek fajtajelölő alaprésze a kérdéses földrajzi köznévvvel azonos alakú (GYÖRFFY 2011: 44, vö. még HOFFMANN 1993: 95, LŐRINCZE 1947: 7). Szintén a puszta földrajzi köznévi névadást előidéző tényezők között tarthatjuk számon a jelölt tájrészlet megváltozását, a földrajzi köznévspecifikus jelentéstartalmát, de hatással lehet az ilyen típusú nevek keletkezésére például az adott névrendszer számbeli mérete is (lásd HOFFMANN 1993: 94–96, TÓTH V. 2001: 200, GYÖRFFY 2011: 41).

A gyakoriság mérését azonban a puszta földrajzi köznévi előfordulások kapcsán a köznévi–tulajdonnévi státus megítélésének nehézségei lényegesen befolyásolhatják, ezért a gyakorisági sorrendet igen körültekintően kell kezelnünk. A legnagyobb megterheltséget mutató földrajzi közneveket például érdemes alaposabban is megvizsgálnunk, hiszen csak a fenti körülményekre tekintettel értékelhetők reálisan a gyakorisági vizsgálatok eredményei. Annak eldöntése ráadásul, hogy egy-egy oklevélbeli előfordulás esetében közszóról vagy tulajdonnévről van-e szó, a nehézségek ellenére is azért különösen fontos, mert míg a tulajdonnevek főképpen a kérdéses hely lakóinak nyelvhasználatát, addig a közszók jobbra az oklevél szövegezőjének nyelvi készségét tükrözhetik (TÓTH V. 2001: 14–15, HOFFMANN 2004: 53, 2007: 66). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy még a helynevek esetében is indokolt lehet BÁRCZINAK a kételkedése (1951: 6), amellyel az egyes helynévi szórványok helyhez kötésének bizonytalan voltára figyelmeztet bennünket. Elképzelhető ugyanis, hogy a más területekről származó oklevél-fogalmazó is rajta hagyta a keze nyomát az oklevélben említett helynévi szórványokon (TÓTH V. 2001: 14–15). Mindezeket túl az oklevél lejegyzésének a helye is befolyásolhatta az oklevél megszövegezését (SEBESTYÉN 1955: 56, 59). A nem csekély számú bizonytalansági tényező ellenére kutatóink a helynevekben — a közszavakkal szemben, amelyek ebből a szempontból jóval bizonytalanabbul ítéltetők meg — jobbra mégis a helyi nyelv- és névhasználatot látják tükröződni. Ezért is van kiemelt jelentősége annak, hogy egy-egy magyar nyelvű szórvány helynévi vagy közszoói státusát milyen esélyekkel ítéltetjük meg.

A közszoói vagy tulajdonnévi jelleg meghatározásában segítségünkre jöhet az adott földrajzi köznévs latin szövegkörnyezete. A *patak* szó közszoóként való előfordulását például a rá vonatkozó latin névmások alapján több esetben feltételezhetjük az itt vizsgált névanyagban, így nagy valószínűséggel nem vehetjük figyelembe a puszta földrajzi könévvvel azonos helynevek között például a következő *patak* adatokat: 1349: Zaldubuspotak ... idem *Potak* (Gy. 2: 197), 1334: in eodem *Patak* (Gy. 1: 763), 1315: in eodem *potak* (Gy. 2: 88), 1294: ad quidam *potok* (Gy. 1: 345). A földrajzi köznévs latin szövegbe való illesztésének módja ugyancsak döntő jelentőségű lehet az adott előfordulás közszoói vagy tulajdonnévi jellegének elbírálásában. A latin fajtajelölővel álló földrajzi könévről ugyanis inkább annak tulajdonnévi jellegét feltételezhetjük (pl. 1268/1347: aquam *Eer*, Gy. 3: 445; 1193: ab aqua *Sar*, Gy. 2: 236; 1296: iuxta aquam *Malaka*, Gy. 1: 308; 1212/1397/1405:

stag. *Mortua*, Gy. 1: 328; 1299/XIV.: in loco *Fuuk*, Gy. 2: 100, 177), az ún. megnevezőszós szerkezetek² viszont a közszők és tulajdonnevek beillesztésére egyaránt használatosak (pl. 1249/1291: ad rivum, qui dicitur *Er*, Gy. 1: 313; 1305: cum 2 piscinis ... *Saar* et Tathus vocatis, Gy. 1: 710; 1257: ad vallem, que dicitur *malaka*; aquam, que dicitur *malaka*, Gy. 1: 375; [1257]/1257: aquam que dicitur *Fuk*, Gy. 1: 375) (vö. ehhez HOFFMANN 2007: 70). Segítségünkre lehet viszont az a körülmény, hogy bizonyos megnevezőszók HOFFMANN ISTVÁN szerint kifejezetten tulajdonnevek mellett fordulnak elő. Ilyenek például a *nominatur*, *nomine*, *appellatur*, *cognominatur* és *nuncupatur* megnevezőszók, a következő földrajzi köznévi előfordulások ezért jó eséllyel tarthatók tulajdonnévi említéseknek: 1229/1550: per vallem *nomine Er* (Gy. 3: 367), 1270: Quoddam stagnum sive piscaturam *Euren nomine* (Oklsz. 727), 1300: meatus fossati que vulgariter *Fuk nominatur* (Gy. 1: 540), 1265: Profunda aqua *Saar* que wlgariter *Evrem appellatur* (Oklsz. 727), 1400: Insula in wlgō *Zygeth cognominata* (Oklsz. 922), 1252: Uenit ad vnum pratum quod *mochar nuncupatur* (Oklsz. 661).

Megerősítheti a helynévi használat feltételezését az adott földrajzi köznév későbbi egyértelműen tulajdonnévi státusa is. Így például az 1211-es Csanád megyei *Morotva* tulajdonnévi jellegét bizonyítja annak későbbi gazdag adatolása (1211: *Mortua*, stag., lac., Gy. 1: 864; +1247/+1284//1572, 1274>1340: *Morothwa*, Gy. 1: 858, 864, 866; 1267 Pp./1297: *Mortuum*, lac., Gy. 1: 864; +1092/[1325 k.]/1399: *Mortua*, lacu, 1318/1323: *Mortua*, stag., lac., Gy. 1: 864) (vö. HOFFMANN 2004: 53, 2007: 67).

Tulajdonnévként értékelhetjük az olyan előfordulásokat is, amelyek azonos alakban nem maradtak ugyan fenn a későbbiekben, de valamilyen formában őrzi azokat egy másik tulajdonnév, például az Esztergom megyei *Sár* (1193: ab aqua *Sar*, Gy. 2: 236) víznévként nem, de a közelében fekvő település nevének jelzőjeként adatolható a későbbiekben is: *Sárisáp* (vö. FNSz. 2: 451, HOFFMANN 2007: 67).

Abban az esetben is tulajdonnévi használatot feltételezhetünk, ha a pusztai földrajzi köznévi említés nem a közszői jelentésének megfelelő helyfajta jelöl, például 1255: inde ad uillam *potok* (HOFFMANN 2007: 67), de előfordul az is, hogy egy földrajzi köznév tulajdonnévi jellegét az oklevél más helyneve alapján ítéldhetjük meg, például 1330: monticulo *Beerch* ... viam *Beerchuth* (Gy. 1: 85, HOFFMANN 2007: 67).

A tulajdonnévi vagy közszői jelleg mérlegelésekor gyakran az oklevél egészének vizsgálata is segítségünkre lehet, egyes oklevelekre ugyanis jellemző a földrajzi köznévi előfordulások gyakorisága, s ez arra mutathat, hogy az oklevél szövegezője jellemzően nem helynevekkel, hanem közszavakkal próbálta leírni a birtokhatárokat (HOFFMANN 2007: 69). A továbbiakban a gyakorisági mutatók

² A megnevezőszós szerkezetek olyan (többszörre mellékmondatos) szerkezetek, „amelyben a latin szövegkörnyezet közvetlen módon, különféle lexikális elemek felhasználásával arról tudósít, hogy miképpen nevezik a kérdéses helyet” (HOFFMANN 2007: 18).

pusztán a helynévi előfordulásokra vonatkoznak, igyekszem tehát az itt bemutatott eszközöknek a segítségével kiszűrni az oklevelek közszoói említéseit.

2. Az egyes földrajzi köznevek megterheltségét a három legnépesebb csoporton, a víz-, a domborzati és a határneveken belül tanulmányozom részletesebben.

Az általam vizsgált négy régióban (lásd az 1. ábrát a Bevezetésben) a pusztai vízrajzi köznévi mikrotoponimák körében a leggyakoribb előfordulást sorrendben a *patak*, *sár*, *ér*, *morotva*, *fok*, *maláka* köznevek mutatják. Feltűnő azonban, hogy az Árpád-korban egyébként igen gyakori *víz* nem jelenik meg pusztai földrajzi köznévi helynévként. GYÖRFFY ERZSÉBET a *víz* földrajzi köznevet a harmadik leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznévként tárgyalja, ugyanakkor ő is csak helynevek utó-, illetve ritkán előtagjaként regisztrálja ezt a lexémát. Jelentését illetően pedig megjegyzi, hogy több forrás is a legáltalánosabb meghatározásokat közli vele kapcsolatban, pl. 'folyó' (Ball., RMGL.), 'vízfolyás, állóvíz' (FNESz., ÉrtSz.) (GYÖRFFY 2008: 127).

A domborzati nevek közül a *bérc*, a *halom* és a *ség* földrajzi köznevek előfordulásait kell kiemelnünk a pusztai földrajzi köznévi helynevek körében. Szintén igen gyakori helynevekben (a *bérc* és a *halom* mellett) az ómagyar korban a *hegy* lexéma is, önmagában azonban helynévi szerepben nem fordul elő. Ugyanúgy, ahogyan a *víz* esetében, itt is a szó általános, kevésbé specifikált jelentése magyarázhatja ezt a jelenséget (vö. RESZEGI 2011: 82).

A határnevek kapcsán minden tekintetben megerősíthető TÓTH VALÉRIA véleménye, aki az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegyére vonatkozóan az *eresztvény*, *haraszt* és *liget* erdőnevek jelentéshasadással történő névalkotásának gyakoriságát emeli ki. Úgy véli, hogy ezek produktivitása, szemben például az *erdő* és *kerek* pusztai földrajzi köznévi helynévként történő megjelenésével, specifikus jelentéstartalmukkal magyarázható (2001: 200). Vizsgálataim szerint a pusztai földrajzi köznévi határnevek körében ugyancsak ezek a földrajzi köznevek a leggyakoribb névalkotó elemek. Az itt vizsgált területeken az *erdő* (23 előfordulásával) a legelterjedtebb erdőt jelentő helynévalkotó földrajzi köznév az Árpád-korban, ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) egyszer sem vált önmagában helynévvé.

Az utótagként álló földrajzi köznevek gyakoriságát illetően ugyancsak szignifikáns különbségeket tapasztalunk: a víznevek körében bizonyos földrajzi köznevek, például a *séd* elenyésző előfordulásával (1341/1347: *Hydeghsed*, fl., Gy. 2: 459, 485; 1177/1202–1203/1337: *Sossed*, Gy. 2: 131) szemben a *patak* kiugró dominanciáját, többszáz helynévben való jelentkezését láthatjuk (1327: *Melpathak*, fl., Gy. 1: 101; 1243/1335: *Nagypatak*, Gy. 2: 458, 533).

A kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynevek kapcsán feltételezhetjük, hogy az ilyen típusú névalkotás — a fentebb bemutatott jelentéshasadással szemben — éppen azokra a földrajzi köznevekre jellemzőbb, amelyek általánosabb használatúak, és jelentésük nem túl speciális. A *hegy* földrajzi köznév például 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' értelemben volt használatos már az ómagyar korban is, pl. *Dorog-hegy* (1249: *Durugheeg*, mo., Gy. 2: 208, 303), *Jávor-hegy*

(1291: *Jaurheg*, mo., Gy. 2: 460, 543), *Őr-hegy* (1262: *Heurhegh*, mo., Gy. 3: 150, 200), s bizonyára ez az általános jelentéstartalom is összefüggésben van az-zal, hogy pusztai földrajzi köznévi mikrotoponimaként egyszer sem fordul elő. A *kerek* és az *erdő* földrajzi köznevek is kizárólag helynevek utótagjaként állnak az ómagyar korban, például *Szil-kerek* (1317>1413: *Zylkerek*, m., Gy. 1: 325), *Fekete-erdő* (1255: *Feketeyerdeu*, s., Gy. 1: 40, 98), ami ugyancsak a jelentésük általánossá válását mutatja. Feltételezhetjük ugyanis, hogy eredetileg mindkét lexéma 'valamilyen sajátos tulajdonsággal rendelkező erdő' jelentésben volt használatos: a *kerek* földrajzi köznév 'kerek erdő'-t vagy inkább 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdő'-t (BÁRCZI 1951: 30), az *erdő* lexéma pedig a 'fiatal, sarjadó erdő'-t jelenthette (vö. PAIS 1950: 102, BÁRCZI 1966: 107, TESZ.).

A földrajzi köznevek jelentésének általános vagy speciális volta azonban nyilván csak az egyik lehetséges tényező a névalkotást befolyásoló okok közül, bizonyos földrajzi köznevek ugyanis mind pusztai földrajzi köznévi helynévként, mind utótagként alkothatnak helynevet, sőt közülük a *patak* lexéma mindkét esetben az adott névtípuson belül a leggyakoribb névalkotó elemek közé tartozik, pl. *Patak* ([1252]/1252: *Potok*, fl., Gy. 3: 225), *Száraz-patak* ([1270]/1270: *Zarazpotok*, Gy. 3: 151, 252). Azt látva, hogy a *patak* mindkét névtípus létrehozásában aktív volt, az a benyomásunk támadhat, hogy ez a jelenség nem független a *patak* szó jelentésének módosulásától: a kezdetben 'hegy- vagy dombvidéken folyó kisebb folyóvíz' jelentésű földrajzi köznév ugyanis később általános 'folyónál kisebb folyóvíz' jelentéssel ruházódott fel (GYÖRFFY 2011: 86). A *patak* pusztai földrajzi köznévi helynévként való gyakori előfordulását így talán annak korábbi speciális jelentésével magyarázhatjuk.

3. Ha kronológiai szempontokat is figyelembe veszünk, láthatjuk, hogy egy-egy földrajzi köznév produktivitásában is történhet elmozdulás, aminek hatásaként egyes Árpád-korban használatos földrajzi köznevek a későbbi korokban teljesen eltűnnek (például *jó*, *ügy*), mások gyakoriságukat tekintve visszaszorulnak (például *kerek*, *aszó*, *fok*, *sár*, *séd*, *telek*, *lak*, *monostor*, *egyház*, *fő*, *gerend*, *gyűr*, *homlok*, *mál*, *rez*, *ség*, *tő*, *verő*), megint más elemek pedig előretörnek (például *erdő*, *falu*, *patak*) (vö. GYÖRFFY 2011: 104, RESZEGI 2011: 93–96, 103, 106, 110–112, TÓTH V. 2008: 191).³

³ Az oklevelek fennmaradásának különbségei is nehézségek elé állítják az ezzel a témával foglalkozó kutatót, hiszen a megfigyelt jelenségeket esetleg befolyásolhatják az oklevélkiadás kronológiai eltérései is. Jól illusztrálja a diplomák számában mutatkozó kronológiai különbségeket SOLYMOSI LÁSZLÓnak a királyi oklevelekkel kapcsolatos megfigyelése. Ismeretes ugyanis, hogy az Árpád-kor időszakából csaknem négy és fél ezer királyi oklevél maradt fenn. SOLYMOSI szerint ezek megoszlása időben egyre szaporodik: míg Szent István uralkodásának idejéből mindössze 10 másolatban fennmaradt oklevélről van tudomásunk, addig a 13. század egyetlen évtizedéből (az 1270-es évekből) 850 diploma maradt ránk (SOLYMOSI 2006: 194, 206–207, vö. még HOFFMANN 2007: 10, TÓTH V. 2016: 13–14). Ebből pedig az is következik, hogy a korai Árpád-korból dokumentálható helynévi adatok alapján megrajzolható névadási folyamatok, névszerkezet típusok is jóval esetlegesebb módon vázolhatók fel, mint a későbbi századok okleveles adataira alapozott következtetések.

3.1. A folyóvíz jelentésű földrajzi köznevek állományát tekintve folyamatos bővülésnek lehetünk tanúi a korai hely- és köznévi adatok tanúsága szerint, amit persze minden bizonnyal nagy mértékben torzít az adatoltság jellege és mértéke is. A 11. században mindössze a *sár* és az *ér* előfordulásait, valamint az *ügy* és a *patak* egy-egy adatát regisztrálhatjuk. A 12. században az *aszó*, a *séd*, a *fok* és a *jó*, a 13. században és a 14. század elején a *víz* és az *ág*, valamint a *maláka* és a *sevnice* földrajzi köznevekkel gazdagodik a szóelőfordulások listája. A folyóvíz jelentésű földrajzi köznevek oklevélbeli megjelenésére tehát egyfajta véletlenszerűség és ezzel együtt járó egyenetlenség jellemző, hiszen például a bizonyítottan ugor vagy finnugor ősiségű *ág* és a *jó*, valamint az uráli eredetű *víz* esetében feltűnő lehet, hogy adataik csak a 12–13. században bukkannak fel (vö. GYÖRFFY 2011: 89, 94).

A gyakorisági mutatókat elemezve a sokszínűség mellett azonban szembeötlő az is, hogy a 13. századtól ugrásszerűen megnő a *patak* adatainak aránya, s a 14. századra szinte teljes mértékben egyeduralkodóvá válik az adott jelentésmezőn belül. A *patak* gyors elterjedését nem tudta korlátozni számos más jövevényelem, sőt az ómagyar kor második felében felbukkanó *folyó* megjelenése sem (HOFFMANN 2003b: 671). Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a *patak* lexéma a nyelvterület középső részén még a 14. század első felében sem adatolható, s a szórványosan előforduló *patak* adatok esetében is felmerülhet az, hogy e szavak esetleg csak meglehetősen bizonytalanul köthetők ténylegesen az adott vidék nyelvjáráshoz.

A folyóvíz jelentésű földrajzi köznevek számának gyarapodását egyfelől tehát más azonos vagy hasonló jelentésű földrajzi köznevek dominanciája gátolhatja. Az, hogy egy adott földrajzi köznév milyen mértékben képes meghatározó szerepűvé válni, szoros összefüggést mutat az adott földrajzi köznév jelentésével, bizonyos esetekben jelentésének módosulásával is. Hasonló háttértényezőt például a *jó* földrajzi köznév kihalásával kapcsolatban is feltételezhetünk, azt ugyanis feltehetőleg befolyásolhatta a lexéma melléknévi jelentése is (BENKŐ 1998b: 126).

Lényeges szempontként kell számon tartanunk a földrajzi köznevek gyakoriságát illetően HOFFMANN ISTVÁNNAK a *patak* földrajzi köznévvvel kapcsolatos megállapítását is, mely szerint a *patak* használatának kiszélesedésével minden bizonnyal jelentése is általánosabbá vált, ami jelentős mértékben támogathatta a magyar nyelvterületen való egyre erőteljesebb elterjedését (HOFFMANN 2003b: 671, vö. még GYÖRFFY 2011: 85). GYÖRFFY ERZSÉBET szerint a *víz* ~ *vize* lexémáról ugyanez mondható el, jómagam pedig egy korábbi írásomban az *ér* földrajzi köznév jelentésének a 14. század második felében bekövetkező kiszélesedéséről szoltam (vö. BÁBA 2014: 146), ami minden bizonnyal ugyancsak befolyásolhatta annak gyakorivá válását. Ez a változás egyúttal azt is eredményezhette persze, hogy az *ér* — a *patak* lexémával azonos vagy hasonló funkciójú elemmé válva — a *patak* elterjedési területére már nem tudott behatolni.

3.2. A *domb* földrajzi köznév szintén viszonylag későn, csak a 14. században jelenik meg okleveleinkben, s ráadásul (egy ideig) ezt követően is periférikus marad a többi hegyrajzi köznévhez viszonyítva (RESZEGI 2011: 90). A *domb*-nak ezt a kései felbukkanását más hasonló jelentésű földrajzi köznevek gyakoriságát vizsgálva érthetjük meg pontosabban. A *domb* kezdetben, úgy tűnik, hasonló szemantikai tartalommal rendelkezhetett, mint a szláv eredetű *halom* lexéma, s az ómagyar kori oklevelekben a kisebb méretű kiemelkedéseket többnyire inkább a *halom*-mal jelölték. Ez részben a *domb* eredeti alapnyelvi 'kiemelkedő valami' jelentésével állhat összefüggésben, abból ugyanis csak az ómagyar kor folyamán kristályosodott ki a szó földrajzi köznévi jelentése, s terjedését hátráltathatta az addigra már elterjedt *halom* lexéma is (RESZEGI 2011: 89–90). A *halom* korai ómagyar kori dominanciáját mutatja, hogy az általam összegyűjtött névállományban a mintegy 40 *halom* utótagú helynévvel szemben csak néhány (nem is feltétlenül tulajdonnévi) *domb* földrajzi köznevet adatolhatunk az 1307-es *Kerekdumb* (Doboka, Gy. 2: 71) helynévben való előforduláson túl, ilyenek például a következők: 1329/1406: *domb*, montic. (Abaúj, Gy. 1: 154), 1310: Uadit ad montem *dumb* wlgariter (Oklsz. 157), s egy a latin szövegkörnyezet alapján bizonyosan nem tulajdonnévi jellegű előfordulás: 1307: ad *I Dumb* (Gy. 2: 71, vö. HOFFMANN 2007: 69).

3.3. Noha PAPP FERENC eredményei szerint tőszókincsünknek mintegy tizede finnugor eredetű (1974: 55–68, vö. még NEMES 2005: 189, HORVÁTH L. 2000: 316–317), az ómagyar kori 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek között csak elvétve találunk finnugor etimonú lexémát. Feltételezhetjük ugyan, hogy az ősi eredetű *vad* szónak volt valaha 'erdő' jelentése, az ezt alátámasztandó ómagyar kori nyelvi adatokra azonban a TESz. is mindössze egy példát hoz: 1208/1359: Uadit ad *Wodmege* (TESz. 3: 1062, Oklsz. 1045), s ezt követően is csak egy 1806-ból származó adat jelzi a *vad* lexéma 'vadon' jelentését. MOÓR ELEMÉR szerint „Őseink a Volgán átkelve igen messze elsodródtak az összefüggő erdőségek kelet-európai övezetétől, úgyhogy annak a prémkereskedők révén legfeljebb csak a híre jutott el hozzájuk. Ezért az összefüggő erdőnek ugor-kori **vad* elnevezése csak a továbbképzett *vadon* szóban és melléknévként a *vadállat* összetételben maradt meg” (1964: 97, vö. még BÁRCZI 1966: 105).⁴

Moór szerint a magyarság csak a 10. század végén találkozott újra erdőségekkel,⁵ amikor egyrészt a felvidéki erdős területekre, másrészt a Dunántúl erdős tájaira hatolt be. Ennek megfelelően — folytatja Moór a gondolatmenetet — várható lett volna, hogy szláv eredetű (szlovák vagy szlovén) lexéma honosodik meg a magyarban az 'általános erdő' jelentés kifejezésére is az erdőterminológia több más szavával együtt. Ehelyett azonban a szintén finnugor töből származó, eredetileg

⁴ A *vad* szónak a *vadállat*, *vadnövény* összetételekben való melléknévvé válásához hasonló jelenséget figyelhetünk meg az újlatin nyelvekben is, ahol a latin *silvaticus* 'erdei' szóból lett az olasz *selvaggio*, a francia *sauvage*, és ebből a spanyol *salvaje* 'vad' melléknév (BÁRCZI 1966: 105–106).

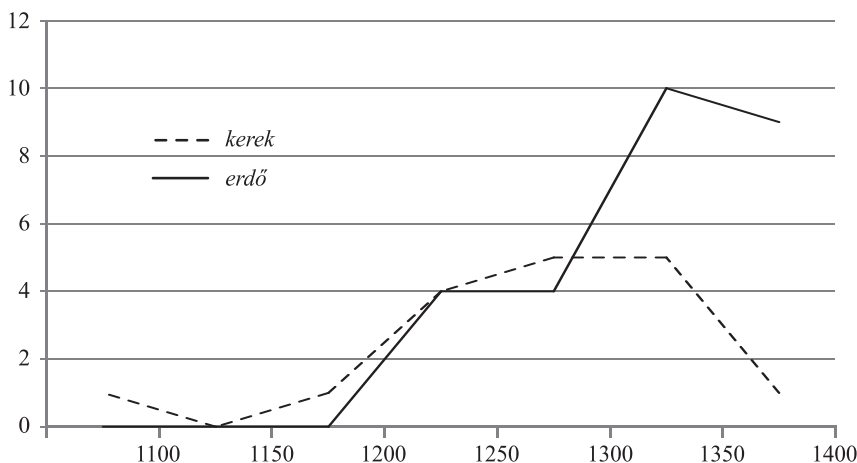
⁵ A honfoglalás előtt azonban a magyarság a Kárpátok keleti oldalán már megismert és feltehetően névvel is nevezett ilyen vidékeket (BENKŐ 2002: 53).

’valamilyen fajta erdő’-t jelentő *kerek* és *erdő* származékszavak jelentése módosult, s lett általánosabb értelmű (vö. MOÓR 1964: 97–98). A *kerek* és az *erdő* jelentésének kiterjedését mutatja helynévalkotó funkciójuk is: azok ugyanis önmagukban nem, csak helynevek utótagjaként szerepelnek az Árpád-korban (vö. TÓTH V. 2001: 200, BÁBA 2011: 128). Mint ahogyan azt fentebb kifejtettem, pusztai földrajzi köznévi helynévként többnyire a speciálisabb jelentéstartalmú földrajzi köznevek állnak, az általánosabb jelentéstartalmúak kevésbé alkalmasak önmagukban helynévi szerep betöltésére, csupán helynevek utótagjaként jellegzetesek (vö. HOFFMANN 1993: 96, TÓTH V. 2001: 200, RESZEGI 2009a: 40, BÁBA 2011: 125–128).

Az eredetileg ’kerek erdő’-t vagy inkább ’nagy, az egész szemhatár egy kör-behajló ívét befogó erdő’-t jelentő *kerek* kapcsán BÁRCZI megjegyzi, hogy már a Tihanyi alapítólevél korában elhomályosult képzés lehetett az ott szereplő *kereku* ~ *kerekv* forma (1951: 30, 140–141, FNSz. 1: 70, 717). Meggyőző HOFFMANN IST-VÁNNAK az a következtetése, mely szerint a kérdéses időszakban mindezek alapján már nem kell feltételeznünk a méretre vagy alakra utaló speciális jelentésjegyeket a *kerek* szó kapcsán, sokkal inkább a TESz. és EWUng. által is első jelentésként közölt általánosabb ’erdő’ szemantikai tartalmat fogadhatjuk el a korra jellemzőnek (2010: 105). HOFFMANN vélekedése szerint a korai ómagyar korban feltehetőleg a *kerek* szó lehetett a leggyakoribb és legáltalánosabb jelentésű lexéma az ’erdő’ jelentés kifejezésére, a szintén e fogalomkörhöz tartozó egyéb szavak ugyanis (például az *erdő* vagy az *eresztvény*) ritkábban és speciálisabb értelemben adatolhatóak. A későbbi és a mai magyar nyelvben igen általános jelentésű *erdő* például BENKŐ szerint a „hatalmas kiterjedésű erdőséget, különlegesebben is a nagy hegységeket beborító erdőt” (2002: 53), más vélekedések alapján viszont éppenséggel a ’fiatal, sarjadó erdő’-t jelentette (vö. PAIS 1950: 102, BÁRCZI 1966: 107, TESz.). Ez utóbbi jelentést támogatja, hogy az *erdő* lexéma (az *eresztvény*-hez hasonlóan) az *ered* ’sarjad’ ige folyamatos melléknévi igenévi származékaként jött létre (TESz. 1: 782). Minthogy az *erdő* és a *kerek* lexémák jelentésmódosulásuk bekövetkezte után egyaránt általános értelemben vett ’erdő’-t jelentettek, nem alaptalan a feltételezés, hogy térben vagy időben ezeknek egymástól el kellett különülniük (vö. CSEH 2009: 9–10). Területi szempontból éles különbségek azonban nemigen mutathatók ki: az *erdő* a korai ómagyar korban mind a négy vizsgált területen általános és gyakori, a *kerek* szerényebb képviseléssel és az északnyugati területeket kivéve ugyan, de a három másik régióban úgyszintén adatolható.

Mindezek alapján sokkal inkább a két lexéma kronológiai viszonyának különbségében kell a megoldást keresnünk. Az általam összeállított adatállomány történeti adatai között a *kerek* első előfordulása 1055-ből való (1055: *munorau kereku* ~ *monarau kerekv*, DHA. 1: 150), az *erdő* első hiteles adatai pedig csak a 13. század elejéről idézhetőek: 1200 k.: *Erdeuelu*, 1211: *Erdeud*, 1224: *Erded* (OklSz. 194–195). A 6. ábra azonban jól mutatja, hogy az *erdő* — némelyest későbbi indulása ellenére — a 14. század elején már jelentős túlsúlyba került a *kerek* földrajzi köznévvvel

szemben. A Magyar oklevél-szótár adatai alapján az *erdő* földrajzi köznév az 1300-as évek elején adatolható a leggazdagabban, s ekkor már több mint kétszer annyi névben lelhető fel, mint a *kerek* lexéma, amelynek előfordulásai ezt követően még inkább megcsappannak. A történeti adatok tanúsága alapján tehát a *kerek* időbeni elsőbbségét és ebből adódóan talán gyakoribb használatát feltételezhetjük az 'erdő' jelentésű ómagyar kori szavak között, amely később aztán az *erdő* lexéma elterjedése miatt eshetett vissza. A *kerek* földrajzi köznév háttérbe szorulását az *erdő*-vel szemben minden bizonnyal annak poliszém volta is elősegítette.

6. ábra: A *kerek* és az *erdő* földrajzi köznevek előfordulása a régiségben⁶

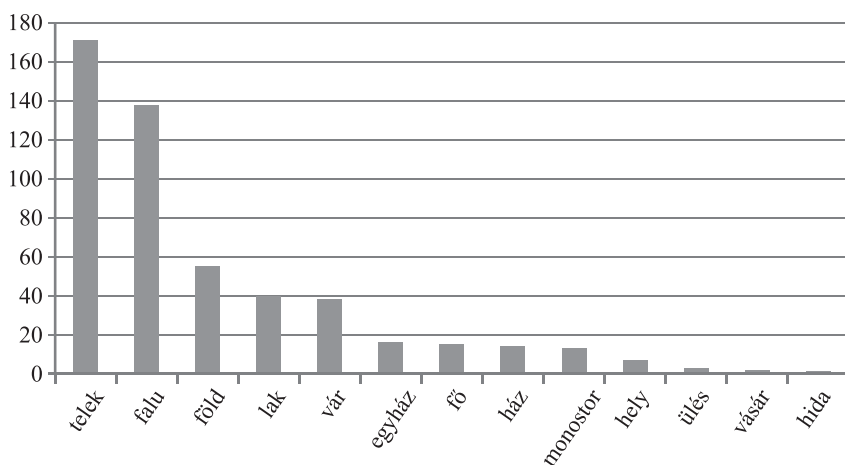
4. Az egyes földrajzi köznevek gyakorisági vizsgálata elsősorban arra irányította rá a figyelmet, hogy mely közszavak fordulnak elő önállóan is helynévként egy adott jelentésmezőn belül, s melyek azok, amelyek egyébként igen gyakori helynévalkotó voltak ellenére sem jelentkeznek formáns vagy bővítményrész nélkül. Az e tekintetben jelentkező különbségek az egyes földrajzi köznevek jelentéstartalmával bizonyosan összefüggésben állnak. Nem adatolhatjuk ugyanis pusztán földrajzi köznévi helynévként a vízneveken belül egyébként igen gyakori és általános jelentésű *víz* földrajzi köznevet, ahogyan nem találunk példát a *hegy* földrajzi köznéből vagy az *erdő* és a *kerek* földrajzi köznevekből jelentéshasadással történő névalkotásra sem. A jelentéshasadás lényeges feltételének látszik tehát a közszó speciális jelentéstartalma, s úgy vélem, ezt a megállapítást támogatja a pusztán földrajzi köznévi helynévként leggyakrabban adatolható földrajzi köznevek szemantikai természete is. A helynévalkotó elem jelentéstartalma és gyakorisági mutatói ráadásul, úgy tűnik, nemcsak a földrajzi köznevek esetében

⁶ A gyakorisági vizsgálat során egy-egy név esetében az első adatként álló feltűnést vettem figyelembe.

tekinthetők meghatározó tényezőknek. TÓTH VALÉRIA a személynévi helynevek szerkezeti sajátosságait és a személynevek előfordulásbeli gyakoriságát egymásra vetítve figyelt fel arra, hogy az Árpád-korban a gyakori személynevek kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy belőlük formáns hozzákapcsolása nélkül helynevek alakuljanak (2009: 54–55, 2016: 255). Az egyes földrajzi köznevek időbeni előretörését és visszaszorulását elemezve azt a tapasztalatot fogalmazhatjuk meg, hogy valamely elem gyakoriságát illetően csakis a jelentésmező más elemeit is figyelembe véve érdemes vizsgálódnunk (vö. MILLWARD 1972, lásd erről részletezően a III.2. fejezetben).

2. A településnevekben szereplő földrajzi köznevek gyakorisága

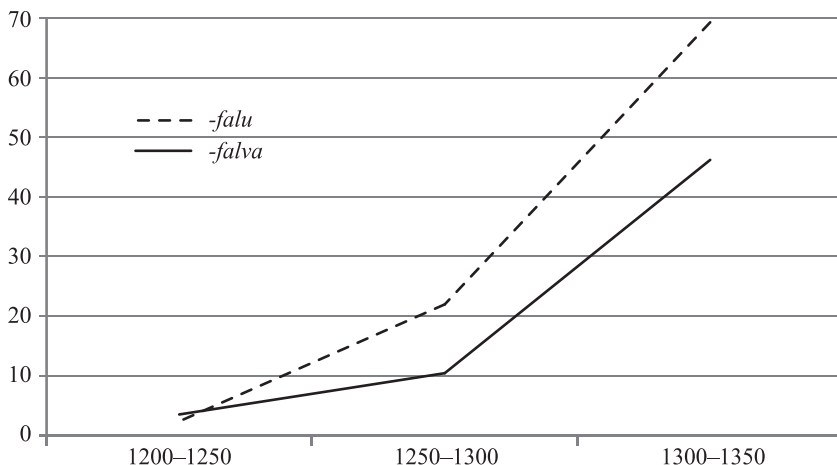
A településnevekben szereplő földrajzi köznevek korai ómagyar korra vonatkozó gyakorisági vizsgálata az alábbi képet mutatja. TÓTH VALÉRIA Bihar vármegye ómagyar kori településnév-formánsait vizsgálva a korai ómagyar korra vonatkozólag azt állapítja meg, hogy a *telek* nagyobb gyakorisága mellett a 'település'-t jelentő földrajzi köznevek egyenletes megterheltséget mutatnak (2008: 191). Az általam elemzett 15 vármegye mintegy 500 településnév-formánst tartalmazó helynévi adata ugyancsak a *telek* túlsúlyát jelzi, emellett azonban a *falu* is feltűnő gyakorisággal áll, noha azt is meg kell jegyeznünk, hogy a *falu* adatainak 75%-a az 1300 és 1350 közötti időszakból származik (vö. KÁZMÉR 1970).

7. ábra: A településnevekben szereplő földrajzi köznevek előfordulása a korai ómagyar korban

A fentiek fényében tanulságos lehet a települést jelentő leggyakoribb földrajzi köznevek számának alakulását kronológiai szempontból is megvizsgálni. KÁZMÉR kutatásai szerint a *falu* földrajzi köznév a 13. század végén vált gyako-

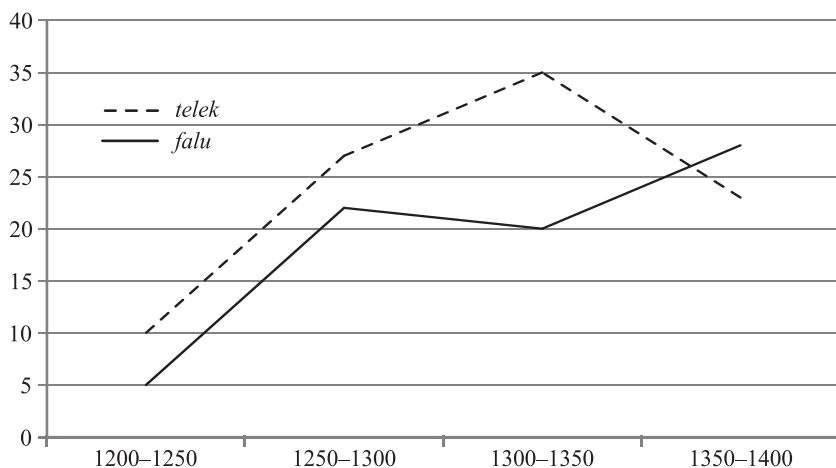
ribbá a települést jelölő földrajzi köznevek között, s legintenzívebben a 14–15. század településnév-alkotásában vett részt. A *falva* változat ezzel szemben már a 12. század végén megjelent, s használatának legvirágzóbb szakasza a 14–16. századra tehető (1970: 59, vö. még RÁCZ A. 1999: 383–384). Az itt vizsgált 15 vármegye közel 140 *-falu*, *-falva* utótagú településnévének kronológiai viszonyai ugyancsak a *-falu* és *-falva* változatok 13. század végi, 14. század eleji elevenné válását mutatják, s egyúttal jelzik a birtokos személyjeles formák gyakoribb előfordulását is.

8. ábra: A *-falu* és *-falva* névformánsok az Árpád-kori településnevekben

A korai ómagyar korban Bihar vármegyében a *falu* ~ *falva* lexéma hasonló gyakoriságú elem volt, mint a *-háza*, *-telke* földrajzi köznevek, a kései ómagyar korban viszont a földrajzi köznevek produktivitásának átrendeződése a *falu* ~ *falva* dominanciáját eredményezte. Mindezt a nevek változásában is érvényesülő névmodellekhez való igazodással magyarázhatjuk. Ennek köszönhetően egyrészt a többi földrajzi köznévi háttérbe szorult, s az újonnan születő településnevek létrehozásában kevésbé vett részt. A Bihar vármegyei anyagból kiindulva TÓTH VALÉRIA arra mutat rá, hogy míg 1350 előtt a 'település' jelentésű földrajzi köznevek között a *falu* ~ *falva* lexéma 10% alatti gyakoriságú volt, addig ez az arány 1350 után 60%-osra emelkedett. Az is feltűnő továbbá, hogy a településnév-változások alkalmával a nevek 'település' jelentésű földrajzi köznévi névrészei rendre a *falv*-val cserélődnek fel (2008: 142, 190–191, vö. még RÁCZ A. 1999: 385), pl. *Szentmihálytelke* > *Szentmihályfalva* (1283/1414/1568: *Zentmyheltelke*, 1329: *Zentmihalfolwa* ~ *Zentmihalteleke*, Gy. 3: 372, Kolozs vm.). A *-háza* > *-falva* csere pedig SZABÓ ISTVÁN szerint „mintegy a valóságos fejlődés útját fejezte ki: a birtokosnak előbb talán valóban magános udvarháza körül az idők folyamán falu nőtt fel” (1966: 134).

Ahhoz, hogy a kronológiai kép minél tisztább legyen, a korai ómagyar koron túlmutató vizsgálatot látszik célszerűnek elvégezni, ezért az 1350 és 1400 közötti időszakot is adatoló Magyar oklevél-szótár alapján rajzoltam meg a *telek* és a *falu* földrajzi köznévi időrendi görbáját. Az itteni eredmények megerősítik a korábbi részletkutatások megállapítását, mely szerint a *-falu ~ -falva* 1350 utáni előretörését s egyúttal a *telek* földrajzi köznévnél ugyanebben az időszakban történő visszaesését regisztrálhatjuk.

9. ábra: A *falu* és a *telek* földrajzi köznevek gyakorisága a településnevekben a Magyar oklevél-szótár adatai alapján

Mindehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy ez az általános kép elfedi azt a körülményt, hogy az egyes földrajzi köznevek nyelvföldrajzi viszonyaiban jelentős eltérések mutatkoznak. BÁTORI ISTVÁN Erdélyi Fehér, Kolozs és Doboka vármegyék korai ómagyar kori helyneveit elemezve egyrészt azt állapítja meg, hogy a terület egésze a településnév-formánsok gyakoriságát illetően jelentős különbségeket mutat más Kárpát-medencei területekhez képest; de gyakorisági vizsgálata másrészt azt a korábban BENKŐ LORÁND által megfogalmazott tételt is alátámasztja, mely szerint Észak- és Dél-Erdély egymástól nyelviileg elkülönül (BENKŐ 2002: 54–55, BÁTORI 2014: 53–60).⁷ Az egyes földrajzi köznevek területileg eltérő gyakorisági viszonyai tehát több tekintetben is figyelmet érdemelnek, ezért e kérdésre a későbbiekben, a területi elterjedtségről szólva még visszatérek.

⁷ BÁTORI ISTVÁN a dél-erdélyi terület nyelviileg archaikusabb, régebbi voltát illetően BENKŐ LORÁND megállapításaival szemben azonban komoly kétségeket fogalmaz meg (2014: 54–60).

III. A földrajzi köznevek területi elterjedtsége

A földrajzi köznevek kategóriája nemcsak a jelenkori, hanem a történeti nyelvöldrajzi kutatásoknak is a kedvelt szócsoportjai közé tartozik annak ellenére, hogy e lexémacsoport korai ómagyar kori területi elterjedtségének a vizsgálata számos ponton nehézségekbe ütközik. Ezek között a nehezítő tényezők között említhetjük meg többek között például a rendelkezésre álló adatok szűkösségét, a források s bennük a nyelvi elemek fennmaradásának esetlegeségét, a szórványok nyelvhasználati értékének bizonytalanságát. Nem szabad emellett a történeti nyelvöldrajzi vizsgálódások során arról sem megfeledkeznünk, hogy a helynévi szórványok területi megoszlására az oklevélírói gyakorlat területi sajátosságai ugyancsak jelentékeny módon hatással lehetnek. Bizonyos mértékig eltérő gyakorlatot folytathattak például az egyes oklevél-kiállító helyek, sőt maguknak a nótáriusoknak az oklevél-szövegező módszerei is mutathatnak különbségeket (HOFFMANN 2007: 10–11, SZŐKE 2015: 11–15, TÓTH V. 2016: 23–24).

A földrajzi köznevek területi elterjedtségének vizsgálatát ezért a mából kiindulva, vagyis a jelenkori állomány felől közelítem meg, minthogy ennek tanulmányozásakor a történeti távlatból adódó problémákkal, nehézségekkel nem kell számolnunk, s az e téren megfogalmazható tanulságokat eredményesen hasznosíthatjuk aztán a korai ómagyar korra vonatkozó szóföldrajzi kutatásokban is. E vizsgálat során a rendszer elemeinek terjedését befolyásoló tényezőket kell elsősorban feltárnunk, ez ugyanis elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a jelenkori földrajziköznév-állomány összetételének kialakulását megértsük, s az e mögött meghúzódó történeti folyamatokat is felderíthessük.

Ezek közül a tényezők közül elsőként a földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltságát befolyásoló nyelvtörténeti okokat érdemes közelebbről szemügyre vennünk. A helyet jelölő közszavak területi viszonyait illetően ugyanakkor azok mezőösszefüggései sem elhanyagolhatók, hiszen a földrajzi köznevek elterjedtségét nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy adott jelentésmezőn belül a hierarchia mely fokán állnak. A földrajzi köznevek terjedését befolyásoló tényezők között nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a kognitív tényezőket sem, és végezetül arra is érdemes tekintettel lennünk, hogy e lexémák területi sajátosságait a szemantikai viszonyaik is nagymértékben befolyásolhatják (vö. KÁLMÁN 1966: 346–347, HOFFMANN 2003b: 671, BÁRTH M. 2014: 279). A következő alfejezetekben ezekről a főbb tényezőkről szólok részletesebben.

1. A földrajzi köznévi állomány lexikális tagoltsága

1. Lexikális tagoltságon adott fogalmak megnevezési rendszerének mennyiségi különbségeit értem, vagyis azt, hogy egy bizonyos fogalomnak hányféle megnevezése él egy meghatározott területen, ezáltal mennyire gazdag az adott fogalmat kifejező tautonimák állománya az egész nyelvterület szókincsanyagát figyelembe véve (IMRE 1987: 6, HEGEDŰS 2001b: 380). Lexikálisan tagolatlan megnevezési rendszerről akkor beszélünk, ha az adott nyelvterületen a fogalom megnevezésére létezik egy főváltozat, és ez a főváltozat az egész területen ismert (s ez nem zárja ki azt, hogy emellett természetesen létezhetnek az adott fogalom megnevezésére használatos morfológiai és lexikális mellékváltozatok is). Lexikálisan tagolt a megnevezési rendszere ezzel szemben azoknak a fogalmaknak, amelyeknek nincs az egész vizsgált területen ismert főváltozata, hanem az egyes részein más-más elnevezés ismert a fogalom megjelölésére.

Egy adott fogalom megnevezési rendszerének tagoltságát több — egymással összefüggésben lévő és egymásra ható — tényező befolyásolhatja, s bár éppen emiatt adott fogalmakra nézve a tagoltság okát nem minden esetben tudjuk egyértelműen megállapítani, a tagoltságról általában bizonyos módszerekkel igen sokat megtudhatunk. Kutatóink a megnevezések különböző tagoltságának okát egyrészt azok kommunikációs fontosságában látják; azaz megítélésük szerint a mindennapi életben kevésbé fontos fogalmak megnevezési rendszere erős tagoltságot mutat, szemben az ember számára jelentős, ismert és alapvető fogalmak megnevezéseivel (vö. IMRE 1987: 7, 64–65, HEGEDŰS 2001b: 380, TERBE 2003: 192–193, Cs. NAGY 2003: 137, JUHÁSZ 2006: 172).

Mindezzel szoros összefüggésben a megnevezések tagoltságának mértékét bizonyos társadalomtörténeti s ennek következményeképpen nyelvtörténeti tényezők is meghatározzák. Így például gyakran tagolatlan a megnevezési rendszere azoknak a fogalmaknak, amelyek már igen korán (a honfoglalást követően vagy még a honfoglalás előtt) ismertek voltak, s ezáltal megnevezésük már az állandó jellegű letelepülés előtt kialakult és elterjedt. Szintén tagolatlanok általában a földművelés alapfogalmait és a csak újabban ismertté vált fogalmakat megnevező szavak; a középkorban meghonosodott növények megnevezési rendszere azonban például egyes vélekedések szerint erős tagoltságot mutat (IMRE 1987: 51–57, HEGEDŰS 2001b: 381, Cs. NAGY 2003: 149). Azt sem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül, hogy bizonyos esetekben egy tárgy megnevezéseinek rendszere lehet tagolatlan, miközben a részeinek a megnevezésére erős tagoltság jellemző (IMRE 1987: 58–64, HEGEDŰS 2001b: 381, Cs. NAGY 2003: 149). Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tárgyi tényezőknek a hatása szintén elválaszthatatlan a kommunikációs igényektől, mindazonáltal a társadalomtörténeti összetevőkkel is szoros kapcsolatot mutat. IMRE SAMU ezt a jelenséget a következő példákkal világítja meg: amíg a már a honfoglalás előtt ismert búza részeinek a megnevezései tagolatlanok, a csak a középkorban ismertté vált kukoricáé tagoltak (IMRE

1987: 63). A továbbiakban ezek közül a befolyásoló tényezők közül elsőként a nyelvtörténetieket vesszük szemügyre.

2. Mivel a nyelvtörténeti tényezők és a tagoltság összefüggésének legárnyaltabb és leginkább részletekbe menő elemzését IMRE SAMU adta Nyelvjárási szó-készletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvátlasz anyaga alapján című írásában (1987), vizsgálatom módszertani alapjául ez a munka szolgál. Áttekintésem pedig ezáltal egyfajta — a szakirodalmi előzményekkel összevethető — kontrollvizsgálatnak is felfogható, amely azonban az elemzésbe bevont szócsoporthoz és a vizsgált terület sajátos jellege folytán további eredményekkel is kecsegtethet. Az efféle munkát ugyanakkor nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.), amely leginkább alkalmas lehetne egy ilyesfajta vizsgálat forrásául, hiszen az egész nyelvterületre kiterjedő elemzést tenne lehetővé, csak korlátozott mértékben dolgozza fel a földrajzi köznevek rétegét. A romániai magyar nyelvjárások atlasza (RMNyA.) ezzel szemben — amellett, hogy az efféle kutatást bizonyos szerkesztési megoldásokkal is nagyban megkönnyíti¹ — jelentősebb mennyiségű földrajzi köznévi fogalom megnevezési rendszerét adja közre. A vizsgálatnak ez utóbbi forrásra való leszűkítését emellett talán az is indokolhatja, hogy egy ilyen analízis a romániai magyar nyelvjárások sajátosságainak árnyaltabb megismerését is lehetővé teheti egyúttal. És bár a korpusz korlátozott elemszáma miatt csak nagyon óvatos következtetéseket engedhetünk meg a földrajzi köznevek tagoltságára vonatkozóan, bizonyos általános tendenciáknak még így is határozott jelei mutatkozhatnak meg.

3. Az általam egybeállított szóállomány továbbá nemcsak forrásanyagában, hanem szófaji jellegében is alapvetően eltér IMRE SAMU vizsgálati anyagától, mivel szófaji és szemantikai tekintetben teljes mértékben homogén. IMRE SAMU szófajokat érintő megállapításainak felülvizsgálatát, illetve kiegészítését ezért az általam végzett vizsgálat természetesen nem teszi lehetővé. Más területeken viszont — mint alább látni fogjuk — éppen a két korpusz szófaji különbsége vezethet további megállapításokhoz.

A vizsgálat során A romániai magyar nyelvjárások atlasza által feldolgozott állomás, iskola, óvoda, temető, templom stb. fogalmakat jelölő szavakat nem vontam be a vizsgálandó elemek közé, mivel az építmény- és intézménynevek jelentésük elsődleges tartalma miatt elsősorban nem a földrajzi köznevekkel tartoznak egy jelentésmezőbe.² És noha a helyet jelölő szintagmatikus kapcsolatokat — ahogyan erre már történtek az előzőekben is utalások — szintén nem tekinthetjük

¹ Ilyen szerkesztési megoldás például az egyes alakváltozatok összetartozásának azonos (illetve hasonló) szimbólumokkal való jelölése, a hapax adatok kiemelése stb.

² Az intézményekre vonatkozó megjelöléseknek lehet ugyan 'hely' jelentésük is, de ezeket a lexémákat jelentésük alapján elsősorban az építménynevekkel vonhatjuk egy jelentésmezőbe. HOFFMANN ISTVÁN szerint pedig az építményeket jelölő tulajdonnevek szintén csak másodlagosan tekinthetők helynévnek (2000: 68, vö. még Póczos 2010: 167–168).

a földrajzi köznevek körébe tartozóknak, ezek elhatárolása az összetett földrajzi köznevektől nem kis gondot okozhat (vö. IMRE 1987: 15, HOFFMANN 2000: 69, Cs. NAGY 2003: 40–41, NEMES 2005: 27). Szintagmatikus jellegük folytán nem vizsgáltam az olyan szerkezeteket, mint például *kisebb hegy* 'domb', *kastély felé* 'alszeg', *felhagyott föld* 'parlag', *csavarog a víz* 'örvény' stb.; nehezebb a megítélése azonban a *falu alja*, *falu széle* 'alszeg' típusú szóalakoknak. Az atlasz anyagába tulajdonnevek szintén bekerültek: *Károji utca*, *felső Bórszék*, *felső Dobó* 'felszeg', *Küküllő* 'alszeg'; ezek természetsszerűleg ugyancsak nem részei a feldolgozott földrajzi köznévi szóanyagnak. Mindezeket alaposan mérlegelve a vizsgálatba végső soron 39 fogalmat vontam be, a fogalmaknak pedig összesen 313 megnevezését vizsgáltam.

4. Az egyes fogalmak megnevezéseinek a romániai magyar nyelvjáraste-rületeken belüli tagoltsága az általam végzett összevetések szerint jelentős el-téréseket mutat. A 39 fogalomból 12-nek (domb, erdő, falu, folyó, gödör, határ, mező, hegy, híd, kert, kút, út) van a romániai magyar nyelvjárások mindegyiké-ben élő megnevezése. A tagoltság megítélésében azonban nem jártam el mere-ven: a tagolatlan fogalmak közé soroltam az említetteken túl azokat a fogalmakat is, amelyek megnevezési rendszerében a kutatópontok több mint 90%-án elő-fordul a főváltozat (ilyenek például a birtok, hegyoldal, tó, forrás stb. fogalmak megnevezései). Ezekben az esetekben gyakran érvényesíthető ugyanis a területi elv: miszerint ha két vagy több változat úgy váltakozik egymással, hogy az egyik kutatóponton az egyik, a másikon a másik szerepel, megint más kutatóponton pedig együttesen fordulnak elő, akkor a különböző változatok az illető terület minden pontján élőknek vehetők (vö. DEME–IMRE 1975: 219, IMRE 1987: 22–23). A kategorizálást mindemellett az adatok gyakorisága is befolyásolta, így például a tó fogalom megnevezési rendszerét szintén tagolatlanként értékeltem, mivel a *tó* megnevezés mint főváltozat mellett csak néhány hapax szó áll. Ezek alapján a tagolatlan megnevezési rendszereket a korpuszban összességében 19 fogalom megnevezései alkotják, melyeket a lexémák belső viszonyrendszere alapján a kö-vetkező kategóriákba sorolhatunk:

a) A fogalom egyetlen megnevezéseként élnek a következő kifejezések: *erdő*, *falu*, *gödör*, *határ*, *hegy*, *kút*, *mező*, *út*.

b) Bizonyos kutatópontokon a főváltozat és annak legalább egy morfológiai mellékváltozata³ is használatos: *domb* ~ *dombocska*, *forrás* ~ *forrásvíz*, *oldal* ~ *hegyoldal*, *ugar* ~ *feketeugar* ~ *ugarhatár*, *folyó* ~ *folyóvíz* ~ *nagyvíz*.

c) Bizonyos kutatópontokon a főváltozat és annak legalább egy lexikális mel-lékváltozata⁴ is használatos: *híd* ~ *pad*, *kert* ~ *liváda*, *birtok* ~ *vagyon* ~ *gazdaság*

³ Morfológiai mellékváltozatnak tekintettem azokat a variánsokat, amelyek a főváltozathból al-kotott származékszók vagy összetett szavak.

⁴ Egyes kutatópontokon a főváltozatok mellett ugyanannak a fogalomnak a megnevezésére a főváltozattól eltérő lexémákat is használnak, amelyeket lexikális mellékváltozatoknak nevezünk.

~ *tulajdon* ~ *goszpodĕrija*, *csorgó* ~ *csatorna* ~ *csecsme* ~ *csap* ~ *cső*, *tó* ~ *tanka*
~ *állóvíz* ~ *bálta*, *utca* ~ *ulica* ~ *hudica*.

A vizsgált szóállományban a tagolatlan megnevezési rendszereken belül nem fordul elő olyan szituáció, hogy a főváltozat mellett egyszerre lexikális és morfológiai változatok is álljanak (vö. KISS J. 1990: 75, BOKOR 1995: 97–100, Cs. NAGY 2003: 33). Az adatok világosan mutatják azt a BENKŐ LORÁND által megfogalmazott tételt, mely szerint a nyelvjárások belső tagolódása a szókészlet terén igen nagyfokú (1957: 11), a tagoltság ugyanis abban a szócsoporthoz a legerőteljesebb, ahol a főváltozat mellett lexikai változatok jelentkeznek (vö. IMRE 1987: 25).

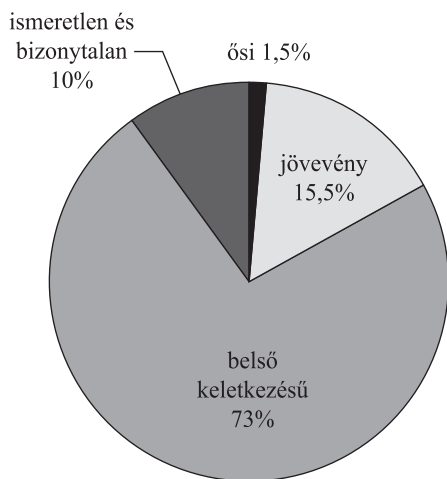
Az egyes fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsági különbségeit az IMRE SAMU által bevezetett tagoltsági mutatóval tudjuk érzékeltetni (1987: 15). Egy adott fogalom megnevezési rendszerének tagoltsági mutatója az a szám, amely kifejezi, hogy a fogalomnak hány megnevezése ismeretes az adott területen (IMRE 1987: 15, Cs. NAGY 2003: 39–40, 146–147). Az itt vizsgált egész korpuszt jelentő 39 fogalom megnevezéseit illetően ez a szám átlagosan 8,5; míg a tagolatlan megnevezések csoportjában 2,2. Érdemes összevetnünk ezt az eredményt az IMRE SAMU által kimutatottakkal. Az általa vizsgált anyagban ugyanis az egész korpusz és a tagolatlan megnevezések tagoltsági mutatója is magasabb (12,7 és 3,5). Ezt az eredményt valószínűleg befolyásolja egyrészt az adatok száma s ezzel összefüggésben a terület nagysága: a kutatópontok száma ugyanis jóval kevesebb az általam vizsgált területen. IMRE SAMU másfelől arra is utal, hogy korpuszában a főnevek megnevezési rendszere az igékhez és a melléknevekhez képest kevésbé tagolt (1987: 24, vö. még Cs. NAGY 2003: 160): ez a megállapítás így egybevág az általam nyert eredményekkel.

4.1. A tagoltsági különbségeket — mint kifejtettem — több egymással összefüggést mutató tényezővel szokás magyarázni. Ebben a fejezetben ezek közül a nyelvtörténeti aspektust helyezem előtérbe. Feltevésem szerint a tagolatlan megnevezési rendszereket főként azok az elemek alkotják, amelyek szókincsünknek régtől elemei, a nyelvjárási szókészlet tagoltságát pedig feltehetően a belső keletkezésű szavak mellett (melyek más elemzések szerint a tagoltságot nagymértékben kialakítják) ezen a területen valószínűleg a román jövevényelemek is jelentősen meghatározzák.

Az egyes szavak etimológiai minősítése során A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát (TESz.), az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen című művet (EWUng.), valamint BAKOS FERENC A magyar szókészlet román elemeinek története című munkáját (1982) használtam fel. Bizonyos szavak eredetének meghatározásához ezen kívül a MÁRTON GYULA, PÉNTEK JÁNOS és VÖÖ ISTVÁN által szerkesztett A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai című kötetet (1977), illetve MÁRTON GYULA A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai című munkáját (1972) is figyelembe vettem.

4.2. A feldolgozott földrajzi köznévi állomány lexémái öt etimológiai kategóriába tartoznak: vannak közöttük ősi eredetű, jövevény-, belső keletkezésű, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak. A korpusz nagyságából adódóan egyes csoportok (például az ősi eredetű szavak) további kronológiai rétegek szerinti felosztását nem láttam célszerűnek, a jövevényelemek honfoglalás előtti és utáni csoportokra bontását (illetve további részletezését) azonban kifejezetten olyan eljárásnak gondolom, ami a vizsgálat szempontjából fontos hozadékokkal járhat.

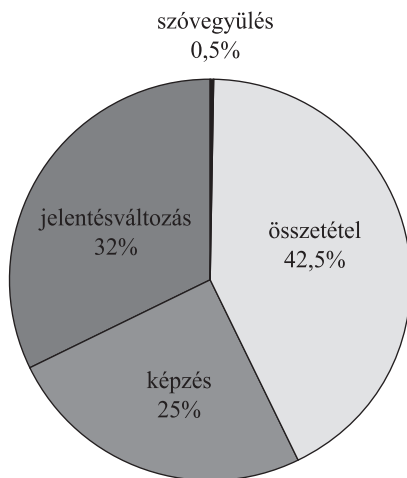
A korábban különböző célzattal elvégzett etimológiai statisztikák (TOLNAI 1924, ZSIRAI 1937, VERMES 1941–1943, BENKŐ 1962, PAPP 1974, L. SIMON 1994, HORVÁTH L. 2000) némely ponton viszonyításként szolgálhatnak ugyan vizsgálataimhoz, mivel azonban ezek nem nyelvjárási szókincsanyagot dolgoznak fel, a továbbiakban csak IMRE SAMU adataival (1987) vetem össze a kapott eredményeket. Az általam elemzett szócsoporthoz az alábbi eredetbeli megoszlást mutatja:

10. ábra: A földrajzi köznévi állomány etimológiai rétegzettsége a romániai magyar nyelvjárásokban

Amint azt a 10. ábra mutatja, a vizsgált szóanyag 1,5%-a ősi eredetű szó: például *út, tó, falu, domb* stb. A jövevéyszavak aránya 15,5%, ezeknek közel kétharmada román eredetű: például *iszláz, izvor, kotyec, liváda, sztáur*; egynegyede pedig szláv eredetű: például *akol, barázda, mezsgye, mocsár*. A jövevéyszavak között mindössze egy honfoglalás előtti (alán) jövevéyszót (*híd*) és két latinból átvett szót (*méta, porta*) találunk. A belső keletkezésű szavak aránya az egész korpuszhoz viszonyítva 73%. Ezeknek igen tekintélyes hányada (több mint a harmada) összetett szó: például *alszeg*, a jelentésváltozással földrajzi köznévi funkciót nyert szavak aránya szintén magas: például *élet 'telek', cső 'csorgó', hát 'mezsgye'* stb., s valamivel kisebb a képzős alakulatok száma: például *csorgó*,

delelő. Ez a három keletkezéstörténeti kategória ugyanakkor nagyjából egyenlő arányban oszlik meg a belső keletkezésű szavak csoportján belül. A szóvegyülés-re mint ritkább szóalkotási módra is található egy példa anyagomban: a *pocsár* ’vizenyős hely’ jelentésű szó, melynek adatolási környezetében a hozzá alapul szolgáló *posvány* és a *mocsár* szó egyaránt előfordul (lásd mindehhez a 11. ábrát).

11. ábra: A belső keletkezésű földrajzi köznevek keletkezési típusai a romániai magyar nyelvjárásokban

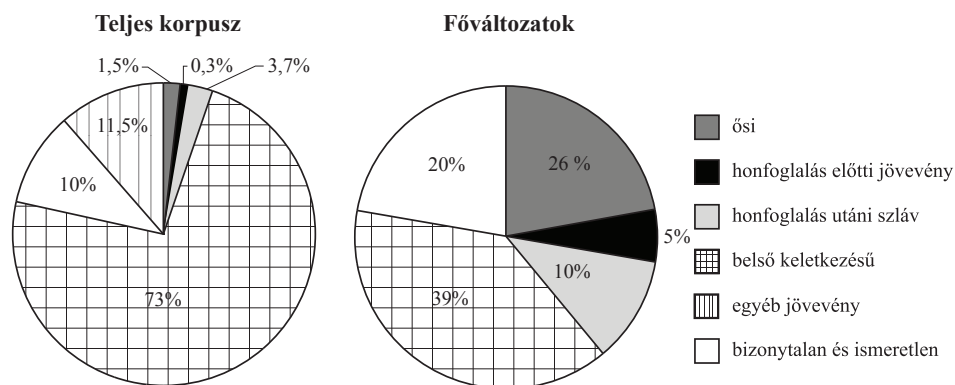
A belső keletkezésű szavak alakulásmódjairól szólva azonban azt is meg kell említenünk, hogy a képzéssel létrejött szavaktól meglehetősen nehéz elkülöníteni azokat a lexémákat, amelyek jelentéstapadással is kialakulhattak: például *ingoványos*, *mocsaras*, *fektető* stb. (vö. NEMES 2005: 28). A kérdés eldöntésében az lehet a segítségünkre, ha például a képzős forma mellett a szerkezetes megoldás is adatolható, pl. *delelő* ~ *delelőhely* ~ *delelőpuszta*, *heverő* ~ *heverőhely*, *fektető* ~ *fektetőhely* (vö. IMRE 1987: 37), ilyen esetekben talán nagyobb valószínűséggel jöhet szóba a jelentéstapadással történő keletkezésmód. Célszerűségi okokból azonban — efféle fogódzók hiányában — a képzős alakok közé soroltam az ilyen előfordulásokat.

A korpusznak mintegy 10%-át alkotják az ismeretlen és bizonytalan eredetű szavak: ezek egy része valószínűleg ősi eredetű (pl. *láp*) vagy belső keletkezésű származékszó (pl. *oldal*), illetve a nyelvi környezet jellegéből adódóan román jövevényszó.

Az itt bemutatott etimológiai megoszlást IMRE SAMU eredményeivel összehasonlítva az ősi eredetű és a jövevényszavak arányaiban nem tapasztalunk jelentős különbségeket. Az egyes nyelvekhez köthető szavak számarányában azonban természetesen mutatkoznak eltérések. Míg IMRE korpuszában a jövevényelemek majdnem fele szláv eredetű lexéma, addig az általam feldolgozott szóanyagban a

román átvételek vannak túlsúlyban. Ez utóbbi eredmény alátámasztja azt a nézetet, mely szerint a román jövevényszavak nyelvföldrajzi tekintetben igen erősen kötöttek (vö. IMRE 1987: 48, PÉNTEK 1992: 159). Ráadásul a román jövevényszavak többsége csak regionális szinten jelentkezik, ezzel szemben a szláv jövevényszavak a köznyelvben is meghonosodott elemek. A belső keletkezésű szavak száma valamivel alacsonyabb (73%) IMRE eredményéhez viszonyítva (78,5%), ezt a különbséget azonban valószínűleg az befolyásolja, hogy vizsgálatom nem terjed ki a szószerkezetek elemzésére, minthogy ezek nem minősülnek földrajzi köznévknek.

4.3. Ha az itt részletezett teljes romániai földrajziköznév-állományra vonatkozó adatokat összevetjük annak a 19 lexémának az etimológiai rétegzettségével, amelyek a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élnek, szembetűnő aránybeli eltolódásokat figyelhetünk meg. A különbségek leginkább a következő területeken ragadhatók meg: az általános elterjedtségű szavak 41%-a ősi eredetű (pl. *út, tó, falu, domb*), honfoglalás előtti jövevény (*híd*) vagy honfoglalás utáni szláv eredetű lexéma (pl. *ugar, utca*). Az egész korpusznak azonban ez a három kategória mindössze az 5,5%-át teszi ki (lásd a 12. ábrát).

12. ábra: A teljes korpusz és a főváltozatok etimológiai rétegzettségének összevetése

A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő szavak eredetbeli megoszlását a teljes szóállomány etimológiai rétegzettségével összevetve az is szembetűnik, hogy a belső keletkezésű elemek aránya a főváltozatok esetében 39% (pl. *birtok, erdő, csorgó, forrás, kert, mező*), ami az egész szóállomány arányaihoz (73%) viszonyítva alacsony érték, s különösen az összetett szavak hiánya feltűnő. Az itt említett szavak többnyire igen korai adatoltságúak, sőt közülük a *kert* és a *mező* ősi töből alakult származékszavak. A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében jelentkező bizonytalan eredetű szavak közül egy valószínűleg ősi (*hegy*), egy pedig belső keletkezésű lexéma (*határ*). Első adata azonban ez utóbbinak is igen korai: 1061/1390: *hozywhotar*; *Noghatar* (TESz.). Az ismeretlen eredetű szavak (*gödör, kút*) szintén korai adatoltságúak: 1251: *inde ad Gudurfeu* (TESz.), 1055: *kues kut* (TESz.).

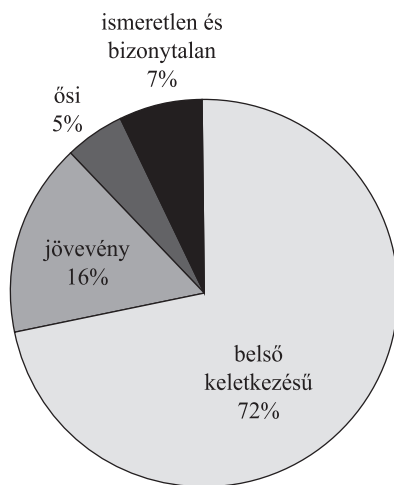
4.4. Ha még tovább szűkítjük a lexémák körét, és csupán azoknak az etimológiai rétegzettségét vizsgáljuk, amelyek az adott fogalom egyetlen megnevezéseként élnek (azaz az *erdő, falu, gödör, határ, hegy, kút, mező, út* lexémákat), akkor még szélsőségesebb eredményekhez jutunk. Ez a korpusz azonban már olyannyira csekély számú elemből áll, hogy statisztikai alapú következtetéseket nemigen vonhatunk le belőlük. Az itt felsorolt lexémák rétegződése és keletkezési ideje is igazodik ugyanakkor az eddig elmondottakhoz: a *falu* és az *út* ősi eredetű; a belső keletkezésű *mező* ősi eredetű töből alakult származékszó, az *erdő* szintén korai származékszó; a bizonytalan és ismeretlen eredetű *határ, hegy, gödör, kút* pedig — mint azt korábban említettem — a magyar szókészletnek ugyancsak igen korai elemei.

4.5. Az eddigi eredmények szerint a tagolatlan megnevezési rendszert alkotó szavaknak az etimológiai jellege jelentős mértékben különbözik az egész korpuszt alkotó szavak eredetbeli megoszlásától. Azok a szavak ugyanis, melyek az adott területen általános elterjedésűek, a magyar szókincsnek régtől elemei. A romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő lexémák tekintélyes hányada ősi eredetű, honfoglalás előtti jövevény- vagy korai szláv eredetű szó, de a romániai magyar nyelvjárások mindegyikében élő (s arányaikat tekintve csekély számban jelen lévő) belső keletkezésű, bizonytalan és ismeretlen eredetű szavak is többnyire meglehetősen korai adatoltságúak. Felméréseim alapján a nyelvjárási szókészlet tagoltságának létrejöttére, az ebben szerepet játszó tényezőkre inverz módon ugyancsak következtethetünk: a regionális jelleg kialakításában bizonyos jövevényelemek (kései szláv és román jövevéyszavak), illetve a belső szóalkotás eredményei vesznek részt döntően.

5. A jelenkori földrajzi köznevek állományát kutatóink korábban 2500–3000 elemre becsülték, de a Magyar földrajzi köznevek tára alapján 3300–3500 közé tehetjük ezt a számot. Összetételére vonatkozóan azonban joggal fogalmazódik meg a kérdés, hogy ezen belül vajon mekkora lehet a köznyelvi szóállomány és a dialektális (vagy másképpen: regionális) szókincs aránya. Ennek megállapítása nem egyszerű feladat, valószínű azonban, hogy e szócsoporthoz elemeinek csak egy kisebb hányada lehet a köznyelvben is használt kifejezés. Az itt vizsgált szűkebb térségnek a földrajziköznév-anyagát szemügyre véve erre a kérdésre is megkísérrelhetünk válaszolni. A romániai nyelvjárásokban az általam vizsgált 300 lexémát tartalmazó szóállományon belül csupán 27 köznyelvi elem szerepel: például *domb, erdő, falu, forrás*. A köznyelvi jelleg megállapításához A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.) és a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) című kézikönyveket használtam fel. Az eredmények alapján a standard földrajziköznév-állomány a teljes korpusznak az egytized részét teheti ki. Ezt az arányt azonban természetesen tovább differenciálhatja a magyarországi nyelvjárások vizsgálata, főleg olyan térségek nyelvi helyzetét elemezve, ahol idegen nyelvi kontaktusjelenségek kevésbé befolyásolhatják a kapott eredményeket.

Ennek feltárásához a Baranya megye földrajzi nevei című munka földrajzi-köznév-gyűjteményére támaszkodtam, kiszűrve belőle a morfológiai és hangtani variánsokat (például *delelő* ~ *délelő* ~ *déllő* 'az állatok déli pihenőhelye', BMFN. 952, *séd* ~ *síd* 'patak, kis vízfolyás' BMFN. 956, *kasté* ~ *kastěj* 'nagyobb, díszesebb lakóház', BMFN. 954), illetve az olyan szintagmatikus szerkezeteket, mint például *középső utca* 'a falu közepén átmenő utca' (BMFN. 955), *kert alja* 'szántóföld a veteményes kert mellett' (BMFN. 955), *alsó falu* 'a falu déli része', *alsó kert* 'nagykert a háznál' (BMFN. 951), *marhahajtó út* (BMFN. 956). Az így körülhatárolt Baranya megyei földrajziköznév-állomány 346 eleméből 38 olyan lexémát szűrhetünk ki, amely a köznyelvben is ismert jelentésben él ezen a területen, például *domb*, *erdő*, *falu*, *forrás*, *hegy*, *patak*, *szántó*, *sziget* stb. Ez azt jelenti, hogy a Baranya megyében használt földrajzi közneveknek ugyancsak valamivel több mint egytized része a köznyelvben is élő, helyet jelölő lexéma.

6. A jelenkori földrajziköznév-állomány összetételét illetően arra vonatkozóan sincsenek adataink, hogy azon belül milyen az aránya az egyes etimológiai kategóriáknak. Ehhez ugyancsak hasznos támpontul szolgálhat egy szűkebb terület földrajzi közneveinek az etimológiai vizsgálata. A romániai magyar nyelvjárásokban — mint fentebb láthattuk — nem mutatkozik szignifikáns különbség a szókincs egészének és a földrajzi köznévi állománynak az etimológiai megoszlása között (vö. például IMRE 1987).

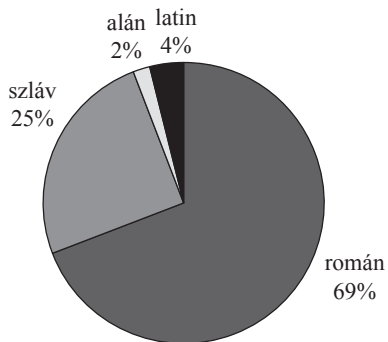
13. ábra: Baranya megye földrajzi közneveinek etimológiai megoszlása

Érdemes azonban egy magyarországi térséget is megvizsgálni ebből a szempontból. Ehhez a felméréshez ugyancsak a Baranya megyei földrajzi köznevek (a fent már említett 346 földrajzi köznév) állományát használtam fel. E terület földrajzi közneveinek etimológiai jellege bizonyos kategóriákat illetően jelentős

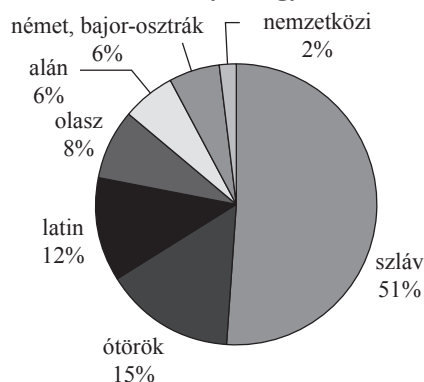
eltérést mutat ugyan a nyelvterület keleti térségétől, összességében véve azonban nem beszélhetünk számottevő különbségekről a romániai magyar nyelvjárások és a Baranya megyei földrajzi köznevek eredetbeli megoszlását illetően (lásd a 10. és a 13. ábrát). Természetszerűleg itt is a belső keletkezésű szavak vannak jelen a legnagyobb számban: csaknem ugyanolyan arányban, mint azt a romániai magyar nyelvjárások esetében láthattuk (pl. *birtok*, *csapás*, *bükkerdő* stb.). A jövevényelemek aránya is mindössze 1%-ban tér el a romániai magyar nyelvjárások jövevényelemeinek arányaitól (pl. *híd*, *lénia*, *part* stb.). Az ismeretlen és a bizonytalan eredetű lexémák valamivel kisebb mennyiségben adatolhatóak ezen a területen (pl. *föld*, *gödör*), ugyanakkor feltűnően nagyobb számban jelentkeznek az ősi eredetű földrajzi köznevek a baranyai névanyagban (pl. *domb*, *falu*, *hát*) (lásd a 13. ábrát).

Arra ugyancsak fontos kitérnünk, hogy a jövevényelemek között milyen aránybeli különbségeket mutatnak a baranyai és a romániai nyelvjárások földrajzi köznevei. Aligha lehet meglepő, hogy a jövevényelemek arányai Baranya megyében sokkal inkább IMRE SAMU eredményeihez közelítenek, aki a Magyar Nyelvjárások Atlasza alapján készített etimológiai statisztikát (1987). A jövevény földrajzi közneveknek ugyanis Baranya megyében több mint a fele (51%) szláv eredetű (például *halom*, *megye*, *mocsár*; *parlag*) ugyanúgy, mint ahogyan azt IMRE is megállapítja az általa vizsgált szó- és kifejezésanyagra vonatkozólag.

romániai magyar nyelvjárások

Baranya megye

14. ábra: A jövevényelemek aránya a földrajzi köznévi állományban

A földrajzi köznevek állományának etimológiai megoszlását illetően tehát azt szögezhetjük le, hogy az nagyban hasonlít a szókincs más rétegeinek eredetbeli arányaihoz. Az általános szókincs és a földrajzi köznevek etimológiai kategóriái között a különbség leginkább egy összetevőben mutatkozik meg, s ez az ősi eredetű földrajzi köznevek aránya: míg az általános szókincsnek kb. 1,5%-a (IMRE 1987: 32), addig a Baranya megyei földrajzi köznévi állománynak 5%-a ősi eredetű.

Az ősi eredetű földrajzi köznevek nagyobb arányú jelenléte a földrajzi köznevek körében talán nem független a helyet jelentő szavak fontos szerepétől az emberi gondolkodásban. A kognitív etológia szerint ugyanis a hely az emberi gondolkodás alapvető kategóriája (MIKLÓSI 2005: 53, RESZEGI 2009b: 10), az ember számára alapvető fogalmakat pedig igen gyakran ősi eredetű lexémák fejezik ki a nyelvben. A testrészek elnevezései például nagy számban őriztek meg ősi elemeket, s ez nemcsak a magyar nyelv esetében, de más nyelvekre vonatkozóan is általános érvényű megállapítás (BÁRCZI 1958a: 11). A földrajziköznév-állomány jellegzetességeinek feltárásakor tehát a kognitív szemlélet is további eredményekre vezethet, ezért a továbbiakban igyekszem ezt az aspektust is előtérbe helyezni.

2. A földrajzi köznévi állomány fogalmi tagoltsága

1. A földrajzi köznevek fogalmi tagoltságát ugyancsak a földrajzi köznevek területi elterjedtségét alakító tényezők közé sorolhatjuk. Fogalmi tagoltságon egy adott jelentésmező elemeinek hierarchiáját és mezőösszefüggéseit, vagyis a lexémák alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyait értem. TÓTH VALÉRIA úgy véli, hogy a földrajzi köznevek területi viszonyainak elemzésekor egy-egy jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata vezethet leginkább eredményre (1998: 121–134). MILLWARD az angol nyelv földrajzi közneveit illetően ugyancsak azt fogalmazza meg, hogy a földrajzi köznevek jelentésmezőinek elemei nagyban befolyásolják a velük kapcsolatos nyelvi jelenségeket, ezért a földrajzi közneveket nem érdemes egymástól elszigetelten vizsgálni (1972). Adott földrajzi köznév terjedését tehát a jelentésmezőn belüli hierarchikus helye — alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyai — is jelentős módon befolyásolhatják. A földrajzi köznevek jelenkori mezőösszefüggéseinek feltárásához mindenképp a nyelvi kategorizáció nyelv- és nyelvjárás-specifikus jellegére érdemes figyelmet fordítanunk.

2. A kognitív szemantika szerint a nyelvi kategorizáció diszkontinuitást visz a környezet egymásba átfolyó kontinuitásába, tehát tagolja az amúgy tagolatlan világot, lehetővé téve ezáltal a világ dolgainak megnevezését. Ilyen módon a nyelvi kategorizáció egy sajátos, áttételes világot teremt, emiatt a nyelvbeli világ struktúrája és az objektív valóság között nem lehet szó közvetlen, áttétel nélküli megfelelésről (BAŃCZEROWSKI 1992: 36, SZILÁGYI N. 1997: 37, 58–59, FAZAKAS 2003: 16, 2007: 9, GYŐRI 2005: 184). A környezetről szóló implicit elméletet SZILÁGYI N. szerint elemi szinten a szójelentés és a szóhasználat hordozza, melyek a nyelvi világmodellnek kategoriális csomópontjai, rendszerszerű kapcsolataik pedig a nyelvi világ strukturálódását mutatják (1997: 39). A szójelentés már a kognitív nyelvészet kialakulásának kezdetén is központi jelentőséggel bírt. A ROSCH által megalkotott (és LAKOFF által népszerűsített) prototípus-elmélet leginkább a szójelentéssel kapcsolatos jelenségekre volt alkalmazható, de többek között a LAKOFF által bevezetett idealizált kognitív modell is a szavak hasz-

nálatának és értelmezésének vizsgálatában volt megragadható (PETHŐ 2004: 3). A nyelvi világ strukturálódását tehát a szójelentések rendszerszerű kapcsolatai, a jelentésrelációk eredményezik. A jelentésrelációk közül már a 90-es évekre a poliszémia vált a kognitív szemantika egyik legfontosabb témájává. Ennek oka egyrészt az, hogy a kognitív szemantika holisztikus irányzata által középpontba helyezett metafora és metonímia eredményei poliszém viszonyok; illetve az, hogy a prototipikalitás-fogalom is jól alkalmazható a poliszém jelenségek leírására (PETHŐ 2004: 3–4).

A jelentésrelációk s köztük leginkább a poliszém viszonyok vizsgálatának a jelentőségét mutatja az a körülmény is, hogy azok a nyelvi kategorizáció egy igen fontos jellegzetességével vannak összefüggésben, mégpedig annak nyelv-, illetve nyelvjárás-specifikus voltaival. Amit ugyanis az egyik nyelvben vagy nyelvjárásban egy poliszém lexéma fejez ki, azt adott esetben egy másik mikrorendszerben két vagy több lexéma is lefedheti.

A nyelvi közösség a nyelvi kategorizáció által nyelviileg minősíti az őt körülvevő világ dolgait, vagyis azonossági és különbözőségi viszonyt létesít azok között (SZILÁGYI N. 2000: 87). A nyelvi minősítés ily módon rámutat arra, hogy mit tartunk nyelviileg azonosnak és különbözőnek; ezek az azonossági, illetve különbözőségi viszonyok azonban nyelvek közötti eltérést mutatnak. SZILÁGYI N. példájával élve, a magyar *fa* szó által jelölt fogalmat a románban a következő lexémák fedik le: *lemn* 'faanyag', *pom* 'kerti gyümölcsfa', *copac* 'többi élőfa', *arbore* 'élőfa általában' (2000: 89). A magyar nyelvben tehát például a faanyag és az élőfa denotátumok között nyelviileg azonossági viszony létesül a nyelvi minősítés során, ennél fogva képesek a magyar *fa* szó poliszém jelentései lefedni ezt a fogalomkört. A nyelvi kategorizáció nyelvspecifikus voltaára már SAUSSURE is felhívta a figyelmet. Véleménye szerint minden jelet a rendszerben elfoglalt helye, vagyis az őt körülvevő jelekkel való kölcsönös viszonya határoz meg, tehát a szavak jelentése más szavak jelentésétől függ (1967/1997: 136). Klasszikus példája erre a francia *mouton* 'birka', illetve az angol *sheep* 'élő birka' és *mutton* 'mészárszékből árult birkahús' szavak összevetése; a francia *mouton* ugyanis önmagában kifejezi azt, amit az angol *sheep* és *mutton* szavak együttesen.⁵

SAUSSURE felfogására vezethető vissza JOST TRIER mezőelmélete is, mely szerint a nyelv szókincsének szócsoportjai (szómezői) vannak, melyek egy-egy fogalomkör valamely részletét fejezik ki, és a szómezőt alkotó szavak jelentését az egész mező határozza meg (1931: 1–26). TRIERT követően a nyelvészek egész sora foglalkozott a szavak rendszerszerű szemantikai összefüggéseivel, így a szakirodalom bőven szolgáltat példákat a mezőépítkezésre és annak nyelv-

⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy SAUSSURE az érték és a jelentés fogalmát elkülönítve azt mondja, hogy a francia *mouton*-nak és az angol *sheep*-nek lehet ugyanaz a jelentése, de nem lehet ugyanaz az értéke (1997: 136).

vek közötti eltérő módjára.⁶ KÁROLY SÁNDOR felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a szélsőséges mezőelmélet hívei gyakran olyan jelentésmezőkben (például a színnevek, testrésznevek, rokonsági viszonyokra utaló lexémák körében) vizsgálódnak, ahol a szavak fogalmi kapcsolatai és szembenállásai eleve rendszerszerűbbek, mint más fogalomkörökben (1970: 62).

3. A környezet eltérő tagolása azonban — amint arra már fentebb is utaltam — nemcsak nyelvspecifikus, hanem voltaképpen nyelvjárás-specifikus tulajdonság is (vö. MURÁDIN 1969: 301–304). Mindez részben annak a következménye, hogy a nyelv és a dialektus valójában bizonytalanul megragadható fogalmak, amelyeket hétköznapi helyzetekben gond nélkül használunk, a tudomány számára azonban problémát okoz ezeknek a kifejezéseknek az elkülönítése, illetve meghatározása. HAUGEN szerint ezek a terminusok „egyszerű dichotómiát állítanak elénk egy szinte végtelenül bonyolult helyzetben” (idézi WARDHAUGH 1995: 27, lásd továbbá KÁLMÁN 1966: 24–27).

JUHÁSZ DEZSŐ szerint a mezőelmélet alkalmazása a nyelvföldrajz és a szemantika területén számottevő eredményekhez vezet, a jelentéstani mikrorendszerek táji megoszlásának tanulmányozása pedig a diakrón vizsgálatokat is segítheti (2000: 136). A jelentésmező nyelvjárások közötti eltérő tagolódását az alábbiakban az ’erdő’ jelentésű földrajzi köznevek csoportján belül a ’fiatal erdő’ jelentésű lexémacsoport jelentésföldrajzi vizsgálatával illusztrálom. Jelentésföldrajzi vizsgálaton — Cs. NAGY LAJOS nyomán — a szóföldrajzi vizsgálat azon típusát értem, amelynek során elsősorban a szóföldrajzi megoszlás szemantikai aspektusait vesszük figyelembe (2002: 63). A ’fiatal erdő’ jelentésű földrajzi köznevek körében végzett elemzést az indokolja, hogy e szócsoporthoz belül a lexémák jelentését tekintve igen gyakoriak nemcsak a mellé-, hanem az alárendelő viszonyok is. Így amit az egyik nyelvjárásban több specifikus jelentésű szóval, tehát több alárendelt fogalmat jelölő lexémával (hiponimával) neveznek meg, az egy másik nyelvjárásban nyelvileg kevésbé tagoltan jelentkezik, vagyis az összefoglaló megnevezés (hiperonima) fedi le az egész fogalmat. Somogy megye északkeleti részén például a ’fiatal erdő, cserjés’ jelentésű *csebere*⁷ lexéma adathozható (ÚMTsz. 1: 773, FKnt.), míg többek között Lesenceistvánd környékén ez a jelentéskategória jóval tagoltabb: megtaláljuk itt a ’fiatal, 5–10 éves erdő’ jelentésű *fiatalos*-t (VeMFN. 1: 18, FKnt.), a ’vadon nőtt, fiatal erdő’ jelentésű *csalit*-ot (VeMFN. 1: 17, FKnt.), a ’lápos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő’ jelentésű *szittyócsér*-t (VeMFN. 1: 24, FKnt.) és a ’fiatal bozótos, még műveletlen erdő’ jelentésű *sűrű*-t (VeMFN. 1: 23, FKnt.). A szómező jelentésstruktúrájának

⁶ Egy adott jelentésmező eltérő tagolását WEISGERBER a színek elnevezési rendszerében, illetve a rokonsági kapcsolatok terén vizsgálta (1962: 170); HJELMSLEV pedig a ’tűzifa’, ’élőfa’, ’erdő’ fogalmakat jelölő szavak körében mutatott ki nyelvek közötti eltérő tagolást (1953: 54).

⁷ A nyelvjárási adatokat (mivel a vizsgálat nem hangtani jellegű) köznyelviesített, standardizált formában közlöm.

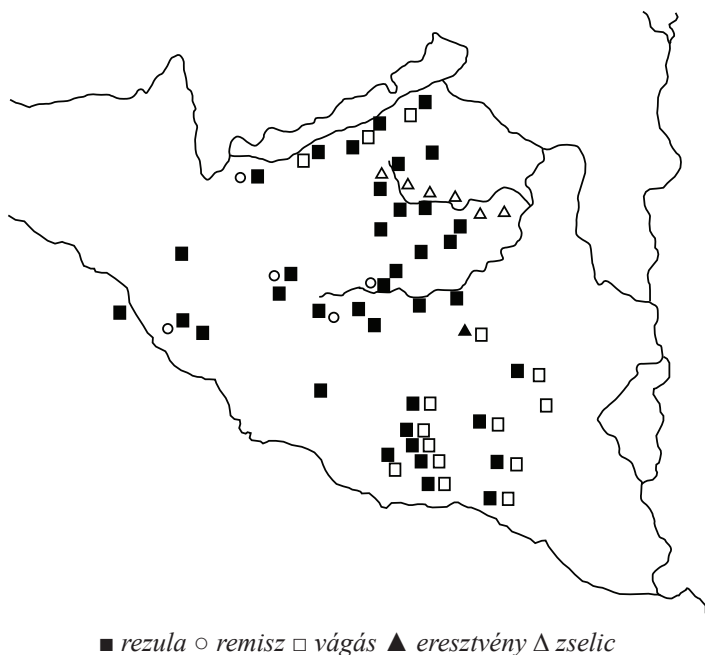
bonyolultságát mutatják a mellérendelő fogalmakat megnevező szavak (kohiponimák) kapcsolatai is, a jelentések ugyanis sok esetben átfedik egymást, mint ahogyan ezt az előző példában a *szittyócsér* 'lápos, vadon nőtt, fiatal, bozótos erdő' (VeMFN. 1: 24, FKNT.) és a *sűrű* 'fiatal bozótos, még műveletlen erdő' (VeMFN. 1: 23, FKNT.) szavak jelentései mutatják. Ez az oka annak, hogy a különböző területeken szinte alig találunk minden szemantikai jegyükben megegyező jelentésű szavakat, s ily módon a tautonimák szóföldrajzi vizsgálata nem nyújt valódi kutatási lehetőséget. Azoknak a szavaknak a megjelölésére, melyek azonos jelentésűek, de különböző területi elterjedtséget mutatnak, IMRE SAMU nyomán (1981: 13) a *tautonima* terminust használom. A fogalmat korábban — mint azt IMRE SAMU is megemlíti — a *heteronima* kifejezéssel jelölték. A *varionima* terminust viszont, melyet előbb éppen ő maga ajánlott a fogalom megnevezésére, fent említett írásában és a későbbiekben is (1987: 10) elveti.

Az, hogy az egymással mellérendelő viszonyban álló földrajzi köznévi lexémák jelentései gyakran átfedik egymást, azzal lehet összefüggésben, hogy az egyes jelentésmezők és az ezeket jelölő lexikális részrendszerek kifelé nyitott rendszerként működnek, vagyis az egyes jelek kapcsolatban vannak más részrendszerekkel. A jelentésmezők tehát gyakran átfedik egymást (MURÁDIN 1975: 141). Másrészt köztudott dolog, hogy az izoglosszák megvonása ugyan aránylag a szókincs területén a legegyszerűbb, de az izoglosszák határainál az adott megnevezés már nem egyeduralkodó, hanem osztozik más megnevezésekkel. A vegyes használat ezért a lexikális részrendszer struktúrájában több esetben eltolódást eredményez (MURÁDIN 1969: 303–304).⁸ Az egyes nyelvjárások közötti jelentésmezőn belüli eltolódásokat azonban az árnyalatnyi jelentéskülönbségek révén igen sok példán keresztül vizsgálhatjuk.

A jelentésmező eltérő tagolásának elemzését a dél-dunántúli régióra szűkítettem, mivel ezeknek a területeknek a forrásanyaga egyenletesnek mondható, szemben például az alföldi területekével. Az általam vizsgált anyagban igen ritka az az eset, amikor egymás mellett fekvő nyelvterületeken a jelek száma és a tagolás helye is megegyezik, s csupán az adott fogalmat kifejező jelek különböznek, azaz a jelentésmező tagolása már igen kis területeken belül is nagy változatosságot mutat. Zala megye keleti területein a 'fiatal erdő' jelentésmezőt mindössze a 'ritkítatlan, sűrű, fiatal erdő, cserjés' jelentésű *rezula* fedi le (ÜMTsz. 4: 731), kelet felé haladva Közép-Somogy területén a tagolás kettőssé válik: a *rezula* mellett megjelenik a 'fiatal, még nem ritkított erdő' jelentésű *remisz* (SMFN. 41). Ez a kettős tagolás a Koppány menti területeken is megmarad, de a *remisz* szót a vele

⁸ A nyelvjárások közötti eltérő fogalmi tagoltságnak társadalomtörténeti okai ugyancsak lehetnek. MURÁDIN szerint mivel a Szeret menti csángóság a magyarságtól már a korai századokban elszigetelődött, bizonyos összefoglaló fogalmak magyar megnevezései (például *takarmány*, *baromfi*, *szerszám*) nincsenek meg a nyelvükben. Ezek a kifejezések ugyanis csak később (a 14–16. században) alakultak ki a magyar nyelvben, így azokat a csángó nyelvjárás a románból vett kölcsön-elemekkel pótolta (2002: 199–200).

azonos jelentésű *zselic* váltja fel (KmTsz. 245). Itt tehát az a ritka eset áll fenn, amikor az egymás melletti területek a jelentésmezőt azonos módon tagolják, csak a fogalmat kifejező jelek eltérőek. A Balaton-vidéki területeken szintén kettős tagolást találunk, a jelek azonban nem minden esetben ezeket a fogalmakat nevezik meg: a *rezula* mellett ugyanis a 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek' jelentésű *vágás* lexéma használatos (MTsz. 893). Somogy megye keleti területén és Tolna megye délkeleti részén ismét csak a *rezula* szót adathatjuk igen nagy területen (ÚMTsz. 4: 731). A dél-baranyai vidékeken a jelentésmező a Balaton-vidéki csoporthoz hasonlóan a *rezula* és a *vágás* kettősségében jelenik meg (ÚMTsz. 4: 731, MTsz. 893). Észak-Baranyában a *vágás* szó mellett a 'fiatal erdőtelepítés' jelentésű *eresztvény*-t találjuk (BMFN. 953), ám mindössze egyetlen kutatóponton adatolva (lásd mindehhez a 15. ábrát).

15. ábra: A 'fiatal erdő' jelentésmezőhöz tartozó lexémák előfordulása a Dél-Dunántúlon

Az egy-egy területen előforduló azonos jelentésmezőbe tartozó szavak együttes vizsgálatával, úgy vélem, jóval pontosabb képet kaphatunk az egyes nyelvjárási egységek szóképzéséről, mint akár a poliszémák, akár a tautonimák elterjedésének összevetése által. A jelentéstani mikrorendszerek állapotát és sorsát ugyanis nagymértékben meghatározzák saját belső viszonyaik (JUHÁSZ 2001: 180). Egy-egy szócsoporthoz ilyen jellegű vizsgálatával a nyelvjárási izoglosszák-nak a jelentés oldaláról nézve egy sajátos változatát rajzolhatjuk meg (vö. MURÁ-

DIN 1969: 304): ugyanis az egyes nyelvjárási mikrorendszerek sokkal realisabb képet mutatnak az elhatárolódás tekintetében, mint ha csupán egy-egy lexéma elterjedését vetítenénk térképre. A nyelvjáráshatároknak a korábbiaknál pontosabb kijelölésére tesz kísérletet újabban az úgynevezett dialektometriai módszer is, amely a nyelvjárási izoglosszák kijelöléséhez ugyancsak nem csupán az egyes nyelvi jelenségek területiségét mutató térképeket használ. A módszer lényege az, hogy a kutatópontok adatainak összevetéséből származó eredmény alapján az egyes kutatópontok közötti hasonlóság arányáról kaphatunk képet. Két település közötti nyelvjáráshatárt pedig akkor feltételeznek a módszer alkalmazói, ha azok „jellemzően más-más területekkel mutatnak nagyobb nyelvi hasonlóságot” (VAR-GHA 2010: 228, vö. még ehhez DITRÓI 2015).

Noha egy-egy lexéma szóföldrajzi vizsgálata a történetiség szempontjából sem elhanyagolható — hiszen a jövevényelemek esetében például az átadó nyelv meghatározásához lényeges fogódzó lehet —, mégis úgy gondolom, hogy a jelentésváltozás feltérképezésében is inkább az egyes területi részrendszerek elemzése, illetve ezek egymással való összevetése szolgáltathat számunkra fontos információkat (vö. JUHÁSZ 2000: 135). A jelentésmező tagoltságának vizsgálata a különböző területeken végzett gyűjtések alapján azonban nagy óvatosságot is igényel, hiszen a tájszótárak általában nem szisztematikus gyűjtéseket rögzítenek. JUHÁSZ DEZSŐ szerint „a szavak, szócsoporthoz tartozó jelentésstruktúrájának [...] feltárása [...] önmagában is igen bonyolult”, a nyelvjárásonként eltérő fogalmi tagolódás pedig — egyéb gyűjtésmódszertani és interpretációs nehézségekkel együtt — tovább nehezíti a kérdéskörrel való behatóbb nyelvészeti, nyelvfeldrajzi foglalkozást (2000: 134–135).

4. Az egyes területi részrendszerek összehasonlító vizsgálata a jelenkorban további adalékokat hordozhat magában a megnevezések kognitív háttéréről, valamint arról, hogy miként függhet össze a fogalmi és a lexikális tagoltság. Az adatok térképre vetítése például többek között azt is elárulja, hogy az erdő alapfogalmat jelölő nyelvjárási lexémákkal csak néhány esetben találkozunk, a legtöbb részrendszerben inkább ennek aljelentéseivel kell számolnunk: az ’erdő’ jelentésű *pagony*, *kerek* és *berek* szavak mindössze egy-egy kutatóponton jelentkezik (VeMFN. 4: 28, HSz. 125, CsJFN. 539). Az erdő alapfogalmat tehát leggyakrabban a köznyelvi *erdő* lexéma fejezi ki, s ráadásul a ritkán adatolható nyelvjárási *pagony*, *kerek* és *berek* megnevezések esetében azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a gyűjteményekben szereplő általános ’erdő’ jelentés nem feltétlenül a fenti szavak valós jelentését mutatja, hanem pusztán az elnagyolt jelentésmegadás következménye is lehet.

Az itt bemutatott jelenség azt a vélekedést támaszthatja alá, mely szerint a mezőösszefüggésen belül a hierarchia magasabb fokán álló, illetve a mindennapi életünkben alapvetően szerepet játszó fogalmak általában lexikálisan tagolatlanok. Az emberhez fizikailag is közelebb álló denotátumok megnevezései tehát

kis területi megoszlást mutatnak, ellentétben a kevésbé fontos, ritkábban használt fogalmakkal, melyekre jóval esetlegesebb a szóhasználat. HEGEDŰS ATTILA példájával élve a légynek vagy a verébnek lényegesen kevesebb elnevezése ismeretes a magyar nyelvben, mint a bodobácsnak vagy a búbos pacsirtának (vö. IMRE 1987: 7, HEGEDŰS 2001b: 380, TERBE 2003: 192–193, JUHÁSZ 2006: 172, KÖVECSES-BENCZES 2010: 41–49).

5. A jelenkori földrajziköznév-állomány részletes elemzése tovább erősítette azt a vélekedést, mely szerint adott földrajzi köznevek területi viszonyait azok mezőösszefüggésen belüli helye is jelentősen befolyásolhatja. A földrajzi köznevek korai ómagyar kori területi elterjedtségét illetően ezt a tényezőt ugyancsak szem előtt kell tartanunk. Ahogyan azt a korábbi fejezetekben láthattuk, a *falu*, a *domb*, az *erdő* és a *kerek* földrajzi köznevek elterjedtségére vonatkozó kérdéseinkre is a jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata alapján adhattunk megnyugtató válaszokat, mivel valamely szómező elemeinek terjedését a jelentésmező más elemeinek időbeli és térbeli viszonyai jelentős módon meghatározzák.

3. A földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló kognitív tényezők

1. A szemantikai mikrorendszerek állapotát és sorsát nemcsak azok belső viszonyai, de különféle nyelven kívüli tényezők is befolyásolják,⁹ így például egy adott nyelvjárási részrendszerre természetszerűleg hatással lehet a nyelvjárást hordozó közösség világszemlélete és annak alakulása (JUHÁSZ 2001: 180). A kognitív kategóriák tulajdonképpen olyan képét tükrözik a világnak, amilyennek látjuk vagy elképzeljük, tehát valójában az érzékelés és a tudat tagolja a világot. Minthogy a nyelvi világmodell kialakulását és fejlődését alapvetően befolyásolják bizonyos kognitív folyamatok (mint például az észlelés), a nyelvleírásban ezeknek döntő jelentőséggel kell bírniuk (vö. FAZAKAS 2003: 15, 21). A nyelvi kategorizáció ugyanakkor a környezet elemeinek nyelvi szempontú osztályozása, vagyis egyfajta implicit elmélet a környezetről, ezért nem célszerű a nyelvet a környezet figyelembevétel nélkül sem leírni. A földrajzi köznevek esetében úgy tűnik, a földrajzi környezetnek természetszerűleg különösen nagy szerepe van (BAŃCZEROWSKI 1996: 67–68, 2000: 36, SZILÁGYI N. 1997: 39, 2000: 80): MAR-

⁹ Elvi szinten fontos szem előtt tartanunk persze, hogy a saussure-i dichotómiák közül legkorábban a külső és belső nyelvészet megkülönböztetést vetették el kutatóink, mivel úgy vélték, hogy szükségszerűen torzítja tudásunkat, ha a nyelvi jelenségeket két részletben próbáljuk elemezni (SÁNDOR 1998: 58, vö. még WEINRICH–LABOV–HERZOG 1968: 188). SÁNDOR KLÁRA szerint ha a nyelvészetet külső és belső nyelvészetre bontjuk, akkor a belső nyelvészet egy mesterségesen gyártott jelrendszerről szól, és nem pedig arról, amit és ahogyan az emberek beszélnek. Mivel pedig a nyelvet emberek beszélnek, és a külső tényezők csakis rajtuk keresztül hatnak a nyelvi rendszerre, ez kizárja azt, hogy a külső és a belső tényezők el legyenek egymástól szigetelve (1998: 59, 65). FAZAKAS ÉMESE is felhívja a figyelmet arra, hogy a kognitív grammatika szerint a beszélőknek a világ dolgaihoz való viszonyulása (s az ebben bekövetkező változás) tükröződik a nyelvi változásokban is (2003: 21, vö. még LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 21–22, 38).

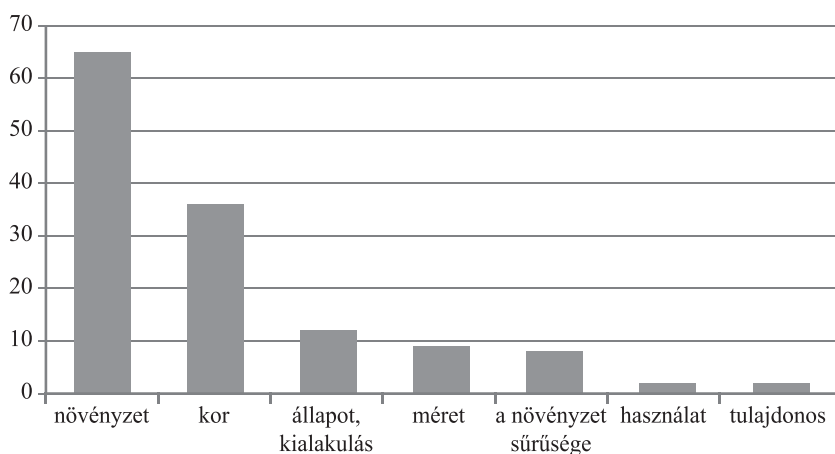
KÓ IMRE LEHEL Somogy megye földrajzi köznevei kapcsán jegyzi meg azt, hogy a „földrajzi köznevek [...] a térfelszín függvényei” (SMFN. 35).

2. Mivel a nyelvi jelentés a valóság kategorizálásának módjait tükrözi, és egyúttal bizonyos tulajdonságok kiemelését jelenti más tulajdonságokkal szemben, a földrajzi köznevek egy szűkebb csoportjának a különböző jelentésbeli árnyalatait vizsgálva megtudhatjuk, hogy melyek azok a tulajdonságok, amelyek a nyelvhasználók számára annyira fontosak, hogy emiatt külön szóval illessenek egy-egy denotátumtípust. Adott fogalmakat megnevező szavak hiánya ugyanis gyakran azt jelenti, hogy a fogalmakat lexikológiai kapcsolattal, például jelzős főnévvel nevezik meg: pl. ném. *älterer Bruder* ’valakinek a bátyja’. A két- vagy többszavas lexikológiai egységek megléte az egyszavas egységekkel szemben olykor a használat kevésbé gyakori voltára utalhat (KÁROLY 1970: 337–338). HEGEDŰS ATTILA szerint a beszélőközösség azt, ami fontos számára, általában önálló szóval nevezi meg, ami viszont kevésbé lényeges az elnevezés idején, azt általában szószerkezettel adja vissza (2001b: 380). A gyakran használt kifejezések ugyanakkor az idők folyamán egyszavasokká válhatnak, mivel az egyszavas kifejezések a kommunikáció során könnyebben kezelhetők: pl. *tokaji bor* > *tokaji*. A valóság kategorizálását tehát nemcsak a leírt objektumok tulajdonságai határozzák meg, hanem az ember belső pszichikai tényezői is, azaz szubjektív viszonyulása a valóság elemeihez.

A kognitív folyamatok jelenkori vizsgálatához az alábbiakban is a dél-dunántúli régióban használatos ’erdő’-t jelentő földrajzi köznevek korpuszát használok fel. Egy adott lexikális csoport szemantikája lényegében a *genus proximum* és a *differentia specifica* elvére épül. A *genus proximum* az egész csoportra jellemző információ, amely lehetővé teszi, hogy egy közös kategóriába soroljunk bizonyos szempontból különböző objektumokat, a *differentia specifica* pedig „belsőleg differenciálja a lexikális csoportot” (BAŃCZEROWSKI 1996: 67–68). A *genus proximum* ebben az esetben az általános ’erdő’ jelentés. A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, hogy melyek azok a speciális jegyek, amelyek ezen a jelentésmezőn belül *differentia specificaként* jelentkeznek.

A legjellemzőbb szemantikai jegy természetesen az adott helyen élő növényzet, pl. *bükk* ’bükkerdő’ (HSz. 45, KMFN. 23, ÚMTsz. 1: 655, FKNT.), *nyíres* ’nyírerdő, nyírfákkal benőtt terület’ (FJFN. 499, FKNT.), *nyárfaerdő* ’nyárfából álló erdő’ (BFNA. 235, FKNT.). Fontos szerephez jut továbbá az erdő kora, pl. *csalit* (ÚMTsz. 1: 746, FKNT.), *rezula* (SMFN. 41, FKNT.), *cseplye* ’fiatal erdő’ (ÚMTsz. 1: 791, FKNT.), *avas* (ÚMTsz. 1: 277, FKNT.), *csonka* ’öreg erdő’ (VaMFN. 33, SHH. 258, FKNT.); vagy az erdő mérete, pl. *erdőség* ’nagy összefüggő erdőterület’ (VeMFN. 4: 23, SHH. 259, FKNT.), *pagony* (VaMFN. 36, VeMFN. 2: 21, FKNT.), *stufer* ’kisebb erdő’ (NyJFN. 426, FKNT.); de bőven adatolható az erdő állapotára, kialakulására utaló lexéma is, pl. *cserjés* ’kivágott erdőréssz, vágás’ (ÚMTsz. 1: 803, FKNT.), *rezula* ’ültetett erdő’ (ÚMTsz. 4: 731,

FKnT.), *lesztár* 'kivágott erdőrész' (ÚMTsz. 3: 836, FKnT.). Előfordul az erdő sűrű, illetve ritka voltára való utalás, pl. *bakony* 'sűrű erdő' (ÚMTsz. 1: 320, FKnT.), *gyéres* 'ritka növésű erdő' (FTsz. 80, FKnT.); illetve az erdő használatával kapcsolatos jelentés is, pl. *bér* 'makkoltatásra kibérelt erdőrész' (HHn. 303, FKnT.). Ugyanakkor annak is jelentősége lehet, hogy az adott erdő kinek a tulajdonát képezi, erre utalnak a következő szavak: *fáraerdő* 'a templommal nem rendelkező faluban levő egyházi erdő' (VaMFN. 33, FKnT.), *rezula* 'az egykori telkes gazdák erdeje' (TMFN. 45, FKnT.). A vizsgálat során 161 'valamilyen erdő' jelentésű lexémát vizsgáltam meg, melyek a differenciált speciális jegyek alapján a fent említett kategóriákba sorolhatók a 16. ábrán bemutatott megoszlásban.

16. ábra: Szemantikai jegyek gyakorisági megoszlása az 'erdő'-t jelentő mai földrajzi köznevek körében

A vizsgált lexémák gyakorisági megoszlása viszonylag nagyarányú különbségeket mutat: a növényzet és a kor speciális jegyek jóval gyakrabban jelennek meg, mint az egyéb szemantikai összetevők. Mindez véleményem szerint azt példázza, hogy a jelenkorban a nyelvhasználók számára a megnevezéskor magával az erdő fájával kapcsolatos tényezők a legfontosabbak.

3. A mai szókincsanyag, mint láthatjuk, kitűnő alapot szolgáltat a jelentésbeli árnyalatok, s ezzel együtt a mögöttük álló kognitív tényezők vizsgálatára. A jelentésstruktúra fejlődése szempontjából azonban igen hasznos lehet a történeti anyag ilyen irányú feldolgozása is. Ez a vizsgálat ugyanakkor korántsem problémamentes. A földrajzi köznevek ugyanis legkorábbi nyelvemlékeinkben részben mint fajtajelölő elemek fordulnak elő, részben pedig (az esetek túlnyomó többségében) helynevek alkotóelemeiként. Az oklevelek szövegében fajtajelölő szerepben álló földrajzi köznevek jelentésével kapcsolatos problé-

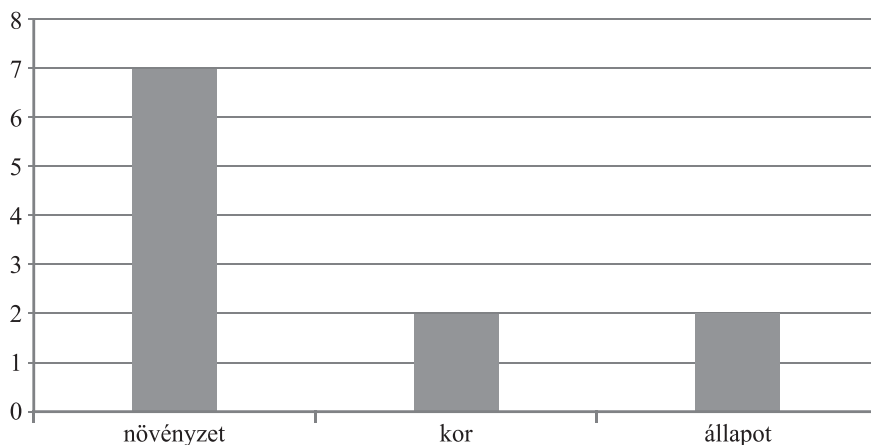
mák abból fakadnak, hogy éppen ezek magyarázzák valamely helynév adott helyfajtába tartozását. A helynevekként vagy azok részeként előforduló földrajzi köznevek jelentéséhez pedig közelebb kerülhetünk ugyan a helynevet magyarázó latin fajtajelölő lexémák által, ezek azonban a közszói elem pontos, árnyalt jelentését a legritkábban tudják visszaadni; ráadásul ilyen funkcióban igen gyakori az általános jelentésű *locus* lexéma használata, pl. 1297: *locum Ereztewyn* ('Sáncfalva határában említett hely', Gy. 2: 544; 1299/1369/1590: *Tizakeo*, loc., Gy. 2: 102, 134, 168).

Az egyes földrajzi közneveket tartalmazó helynevek denotatív vonatkozása másrészt az adott földrajzi köznév közszói használatától akár nagymértékben el is távolodhatott, például 1268/1347: *ad villam Horozth* ('település Komárom vármegyében', Gy. 3: 420, MonStrig. 1: 557). Ennek ellenére a fajtajelölő kifejezések segítségével és a történeti-etimológiai szótárak (TESz., EWUng.) jelentésmeghatározásai alapján mégis kísérletet tehetünk a szócsoport jelentésbeli árnyalatainak megállapítására.

Az 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevek szócsoportját a korai ómagyar korban mintegy 80 'valamilyen erdő'-t jelölő mikrotoponimában megjelenő földrajzi köznév segítségével elemzem. A vizsgálathoz a Bevezetésben körülhatárolt ómagyar kori korpuszt használom. Az ezekben a nevekben szereplő 13 'valamilyen erdő'-t jelentő földrajzi köznév gyakorisága természetesen eltérő mértékű (tehát például az *eresztvény* jóval gyakoribb, mint a helynevekben 'tölgyerdő' jelentéssel álló *tölgy*), de vizsgálatomban nem a földrajzi köznevek gyakoriságára leszek figyelemmel, hanem az őket alkotó szemantikai jegyek változatosságát veszem górcső alá.

A leggyakoribb szemantikai jegy a korai ómagyar korban is az adott helyen élő növényzet: például *haraszt* 'haraszterdő' (1318: *Abelharazta*, loc., Gy. 2: 44, 71), *bükk* 'bükkerdő' (1228/1378: *Madadbiki*, s. fagi, Gy. 3: 326, 373), *cser* 'csererdő' (1075/+1124/+1217: *silvam Huntiensem que Hungarice Surchuscher vocatur*, Gy. 3: 150, 200). Ezt követi az erdő kora: például *eresztvény* 'fiatal, sarjadó erdő' (1316: *Bwdyherestwyn ~ Budiherestwyn*, rub., Gy. 1: 74, 87), *avas* 'öreg erdő' (1232/1347: *Iwanusauasa*, loc., Gy. 2: 461, 515). De megjelenik az erdő állapotára, annak ritkás voltára utaló *berek* (1326: *Tyukzoubereke*, s., Gy. 2: 44, 90) és *liget* is (1326: *Torligeth*, s., Gy. 2: 44, 90) (lásd a 17. ábrát).

A 16. és a 17. ábra szemléletesen mutatja, hogy a 'valamilyen erdő' jelentésű földrajzi köznevekben kifejeződő legjellegzetesebb szemantikai jegyek a jelenkorban a korai ómagyar korhoz viszonyítva lényegében ugyanazok maradtak. A nyelvhasználók számára tehát mind a korai ómagyar korban, mind a jelenkorban az erdő fájával kapcsolatos tényezők a legfontosabbak, vagyis a nyelvjárást hordozó nyelvközösség szemlélete az időbeli távolság ellenére is hasonló maradt annak dacára, hogy a specifikáló jegyek körében újabbak is megjelentek. Ezek azonban jóval kisebb gyakorisággal fordulnak elő, mint a legrégebbi időktől kezdve meglévő domináns három sajátosság.

17. ábra: Szemantikai jegyek gyakorisági megoszlása az 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevek körében a korai ómagyar korban

4. A beszélőközösségnek a valósághoz fűződő viszonyulását érhetjük tetten azáltal is, ha a földrajzi környezetnek a földrajzi köznevek területi elterjedtségét befolyásoló hatását vesszük közelebből szemügyre. Mindehhez elsőként a jelenkori romániai földrajziköznév-állományt vallatóra fogva — a RMNyA. segítségével — megvizsgálom azokat a tájszavakat, amelyek a köznyelvben nem ismert fogalmat jelölnek. Az ilyen tájszavakat denotatív funkciójú tájszavaknak nevezzük. A valódi tájszavakon belül tudniillik megkülönböztethetünk szinonim értékű, vagyis a köznyelvben is ismert fogalmat jelölő tájszavakat (például *izvor* 'forrás', *bálta* 'tó', *válé* 'völgy') és denotatív funkciójú tájszavakat, vagyis olyan kifejezéseket, amelyek a köznyelvben nem élő vagy nem egyetlen lexikológiai egységgel megnevezett fogalmat jelölnek. A romániai magyar nyelvjárások atlasza alapján például a 'vizenyős hely' jelentésű szavak tartoznak a denotatív funkciójú tájszavak csoportjába meglehetősen gazdag tagoltsággal: 32 megnevezéssel (pl. *fakadás*, *forrásos*, *pocsár*, *mástyina*, *szeretura*).

A denotatív funkciójú tájszó jelenlétének magyarázatát a beszélőknek a valóság elemeihez való szubjektív viszonyulásában kell keresnünk, vagyis az a jelenség, hogy ezen a területen olyan fogalmakat neveznek meg önálló lexémával, melyeket a köznyelvben legfeljebb szerkezetes megoldással fejeznek ki, arra utalhat, hogy az adott beszélőközösség számára ez a fogalom valami miatt fontos, s úgy vélem, mindez legfőképpen a földrajzi környezettel lehet összefüggésben (vö. ehhez még KÁROLY 1970: 337–338, HEGEDŰS 2001b: 380, Cs. NAGY 2003: 137). Egy-egy objektumfajta megnevezésének a hiánya is visszavezethető néprajzi, társadalmi, életvitelbeli különbségekre. MURÁDIN LÁSZLÓ számos példája közül érdemes itt megemlítenünk néhányat annak ellenére is, hogy azok nem a földrajzi köznevek szemantikai mezejéből valók. Így például MURÁDIN arról

számol be, hogy a moldvai csángóknál nem természetnek bizonyos növényeket (például karfiolt és kelkáposztát), ezért nem is találunk ezekre a növényekre vonatkozó kifejezést. Hasonlóképpen Székelyföldön a hideg éghajlat miatt nincs szőlőművelés, ezért annak szókinccse jórészt ismeretlen (2002: 199).

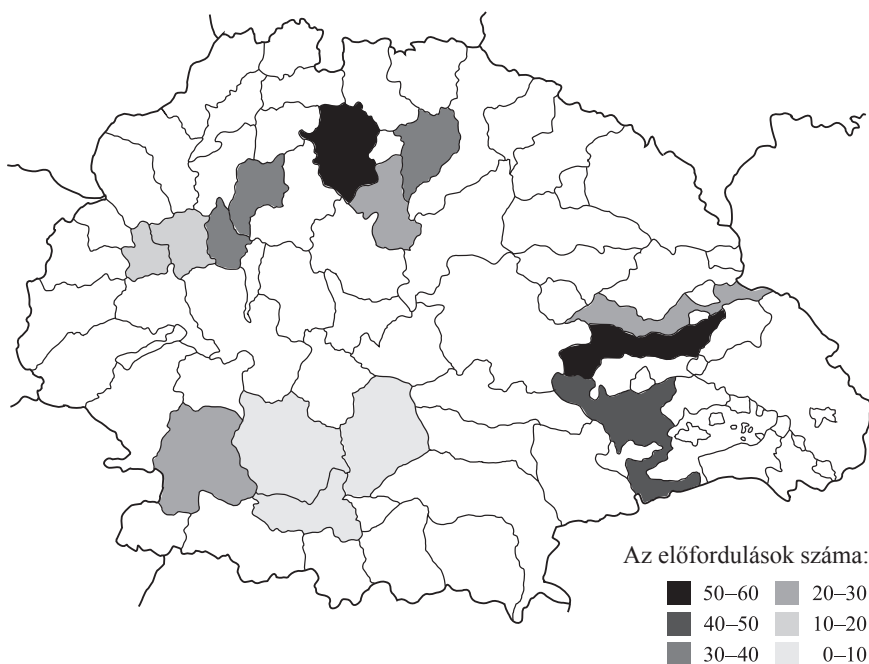
Másrészt — mint fentebb utaltam rá — a 'vizenyős hely' jelentésű szavak igen erős lexikális tagoltságot mutatnak a romániai magyar nyelvjárásokban, ami szintén a földrajzi környezet sajátos jellegével indokolható. Egy adott területhez köthető lexikális sokszínűség ugyanis többnyire a szóban forgó terület földrajzi jellegével magyarázható (SZILÁGYI N. 1997: 39, NEMES 2005: 41, 65, 68, RESZEGI 2008: 242). EERO KIVINIEMI említi például, hogy a finnben közel 120 szó van a mocsarak és 50 a vízesések elnevezésére, ugyanakkor megjegyzi, hogy egy adott területen ezek közül mindig csak kis számú földrajzi köznevet használnak (KIVINIEMI 1990: 72–73, 80). Szintén ezt a jelenséget példázza BAŃCZEROWSKINAK a *köd* szó angol jelölőivel kapcsolatos megjegyzése, mely szerint az angolban a ködnek három megfelelője van: *fog* 'az átlagosnál sűrűbb köd', *mist* 'átlagos sűrűségű köd' és *haze* 'az átlagosnál ritkább köd' (1996: 66).¹⁰

5. A földrajzi környezet a földrajzi köznevek ómagyar kori területi elterjedésében is fontos tényezőként mutatható ki. A földrajzi viszonyok meghatározó szerepe tükröződik ugyanis például a domborzatra utaló földrajzi köznevek megoszlásában: minthogy az általam vizsgált négy terület közül a nyugati és déli részek többnyire sík jellegűek, ezért ezeken a vidékeken jóval kevesebb megnevezhető objektum található, mint a hegyvidéki jellegű keleti megyékben. TÓTH VALÉRIA is felhívja a figyelmet a domborzatra utaló földrajzi köznevek szóföldrajzi megoszlásával kapcsolatban arra, hogy Doboka és Kolozs megyékben a hegy- és völgynevek lényegesen sűrűbben fordulnak elő (1997: 264). A négy vizsgált terület mintegy 400 domborzati köznevet tartalmazó mikrotoponimája és településneve alapján valóban azt találjuk, hogy azok a keleti vármegyékben nagy gyakorisággal jelentkeznek: a *bérc* előfordulásainak például több mint a fele erről a területről való, leggyakrabban Kolozs megyében találjuk meg ezt a lexémát, például *Cseresznyés-bérc* (1332: ad qd. Berch qui *Cheresnesberch* appellatur, Gy. 3: 326, 380), *Egyház bérc* (1315/1418: a qd. monte eccl-e *Eghazbercy* vocato, Gy. 3: 372).

A *halom* lexéma ugyancsak Kolozs megyében a leggyakoribb, például *Fás-halom* (1283/1414/1568: *Fashalm*, mo., Gy. 3: 350), *Hegyes-halom* (1332: qd. mons vulgari sermone *Higuusholm* appellatur, Gy. 3: 326, 380), *Lompért halma* (*Lumpeyrtholma*, Gy. 3: 345, 362). A korai ómagyar korban alig adatolható

¹⁰ A romániai magyar nyelvterület további tájakra tagolásával a földrajzi környezet és a lexikális tagoltság összefüggésének részletesebb vizsgálatát végezhetjük el a későbbiekben. Másrészt a román nyelvi hatás területi kötöttségét az eddigi vizsgálatok igazolták ugyan, a kartográfiai ábrázolás segítségével azonban a román hatás eltérő mértékének kimutatását is tovább árnyalhatjuk a romániai magyar nyelvjárásokon belül.

domb földrajzi köznév szintén ezen a területen bukkan fel, néhány 14. századi adata Doboka megyéből maradt fenn, például *Domb* (1307: *Dumb*, Gy. 2: 71), *Kerek-domb* (1307: *Kerekdumb*, Gy. 2: 71). A legtöbb hegyet és völgyet jelentő földrajzi köznevet azonban a hasonló felszínű Gömör vármegyéből adathatjuk: például a *hegy* és a *kő* földrajzi köznév itt a leggyakoribb, például *Akaszto-hegy* (1291: *Akasztohegy*, mo., Gy. 2: 461, 501), *Sólyom-kő* (1243/1335: *Solyomkeo*, Gy. 2: 461, 533, 1243/1335/XVII.: *Solymkő*, Gy. 2: 533). Ez a jellegzetesség beleillik abba a képbe, mely szerint a *hegy* előfordulása főként Észak-Magyarországra koncentrálódik, a *kő* pedig legnagyobb arányban a nyelvterület középső vonalától északra adatható (vö. RESZEGI 2011: 83, 100). A *völgy* földrajzi köznév ugyancsak Gömör megyében fordul elő a legnagyobb számban, például *Somos völgye* (1344: *Sumuswelge*, t., Gy. 2: 512), *Száraz-völgy* (1255/1358: *Zarrazuelgh*, vall., Gy. 2: 525). (Lásd mindehhez a 18. ábrát; az egyes lexémák területi elterjedésének ábrázolásához pedig RESZEGI 2011: 77, 83, 88, 117–119 térképlapjait.)

18. ábra: A kiemelkedést és völgyet jelentő földrajzi köznevek területi megoszlása a négy vizsgált területen a korai ómagyar korban

4. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyai

4.1. A korai ómagyar kori földrajzi köznevek jelentésének meghatározása

1. A földrajzi köznevek szemantikai viszonyainak elemzésekor több olyan nehézséggel kell szembenéznünk, amelyek alapvetően befolyásolják a földrajzi köznevek területiségét és annak vizsgálhatóságát. A földrajzi köznevek területi elterjedésének vizsgálatához például a helyet jelölő közszavak jelentésének meghatározása szintén szervesen hozzátartozik. Egy-egy konkrét szómező poliszém, illetve szinonim jelentésrelációit elemezve pedig olyan további tényezők is előtérbe kerülnek, amelyek a földrajzi köznevek területi elterjedtségére ugyancsak hatással vannak. Elsőként ezért vegyük közelebbről szemügyre a földrajzi köznevek jelentésmeghatározásának problémáját a korai ómagyar kor viszonylatában!

2. Ezzel a nehézséggel talán leghatványozottabban a korai szóanyagot feltáró lexikográfiai munkák szembesülhettek. ZOLNAI GYULA a Magyar oklevél-szótár bevezetőjében azt írja, hogy a jelentésmegállapítás „seholsem ütközik annyi — sokszor leküzdhetetlen — nehézségbe, mint a nyelvek legrégibb szókincsének magyarázatában” (OkISz. XVIII). Az oklevélszótár szerkesztője arról is említést tesz, hogy a jelentésmeghatározás az olyan régi szavak esetében okoz a legtöbb gondot, amelyek nem összefüggő magyar szövegben, hanem latin oklevelek szövegébe ékelve hely- és személynevekben jelennek meg. Úgy véli, hogy a régi szavak jelentésének felderítése csak „műveltségtörténeti nyomozások” után volna lehetséges, ezeket a vizsgálódásokat azonban a legkevésbé sem lehet befejezettnek tekinteni (OkISz. XVIII). ZOLNAI szerint ezért a nyelvész kénytelen a valószínűségekre támaszkodni és feltételezni, hogy a 10–11. században is az volt a szavak jelentése, ami a 15–16. vagy későbbi századokban, amikor azt a szójegyzékek, szótárak és összefüggő szövegek alapján biztosabban meg lehet állapítani (OkISz. XVIII–XX). Noha ez utóbbi feltevessel nem feltétlenül érthetünk egyet (ismerve a lexémák jelentésváltozásának szerteágazó voltát), ZOLNAI megfigyelései a jelentésmeghatározások nehézségeiről mindenképpen érvényesnek tekinthetők.

A korai írott forrásokban megjelenő lexémák jelentésmeghatározásával kapcsolatos nehézségek következménye az is, hogy etimológiai és nyelvtörténeti szótárainkban gyakori a jelentéseknek a szótárak közötti hagyományozódása. A Magyar oklevél-szótár például — mivel ahhoz kapcsolódó munkáról van szó — többnyire a Magyar nyelvtörténeti szótár (lásd például *haraszt*, OkISz. 348, *vejsze*, OkISz. 1075, ág, OkISz. 5), valamint a Magyar Tájszótár (például *szurdok*, OkISz. 945) és a CZUCZOR–FOGARASI-szótár (CzF.) (például *úsztató*, OkISz. 1034) jelentésmegadásait veszi át. Az oklevélszótárhoz leginkább alapként szolgáló Magyar nyelvtörténeti szótár azonban gyakran ugyancsak visszautal korábbi munkákra, így például SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1604), PÁPAI PÁRIZ (1708) vagy CALEPINUS szótárára (MELICH 1912) (lásd például az *ág* lexéma különböző jelentéseit, NySz. 18–19), bár a szótár szerkesztői szerint „a jelentések megállapításában első rend-

ben a talált adatok voltak irányadók” (NySz. XVII). A jelentésmegadások megbízhatóságát igencsak megkérdőjelezi azonban az a megjegyzésük, hogy a régi szótárak sokszor az idegen szónak csak azokat a jelentéseit fordították le, amelyekben az illető lexéma ama nyelvben használatos volt (NySz. XVII–XVIII).

Azt, hogy a mai népnyelvi alakok segítségül hívhatók a korai okleveles források magyar elemeinek jelentésmegadásában, az OklSz. is figyelembe veszi: így például a *lak* jelentésének megállapításához a népnyelvi *lok* korabeli jelentéseit használja fel (OklSz. 21). Abban az esetben azonban, ha egy lexéma a mai nyelvben többjelentésű, eldöntetlenül hagyja a kérdést, hogy a szónak régen is megvolt-e valamennyi ma létező jelentése vagy sem (például *lanka*, *lankás*). A többjelentésű szavak esetében nem mindig könnyű eldönteni azt sem, hogy az adott helynévi adatban a szónak melyik értelme szerepel, a *kerek* lexéma következő előfordulása kapcsán például (1250: Inde uadit ad *kereckuken*, OklSz. 478) a névrészek sorrendje jöhet a segítségünkre azt illetően, hogy az adatban a *kerek* ’erdő’ jelentésű főnévi szerepben vagy ’kör alakú’ jelentésű melléknévként áll-e.

3. Az etimológiai és a nyelvtörténeti szótárak gyakorlatának áttekintése után lássuk, milyen fogódzóink lehetnek a földrajzi köznevek korai jelentésének feltárásában!

Az ómagyar kori földrajzi köznevek jelentése kapcsán az elsőrendű kérdések között fogalmazódik meg az, hogy azok megadásában segítségünkre lehetnek-e az oklevelekben mellettük megjelenő latin fajtajelölő kifejezések. Ez utóbbiakal kapcsolatban ugyanis több olyan probléma is felmerül, amelyek elbizonytalanítják jelentésmeghatározásban való eredményes felhasználhatóságukat. Nem egyértelmű például, hogy vajon a latin fajtajelölők használatában a területen élők vagy az oklevél fogalmazójának a földrajzi szemlélete jelenik-e meg (lásd ehhez HOFFMANN 2004).

Másrészt a latin fajtajelölő kifejezéseknek a jelentésmegadásban betöltött szerepét az is kétségessé teszi, hogy ilyen funkcióban előfordul az általános jelentésű *locus* használata is: például 1297: locum *Ereztewyn* (Gy. 2: 544), 1270/1369: ad locum *Sartostou* (Gy. 1: 75). Ez ugyanakkor mégsem túl gyakori jelenség: az általam egybeállított korpuszban például a nevek 8%-a esetében találjuk ezt a megjelölést a helynevek mellett. Ennél komolyabb nehézség viszont az, hogy az oklevelekben előforduló helynevek egy igen jelentős részéhez (anyagomban az esetek 30%-ában) egyáltalán nem is kapcsolódik fajtajelölő kifejezés.

Az ómagyar kori adatok kapcsán további problémát vet fel az is, hogy a latin *villa*, *vallis*, *silva* stb. fajtajelölő kifejezésekről nem mindig lehet egyértelműen eldönteni, hogy azok a helynév tartozékai-e, tehát annak egyik részét (vagy olykor az egészét) fordították-e latinra, vagy pedig — a legtöbb esetben bizonyosan — a magyar neveknek a latin szövegbe illesztését megkönnyítő és egyúttal a kérdéses hely jellegére is utaló szavak, például 1286: in radice *alpis Jazov* (Gy. 1: 40), 1317: *magnus mons Cassouiensis* (Gy. 1: 40, 103) (HOFFMANN 2007: 28, 63, BÉNYEI 2012: 95). RÁCZ ANITA hasznos támpontot szolgáltat a kérdés eldöntésére

a latin *villa* minősítéssel álló *Olaszfalu* és *Oroszfalu* településnevek (1270: *Villa Latina*, RÁCZ A. 2011: 129; 1380: *villa Ruthenica*, RÁCZ A. 2011: 140) esetében akkor, amikor e településneveknek a források által megőrzött német nyelvű változatait (*Wallendorf*, *Reussdörfchen*) is figyelembe veszi. Úgy véli ugyanis, hogy ezekben a *dorf* 'falú' és *dörfchen* 'falucska' utótagok alapján joggal feltételezhetjük a korabeli kétrészes, *-falu* utótagú magyar névhasználatot is (RÁCZ A. 2016: 150, de vö. ehhez még Póczos 2010: 82–86).

A latin fajtajelölők a legtöbb esetben nem adnak ilyen egyértelmű fogódzót: a fajtajelölő kifejezések ugyanis többnyire eléggé általánosan utalnak az adott helynév által jelölt objektum fajtajára. Az azonos jelentésű, de területileg elkülönülő lexémák vizsgálata során ennek folytán a területi sokszínűséget az is eredményezheti, hogy a latin fajtajelölők alapján tautonimákként azonosítunk esetleg olyan földrajzi közneveket, amelyek jelentése nem feltétlenül fedi egymást. Az általános 'erdő' jelentésű *silva* latin fajtajelölővel adathozhatjuk például a *cser* (1075/+1124/+1217: *silvam Huntiensem, que Hungarice Surkuscher vocatur*, Gy. 1: 413, 443) és a *haraszt* (1245/1423: *silva Vereshorost*, Gy. 2: 461, 520) földrajzi közneveket is, amelyek jelentése (elsődleges fanévi jelentésükön túl) ennél szűkebb, 'valamilyen fából álló erdő' lehetett a korai ómagyar korban.

Ugyancsak kételyre adhat okot a fajtajelölő kifejezések jelentésmeghatározásban betöltött szerepét illetően a latin minősítés és a helynévben szereplő földrajzi köznév jelentése között olykor fellépő ellentmondás: például 1326: *fluvius Zorwostou* (Gy. 2: 43, 64, 89, 90). Úgy tűnik azonban, hogy nem egy esetben éppen a névszerkezet sugallta félrevezető téves helyfajta-azonosítás kiküszöbölése érdekében szerepelnek ilyenkor a latin fajtajelölők a szövegben (HOFFMANN 2007: 54, vö. GYÖRFFY 2011: 32, FKN.T.).

Számolnunk kell ugyanakkor a latin fajtajelölők kapcsán egyfajta stiláris változatosságra való törekvéssel is. Gyakran előfordul ugyanis az, hogy akár egyazon oklevél fogalmazója is más-más latin földrajzi köznévvel tünteti fel ugyanazt a helynevet: például 1335/1355: *ad collem Seeg, super montem Seeg* (Gy. 1: 696, 705, RESZEGI 2011: 86). Nem ritkán állnak a magyar helynevek előtt a latin földrajzi köznevek a 'vagy' jelentésű *seu* kötőszóval is, az oklevél fogalmazója tehát a minél nagyobb pontosságra törekvés érdekében több fajtajelölő kifejezéssel is ellátta a beillesztendő helynévi szórványt: például 1338: *terra seu loco Zyluakuz* (Oklsz. 640), 1400: *Quodam vena seu meatus aque Myler nominatus* (Oklsz. 644), 1348: *Possessionis seu terre Mykotelke nominate* (Oklsz. 659). HOFFMANN ISTVÁN is megjegyzi, hogy az oklevél szövegezőjének „nyelvi, stiláris ismereteivel és érzékenységekkel is összefüggésben lehet” az, hogy éppen melyik latin földrajzi köznevet használja ebben a funkcióban (2004: 48): az 1113. évi zabori oklevélben szereplő több tucatnyi víz neve mellett például csakis a *fluvius* és az *aqua* minősítéseket találjuk, más forrásokban ezzel szemben megjelenik a *rivulus*, *flumen*, *alveus*, *vena* és *fluviolus* latin fajtajelölő elem is a vizek fajtajának megjelölésére (HOFFMANN 2007: 61–62).

A földrajzi köznevek jelentésének leírásában valamelyest segítségünkre is lehetnek azok a nevek, amelyekhez több fajtajelölő kifejezés is kapcsolódik, ezek ugyanis a nevekben szereplő földrajzi köznévi lexéma specifikusabb jelentésére világíthatnak rá. Az *eresztvény* szó ilyen specifikus jellegét például — a szó etimológiáján túl — a mellette előforduló latin megnevezések sokszínűsége is mutatja: 1231: *saltus*, qui vulgo Eresteun dicitur (Gy. 1: 440; *saltus* 'hegyi legelő, erdős hegy'), 1284: in *permissorio* vulgariter Erestwen vocato (Gy. 1: 159; *permissorio* 'sarjadó erdő'), 1316: super angulum 1 *rubeti* quod vulgariter erestwyn dicitur (Gy. 1: 87; *rubetum* 'cserjés'), 1327: per medium qd. *parvam silvam* vulgo eresthwen vocatam (Gy. 1: 69; *parva silva* 'kis erdő') (HOFFMANN 2007: 69). A latin fajtajelölők sokfélesége ugyanakkor az *eresztvény* specifikus jelentése mellett a szó alapjelentéseiben már meglévő poliszémiára is utalhat.

Mivel a latin fajtajelölők gyakran lehetnek félrevezetőek a jelentésmeghatározást illetően, csak nagy óvatossággal támaszkodhatunk rájuk. A bizonytalanságot azonban némiképp mérséklük a recens adatok jelentésmeghatározásai: az ómagyar kori latin fajtajelölők alapján megállapított jelentésdifferenciálódást ugyanis nagymértékben támogathatja az, ha az adott lexéma a jelenkorban is területileg elkülönülő jelentésekben adatható. A helynevek utótagjaként álló földrajzi köznevek jelentésére emellett esetleg a jelzőként előttük álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából is gyakran következtetni lehet. Ezek a jelzők azonban nem mindig használhatók disztinktív jegyként a földrajzi köznevek jelentésének megadásában, mivel egy adott jelentésmezőn belül több földrajzi köznév mellett is szerepelhetnek ugyanazok a bővítményrészek. Mindez arra figyelmeztet, hogy egy adott földrajzi köznév jelentésszervezésének megállapításakor ismét csak az egész szómező vizsgálatára van szükség (lásd minderről később bővebben a *fő* kapcsán) (HOFFMANN 2003b: 667, RESZEGI 2004: 149–150).

A földrajzi köznevek ómagyar kori jelentésének megállapításában a bizonytalanságok ellenére a fajtajelölő kifejezések sok esetben mégis a segítségünkre lehetnek. HOFFMANN ISTVÁN a *patak* (2003b: 667), RESZEGI KATALIN pedig többek között a *bérc* (2004: 149, 2011: 72), a *hegy* (2004: 156, 2011: 81) és a *halom* (2004: 160–161, 2011: 86) lexémák ómagyar kori jelentésének meghatározásában adott példát a fajtajelölő kifejezések efféle hasznosíthatóságára.

A földrajzi köznevek jelentésének megadása a jelenkori névanyagban is több problémát vet fel: ezekre a következő egységekben, a földrajzi köznevek poliszém és szinonim viszonyainak elemzése kapcsán térek ki részletesen.

4.2. A földrajzi köznevek poliszém viszonyai

1. A magyar nyelvben — mint a nyelvekben általában — nem egyjelentésű szóból van a legtöbb: ezt egyfelől a nyelvi eszközök korlátozott és a kifejeznivaló korlátlan voltaival (KÁROLY 1970: 218), valamint az emberi gondolkodás asszociativitásra való hajlamával magyarázhatjuk. A poliszémia jelenségét alapvető-

en kétféleképpen közelítették meg a korábbiakban: egyesek szerint egy szónak vagy kifejezésnek csak egy jelentése van, amely viszont a kontextusokban igen változatos formában jelenik meg, mások szerint a szavak nagy része poliszém, sőt talán minden szó az (CSERESNYÉSI 2009: 5–6, TOLCSVAI 2010: 115). Ámde „Be kell látni azt is, hogy a jelentések elkülönítése ad hoc jellegű, mert nincs »tudományos módszer«, vagy objektív mérce arra nézve, hogy mi minősül egy jelentésnek, mi egy másodiknak és mi harmadiknak” (CSERESNYÉSI 2009: 10).

NEMES MAGDOLNA úgy véli, hogy a földrajzi köznevek körében is ritka az a jelenség, amikor egy jelölőhöz csupán egyetlen jelentés kapcsolódik: az efféle szavak többsége csak egyes nyelvjárásokban ismert tájszó, például *megyán* 'berek', *dernye* 'ásott árok, csatorna', *dévány* 'mocsár vagy folyó mellett levő, iszappal telt mély gödör', állóvány 'tó, állóvíz' stb. (2005: 97). Azt a kérdést, hogy ez a megállapítás empirikus vizsgálatok alapján is valóban megállja-e a helyét, vagy csupán intuíción alapul, egy-egy konkrét terület földrajzi közneveit elemezve válaszolhatjuk meg.

A többjelentésű szavak második és további jelentései egyes elképzelések szerint az elsődleges jelentésből fejlődtek ki az új dolgok, az egyre bonyolultabb jelenségek, viszonyok és fogalmak kifejezésére. A földrajzi köznevek körében például ilyen egyenes irányú fejlődési vonalat feltételezhetünk a *dűlő* földrajzi köznév kapcsán egyes névhasználói közösségekben, annak ugyanis elsődleges 'földtábla' jelentéséből alakulhatott ki metonimikusan 'a határnak két út vagy mezsgye közötti, külön névvel megjelölt része' jelentése (HBMHn. 1: 15, FKnT., vö. TESz. 1: 697).

A szójelentés prototipikus megközelítése szerint azonban egy-egy szó jelentéseinek hálózata a WITTGENSTEIN által meghatározott családi hasonlóság fogalmával jellemezhető, ezért a jelentések közötti kapcsolatok olykor szervesek, rendszerezsek és igen szövevényesek (vö. FEHÉR 2011: 50). Ez alapján pedig nem mindig lehet megadni egy kitüntetett jelentést, amelyből a többi levezethető lenne (CSERESNYÉSI 2009: 14–15). A földrajzi köznevek körében viszont igen nehéz ilyen családi hasonlóságon alapuló poliszém viszonyokat kimutatni. Előfordul ugyan, hogy a földrajzi köznévi lexémák jelentése egymásból nem vezethető le, tehát a családi hasonlóság elmélete nagyon is helytállónak tűnhet a jelenség magyarázatára, de az ilyen esetekben többnyire valamely általánosabb, nem feltétlenül földrajzi köznévi lexéma jelentése képezi az újabb jelentések alapját. A *sarok* lexéma például Hajdúdorog névhasználói számára egyrészt 'utcasarok', másrészt 'a határ egy szeglete' jelentésű, s mindkét jelentés kialakulásának a megvilágításához a *sarok* szó általános 'fordulás, irányváltoztatás helye' jelentése lehet a kiindulópont (HBMHn. 1: 18, vö. TESz. 3: 497).

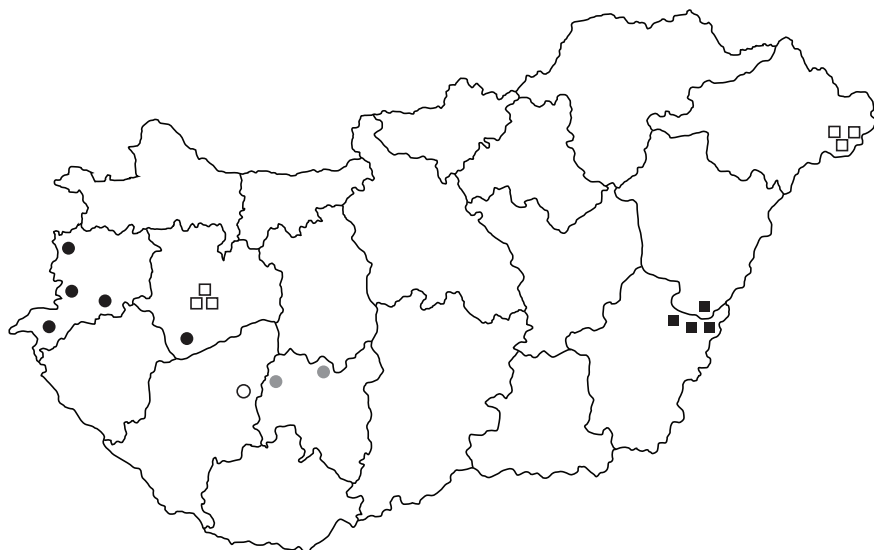
A jelentés alapja a világról alkotott konceptualizáció, mely a valóság sajátos emberi megértését tükrözi. A kognitív mechanizmusok ezért igen nagy szerepet játszanak a jelentések létrejöttében. A jelentésváltozások lényeges sajátossága az,

hogy a kifejezések „olyan mentális tartalmakat tükrözzenek naprakész formában, a környezet és az arról alkotott perspektívák változásának függvényében, amelyek az adott környezetben adaptívak, vagyis segítik a beszélőknek a környezetükkel kapcsolatos kommunikációját és kognícióját” (GYÖRI 2005: 188). Poliszém viszonyoknak tekinthetjük például az olyan jelentésmódosulások eredményeit, amelyek során a ’növény’ > ’ilyen növényel benőtt terület’ jelentésváltozás következik be (CSÜRY 1929: 6, KÁROLY 1970: 319, HOFFMANN 1993: 106, PETHŐ 2003: 81): például *szőlő* ’szőlő mint növény’ > ’szőlőt termő hely’ (vö. TESZ. 3: 794).

A valódi poliszém viszonyok megléte a jelenkori földrajziköznév-állományban mindazonáltal több esetben is kétséges. A kérdés legfőképpen az, hogy tényleges poliszémiáról van-e szó, vagy csak területileg elkülönülő jelentésdifferenciálódásról beszélhetünk. PÉNTEK JÁNOS hívja fel arra a figyelmet, hogy a szótárak által az egyes szócikkekben felvett különböző jelentések gyakran egymástól eltérő nyelvjárásokban jelennek meg, s így a valóságos nyelvhasználatban nincs közük egymáshoz (1972: 235). A földrajzi köznevek körében ezt a jelenséget példázzák a *vágás* szó következő jelentései s azok területi viszonyai: ’hosszú, keskeny mélyedés; árok, csatorna’ (BÍRÓ 1997a: 101), ’olyan szántóterület, amelyet a kivágott erdő helyén létesítettek’ (VeMFN. 3: 26, CsJFN. 544), ’folyókanyar átvágása’ (TMFN. 46), ’sűrű, bokros, kb. 1 m széles gyepe a szőlőhegy körül’ (BTsz. 235), ’fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek’ (VeMFN. 1: 25, VaMFN. 37) (lásd ehhez az 19. ábrát).¹¹

Egy-egy szűkebb névhasználói közösség nyelvében jelen lévő poliszémiát igen ritkán fedezhetünk fel a földrajzi köznevek körében, de ilyenek például a *sarok* 1. ’a falnak a központtól távol eső része’, 2. ’ék alakú földterület’ (Alsómocsolád, BMFN. 956, FKNT.), az *ág* 1. ’folyóvíz kiágazása’, 2. ’kisebb csatorna’ (Csenger, CsJFN. 539, FKNT.), a *hegy* 1. ’hegy’, 2. ’szőlővel beültetett terület’ (Büssü, BTsz. 94, FKNT.), *gödör* 1. ’kisebb talajmélyedés’, 2. ’völgy’ (ÁRVAY 1942: 46, FKNT.), *mart* 1. ’víz partja’, 2. ’emelkedő hegyoldal’ (ÁRVAY 1942: 49, FKNT.), *paláj* 1. ’havasi tisztás’, 2. ’hegy, bérc’ (ÁRVAY 1942: 51, FKNT.), *dűlő* 1. ’a határnak két út vagy mezsgye közötti, külön névvel megjelölt része’, 2. ’földtábla’ (HBMHn. 1: 15, FKNT.), *sarok* 1. ’utcasarok’, 2. ’a határ egy szeglete’ (HBMHn. 1: 17, FKNT.).

¹¹ NEMES MAGDOLNA megállapítása szerint a jelenkorban a földrajzi köznevek között a legtöbb jelentése az *állás* szónak van. Az *állás* esetében azonban többnyire ugyancsak területileg elkülönülő jelentésdifferenciálódásról beszélhetünk, ráadásul több olyan jelentése is van a szónak, amit csak fenntartásokkal tekinthetünk földrajzi köznévinek (2005: 101): például ’szellős, nyitott építmény; jószágek ideglenes (éjszakai) pihenőhelye’ (FKNT.).

■ 'hosszú, keskeny mélyedés, árok, csatorna', ● 'folyókanyar átvágása', □ 'olyan szántóterület, amelyet a kivágott erdő helyén létesítettek', ○ 'sűrű, bokros, kb. 1 m széles gyepű a szőlőhegy körül', ● 'fiatal erdő, amelyet a kiirtott erdő helyére ültettek'

19. ábra: A *vágás* szó területileg elkülönülő jelentései

Az egyes területi részrendszerek szókincséből kiragadott példák alapján tehát az a benyomásunk támadhat, hogy léteznek ugyan valódi poliszém viszonyok a jelenkori földrajzi köznevek jelentésében is, de jelenlétük a földrajzi köznevekre valójában nem jellemző olyan mértékben, mint ahogyan azt az általános szókincs esetében kutatóink megállapították. Az egész jelenkori földrajzi köznévi állományra vonatkozóan természetesen nehéz lenne konkrét eredményeket felmutatni abban a kérdésben, hogy mennyire gyakoriak körükben a poliszém viszonyok, ezért érdemes egy szűkebb részrendszer elemeit megvizsgálnunk ebből a szempontból. A Fehérgyarmati járás földrajzi közneveinek 84%-a egyjelentésű lexéma (például *ág* 'folyóvíz kiágazása', *bérlet* 'bérelt földterület', *erge* 'kisebb vízér'). Nyilvánvaló azonban, hogy azok a lexémák, amelyek egyjelentésű földrajzi közneveknek számítanak, rendelkezhetnek másik jelentéssel ugyanabban a nyelvjárásban, ami nem földrajzi köznévi, a *bérlet* szónak például nyilván él ebben a nyelvjárásban is a köznyelvi jelentése (ÉKsz. 122). Ebben a térségben a földrajzi köznevek körében 13%-nyi a kétjelentésű szavak aránya (például *berek* 1. 'vízjárta rét, posványos hely, láp', 2. 'fás, vizes határrész'; *csere* 1. 'cserfaerdő', 2. 'bokros, cserjés, bozótos hely'). Néhány földrajzi köznév a kötet szerzőjének megállapítása szerint ennél is több jelentéssel bírhat ezen a területen (például *dűlő* 1. 'a határnak két út vagy mezsgye közötti külön névvel megjelölt része', 2. 'földtábla', 3. 'nagyobb földdarab; dűlő, tábla része', 4. 'a földtábla kisebb része').

Minthogy tehát a poliszém viszonyok egy-egy szűkebb nyelvhasználói közegekben is tetten érhetők, beszélhetünk valódi poliszém viszonyokról a földrajzi köznevek körében is. Az a megállapítás azonban, amelyet a szókincs egészére vonatkozóan szokás megfogalmazni, hogy tudniillik közöttük többjelentésű szóból van a legtöbb, a földrajzi köznevek esetében talán kevésbé állja meg a helyét.

Poliszém jelentésű földrajzi köznevek egy-egy beszélő nyelvhasználatában is nyilvánvalóan létezhetnek (az egyén névismeretét befolyásoló tényezők tanulmányozására lásd SEBESTYÉN 1960: 84–85, GYÖRFFY 2015, E. NAGY 2015, RESZEGI 2015). Ezt leginkább az olyan nevek ismeretében láthatjuk igazolódni, amelyek földrajzi köznévi utótagja azonos alakú, de más-más denotátumra vonatkoztatható, így például *Rövid-dűlő* 'földterület Hajdúdorog határában', de *Iskola-földi dűlő*, *Csárda dűlő* 'dűlőút Hajdúdorog határában' (HBMHn. 1: 61, 42, 83). Nem egy esetben a szövegkörnyezettel együtt történő vizsgálat mutat rá arra, hogy a névhasználó mely szemantikai tartalommal használja az adott nevet, például *A Nyomás dűllőjén hajtott a csorda* 'az adott dűlőúton hajtották a csordát' (HBMHn. 1: 52). Hozzá kell tennünk azonban, hogy a névhasználók tudatában nem feltétlenül válik el egymástól élesen a két jelentés, hiszen a *dűlő* megnevezésű dűlőút mindig az adott földterületre vonatkoztatott *dűlő* mellett halad el.

A többjelentésű földrajzi közneveket illetően — ahogyan a szókincs más több jelentésű elemei esetében is — ugyancsak lényeges kérdésként merülhet fel, hogy az összetartozó jelentések mikor szakadnak el a hétköznapi tudatban egymástól. HEGEDŰS ATTILA szerint a nyelvjárások nagyobb arányban küszöbölték ki a homonimákat, mint a köznyelv, illetve kisebb arányban engedték kialakulni őket (2001b: 389).¹² Álhomonimák azonban a földrajzi köznevek körében is kialakulhatnak. Az ún. álhomonimákra (azaz a divergens jelentésfejlődéssel létrejött homonimákra) ugyanis az jellemző, hogy egy poliszém szó eredetileg összetartozó jelentései a nyelv történeti mozgása által (az újabb és újabb generációk beszélőinek tudatában) fokozatosan eltávolodnak, majd elszakadnak egymástól, tehát a poliszémák a szinkroniában homonimákká értékelődhetnek át (HORVÁTH K. 1999: 93, PETHŐ 2003: 81, NEMES 2005: 97–99). Ilyen típusú homonim viszonyok a földrajzi köznevek körében is léteznek. Erre láthatunk példát az eredetileg 'halászó hely' jelentésű *tanya*, s az abból kialakult *tanya* 'a határban lévő kisebb gazdasági település' (TESz. 3: 841) jelentésmódosulásban, az átlagos nyelvhasználó ugyanis feltehetően nem érzékeli a két jelentés közötti összefüggést.

2. A korai ómagyar kori földrajzi köznevek körében ugyancsak van arra példa, hogy a jelentésmegoszlás területi elkülönültségben jelenik meg. Ezekben az esetekben tehát nem valódi poliszém viszonyokról van szó. A földrajzi köznevek területi differenciáltságának vizsgálata azonban az ómagyar korban több ponton

¹² A mikrotoponímiai anyag a helynévi homonímia tanulmányozására sem igen alkalmas. A nyelv ugyanis a tulajdonnevek körében igyekszik kiküszöbölni az egyalakúságot, különösen a kisebb társadalmi-területi egységek esetében (HOFFMANN 1980: 16).

is buktatókat rejt magában. Az Árpád-kori szóföldrajzi vizsgálatok eredményeit egyfelől nagymértékben determinálják az oklevelek fennmaradásának területi különbségei (vö. C. TÓTH 2002: 363, SZÖKE 2009: 156). Másfelől ismeretes, hogy a magyar nyelvű szórványok, így a közszőként szereplő földrajzi köznevek adott területhez kötése sem feltétlenül egyértelmű: azokban ugyanis egyes kutatók az oklevélíró nyelvhasználatát látják megjeleníteni, míg mások a helynevek által jelölt területek nyelvjárásához kötik az adott nyelvi formákat (BÁRCZI 1947: 88–89, HOFFMANN 2004: 14). A helynevekben megjelenő földrajzi köznevek adott területhez való kapcsolhatóságát azonban — szemben a közszőként adatolható földrajzi köznevekkel — nemigen szokás megkérdőjelezni.

A bizonytalansági tényezők számát növelik a latin fajtajelölőkkel kapcsolatban az előzőekben már említett kételyek, ezért azokat csak nagy körültekintéssel használhatjuk a területi jelentésmegoszlást illetően. Az ómagyar korban feltételezhető jelentésmegoszlást ugyanakkor mindenképpen támogatják a jelenkorban is meglévő jelentéskülönbségek. A *bérc* földrajzi köznév esetében például az Abaúj megyében előforduló *monticulus* és a Dobokában, illetőleg Kolozsban jelentkező *mons* fajtajelölők a *bérc* lexémával alkotott kiemelkedések nevei előtt vélhetően területi jelentésmegoszlást jeleznek. A *bérc* lexéma hasonló jelentésmegoszlását látjuk a jelenkorban, az ugyanis 'hegy' (Hétfalu, ÁRVAY 1941: 7; Hegyköz, Kovács D. 2000: 303, FKNt.), 'magas hegység' (ÉKSz., FKNt.), 'kisebbségi domb' (Nyúl, ÁBRAHÁM 1991: 47, FKNt.) és 'halom' (ÉrtSz., Sárospatak: Alsó-határ, SHH., FKNt.) jelentésben egyaránt adatolható a magyar nyelvterület különböző részein.

Egyfajta területi jelentésdifferenciálódást a szintén igen gyakori *fej* ~ *fő* esetében is feltehetünk: a keleti területeken ugyanis csak mint hegyrajzi köznevet, a déli területeken pedig csak mint vízrajzi köznevet adatolhatjuk, más területeken viszont a lexéma mindkét jelentésben előfordul. RESZEGI KATALIN is megjegyzi, hogy a *fő* víz- és hegyrajzi köznévként egyaránt funkcionált az ómagyar korban, és hegyrajzi köznévként elsősorban a nyelvterület középső részén adatolható (2011: 110–111). A *fő* hegyrajzi köznévként eredetileg kiemelkedések legfelső részét jelölte: ezt mutatja a mellette szereplő *caput* 'csúcs, tető' latin fajtajelölő köznév, például 1086: ad *caput montis Seesecfehe* (Gy. 2: 579), 1323: per idem Berch circuit *caput Harypan few* vocatum (Gy. 2: 510). A *caput* latin fajtajelölő ugyanakkor utalhat vízfolyás forrására is, például *Hódos-fő* ('a Hódos forrása, Újfalú határában említik' +1058/1300//1403: ad *caput ipsius fl-i, quod vocatur Hodosfew*, Gy. 1: 398). A vízrajzi köznévként jóval elterjedtebb *fő* földrajzi köznevet leggyakrabban valamilyen általános latin fajtajelölővel találjuk, ilyenek például az *aqua* vagy *fluuius* a *Mag-fő* (1268/1347: aque ... *Mogfew*, Gy. 3: 387, 458) és *Szomolnok-fő* (1255: fl-m *Zumulnukfeu*, Gy. 1: 98) helynevek mellett. A *fő* 'forrás' jelentésére néhány esetben magából a helynév előtagjából is következtethetünk: például *Hárs-patak-fő* (1330: *Haaspatokfew*, Gy. 1: 85), *Karán-fő* ('a Karán forrása Baranya vm. ÉNy-i csücskében' +1183/1326/1363: *Karanfeu*,

Gy. 1: 247, 385). A jelenkori névanyagban a *fej* ~ *fő* alakpár ugyancsak utalhat hegyrajzi és vízrajzi objektumra egyaránt, például '(hely) magasabb része' (Hoszszerűhetény, DALLOS–PESTI 1999), 'vízfolyásnak a kezdete' (Sárospatak), 'patak forrása', 'hegy teteje' (ÁRVAY 1942: 46) (vö. RESZEGI 2011: 110). Ezek a jelentéskülönbségek azonban — minthogy területi alapúak — nem jeleznek valódi poliszém viszonyokat.

4.3. A földrajzi köznevek szinonimitása

1. Szinonimitásról akkor beszélünk, ha egy adott nyelvváltozatban ugyanarra a valóságelemre több nyelvi jel vonatkozhat, és ezek az értelem lényeges megváltozása nélkül felcserélhetők (HEGEDŰS 2008: 131). A definíció joggal vonja maga után a földrajzi közneveket illetően is a kérdést, hogy léteznek-e egy-egy szűkebb nyelvhasználói közösség nyelvében helyet jelölő azonos jelentésű lexémák, vagy az azonos jelentés csak a nyelvterület nagyobb részeit figyelembe véve értelmezhető. Ez utóbbi esetben ugyanis nem beszélhetünk szinonimitásról: a területileg elkülönülő azonos jelentésű szavak megragadására ehelyett leggyakrabban a tautonima vagy a heteronima fogalmakat használja a szakirodalom (vö. IMRE 1987: 10, HEGEDŰS 2001b: 381, 2008: 131).¹³ A tautonimitás a földrajzi köznevek körében is jellemző, sőt talán ez a legtipikusabb jelentésreláció a földrajzi köznevek esetében: ugyanarra a denotátumra gyakran tájanként eltérő megjelöléseket találunk. Ezek lehetnek hangtani, alaktani és lexikai variánsok, például *bérc* ~ *börc*, *horhó* ~ *horha*, *vápa* ~ *lápa*, *mart* ~ *part*, *lanka* ~ *lok*, *verő* ~ *verőfény*, *holtág* ~ *morotva* (NEMES 2005: 104, HEGEDŰS 2008: 131–132).

Minthogy a mikrotoponímiai kutatásokkal feltárt anyag kifejezetten alkalmas arra, hogy szinonimavizsgálatok alapjául szolgáljon (HOFFMANN 1980: 17), a jelenkori földrajziköznév-állomány tüzetesebb elemzésével valódi szinonim viszonyokra, vagyis egy adott nyelvközösségen belüli azonos jelentésű földrajzi köznevekre is akadhatunk: például *felvég* ~ *felszeg* 'a település északi része' (Büssü, BTsz., FKNT.), *puszta* ~ *tiszta* ~ *szécs* 'havasí rét, tisztás' (ÁRVAY 1942: 52–54, FKNT.), *bérc* ~ *hegy* ~ *paláj* 'hegy' (ÁRVAY 1942: 43, 51, FKNT.), *belsőség* ~ *beltelek* 'a faluban lévő háztelkek, belterület' (Fehérgyarmat, FJFN. 495, FKNT.), *domb* ~ *halom* 'a talaj kisebb kiemelkedése' (Fehérgyarmat, FJFN. 496–497, FKNT.), *sikátor* ~ *szoros* 'két utcát összekötő út' (Fehérgyarmat, FJFN. 499–500, FKNT.), *tanya* ~ *telep* 'major' (Fehérgyarmat, FJFN. 500, FKNT.).

Az egyén nyelvhasználatában jelentkező szinonim viszonyokat a poliszém viszonyok kimutatásához hasonlóan szintén az ugyanarra a denotátumra utaló (vagyis szinonim) nevek alapján szűrhetjük ki, így például az egyazon nyelvhasz-

¹³ HEGEDŰS ATTILA szerint a tautonimákhoz sorolhatjuk a helynevek körében az exonimákat (például *Bécs* ~ *Wien*), a párhuzamos névadással létrejött neveket (például *Hosszúrét* ~ *Dlhá Luka* ~ *Lange Wiese*), valamint a hivatalos és a népi névadás nevekben megnyilvánuló különbségeit (például *Disznulegelő* ~ *Sertéslegelő*) (2008: 131).

náló nyelvében jelen lévő *Rövid-dűlő ~ Rövid-föld, Vágott-hegy ~ Vágott-halom* helynevek a *dűlő* és a *föld*, valamint a *hegy* és a *halom* szinonim értelmezésére utalnak Hajdúdorog névállományában (HBMHn. 1: 83, 92). Az azonos denotátumra vonatkozó helynevek jelentős része ugyanis olyan nyelvi elemekből alakult, amelyek közszóként is szinonim viszonyban állnak egymással (HOFFMANN 1980: 19). A szinonim nevekből kiemelt földrajzi köznevek szinonim jellegének megállapítása azonban nem lehet magától értetődő, hiszen a fajtajelölő funkció esetében is igaz az, hogy más-más szemantikai jegy kerülhet előtérbe a névadáskor, így például nem vehetjük szinonim földrajzi köznévként a *sarok* és a *tanya* földrajzi közneveket Hajdúdorog névanyagában még akkor sem, ha ugyanarra a denotátumra vonatkozóan is megjelennek (*Borsi-tanya ~ Borsi-sarok*), a névadás ugyanis más-más jellemzőt vett figyelembe a két névadási aktus során (HBMHn. 1: 40).

2. Az ómagyar kori földrajzi köznevek esetében az ilyen szemantikai relációk kimutatása a földrajzi köznevek jelentésének meghatározásával kapcsolatos nehézségek miatt jóval bonyolultabb. Mivel a latin fajtajelölők gyakran csak a helyfajta általánosan utaló jelentésmegadások, a segítségükkel csak óvatos feltételezésekre van lehetőségünk. Így például ha pusztán a latin fajtajelölőkre hagyatkozunk, azok alapján arra következtethetünk, hogy Abaúj vármegyében hasonló jelentéssel bírhatott a *bérc*, a *domb* és a *halom* lexéma (például 1280: in monticulo vulg. *Kuzberch* vocato, Gy. 1: 139; 1329/1406: monticulo ... vulgo *domb*, Gy. 1: 154; 1256: ad monticulum *Garaboshalm*, Gy. 1: 125), az *erdő* és az *eresztvény* (1255: ad magnam silvam *Feketeyerdeu*, Gy. 1: 40, 98; 1327: silvam vulgo *erezthwen* vocatam, Gy. 1: 69) vagy a *morotva* és a *tó* (1255: ad stag. *Mortua*, Gy. 1: 75; 1317: 1 stag. *Nadaliusto*, Gy. 1: 148). A latin fajtajelölők használatában az általános jelentésű (tulajdonképpen a helyfajta tágon meghatározó) lexémák gyakori alkalmazása az efféle megállapítások indokoltságát ugyanakkor el is bizonytalanítja.

Pontosabban utalhatnak a magyar földrajzi köznevek szinonimitására az oklevél szövegében előforduló, a magyar elemeket összekapcsoló latin 'vagy' jelentésű (*seu* és *vel*) kötőszavak: például 1351: Unum *berch* seu *haat* (OkLSz. 64), 1303: laqueos piscium vulgo *zege* vel *veyzhel* (PAIS 1958: 185, HERMAN 1887: 81), 1390/1400: Tres clausuras piscium *veyz* seu *ketrech* dictas, 1267/1380: ascendit quidam *zurduk* vel *horhag* (Gy. 1: 369) (vö. HOFFMANN 2007: 70). A közszóként adathozható földrajzi köznevek esetében azonban — mint azt fentebb részletesebben is kifejtettem — nem tudhatjuk biztosan, hogy azok az oklevélíró vagy a helybeliek nyelvhasználatát tükrözik-e (lásd erről bővebben a IV. fejezetben). Ez pedig természetesen nem lényegtelen szempont a valódi szinonim viszonyok megállapításakor sem. Azt ugyanakkor valószínűsíthetjük, hogy efféle jelentésrelációkkal az ómagyar kor földrajzi köznevei kapcsán éppúgy joggal számolhatunk, ahogyan szép számban mutathatunk ki ilyeneket a mai nyelvhasználatban is.

IV. A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevélírói gyakorlat

1. A földrajzi köznevek használatának a korai ómagyar korban speciális közege volt az oklevélírói gyakorlat. E lexémák ugyanis — ahogyan azt a korábbiakban is láttuk már — igen gyakran tűnnek fel helyek közszói megjelöléseként (számos esetben a latin helyfajtajelölő elemekkel rokon funkcióban) magyar nyelven az oklevelek latin nyelvű szövegében. A földrajzi közneveknek ezért ezt a sajátos jelentkezését érdemes önálló fejezetben feldolgoznunk, s részletesen sorra vennünk azokat a jellegzetes szerepköröket, amelyekben ez a lexémacsoport jelentkezik.

Az oklevelek magyar nyelvű szórványai (különféle okok folytán) döntően tulajdonnevek (hely- és személynevek), de a diplomák jelentős számban tartalmazzanak a helyek említésével kapcsolatos közneveket is. A vulgáris nyelvű szavak latin szövegbe való beleszövése Európa egész korabeli oklevélírói gyakorlatára jellemző volt,¹ ám míg a tulajdonnevek mint magyar nyelvű szórványelemek felkeltették a szakemberek figyelmét, az anyanyelvi közszói elemek nyelvtörténeti hasznosításáról jóval kevesebb szó esett a szakirodalomban (vö. HOFFMANN 2007: 10).

A latin nyelvű oklevelekben a magyar szórványok szereplését kutatóink más-más okokkal magyarázzák. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonnévi szórványoknak a szövegben való magyar nyelvű felbukkanása — az európai minták követésén túl — az oklevelek jogbiztosító szerepével áll leginkább összefüggésben. Az anyanyelvi közszavak és közszói szerkezetek beemelése azonban kevésbé magyarázható a jogbiztosító szereppel. HOFFMANN ISTVÁN szerint a magyar nyelvű szórványok szövegbeli megjelenését az indokolhatja, hogy az oklevelek keletkezési körülményei olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremtettek, amelyben a nótáriusok nyelvi tudata állandóan két nyelv között mozgott. Ez pedig azzal járt, hogy a diplomák szövegezése során az oklevelekhez elengedhetetlenül szükséges nevek magyar nyelvű rögzítése mellett magyar nyelvi használatukban más elemek is beszüremkedtek a szövegbe. Ennek hátterében az olykor tudatos okle-

¹ SZENTGYÖRGYI RUDOLF megállapítja, hogy bár az anyanyelvi elemek latin szövegben való szerepeltetése egész Európa középkori oklevélírói gyakorlatát jellemzi, abban azonban, hogy az oklevél-fogalmazók mit emelnek a latin szövegbe, tér- és időbeli különbségek figyelhetők meg. Úgy véli, hogy a német oklevelek latin szövegébe jórészt a latinra nem fordítható nevek kerülnek be, ezzel szemben például az itáliai és a francia diplomákba akár szókapcsolatok, rövidebb mondatok is beékelődhetnek. Mindemellett arra is kitér, hogy a magyar oklevélírói gyakorlatra közvetlenül a német, a francia, illetőleg a pápai oklevelek hatottak (2014: 82).

vélírói magatartás mellett tehát az oklevélíró nyelvi zavara is állhatott (2007: 14, SZENTGYÖRGYI 2014: 84–85).

2. A helyet jelölő közzavak közül két nagyobb szócsoporthoz kell kiemelnünk mint olyat, amely nem ritkán jelentkezik az oklevelek szövegében magyar nyelven. Az egyik ilyen réteget a fanevek jelentik, melyek magyar nyelven való oklevélbeli szereplését HOFFMANN az alábbiakkal indokolja: „A középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölésében a fának — feltűnő és helyhez kötött voltuk, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt” (2004: 42). Azt illusztrálandó, hogy ez mennyire így van, és hogy a fák nevei milyen jellegzetesek az oklevelekben helymegjelölő közzavakként magyar nyelven is, álljon itt egy 1278. évi oklevél részlete, a benne szereplő valamennyi magyar nyelvű adatot feltüntetve: in *berch* ... in vallem Melpotok ... in eodem Melpotok vocato ... a. *tulfa* ... de Melpotok ... a. *cherfa* ... ad 1 *berch* ... a. *tulfa* ... sub montem Kamenahora ... a-em *tulfa* ... a. *berecune* ... a. *haasfa* ... ad vallem potok ... ad fl-m Rechke ... fl-o Kuutfeupotoka ... a-es *bykfa* ... ad montem Kechkehat ... ad a-es *tulfa* ... ad a-es *tulfa* ... ad fl-m Kurtus ... a. *bykfa* (Gy. 4: 265). Minthogy azonban a fanevek ilyen előfordulásai nem tekinthetők földrajzi köznévi említésnek (lásd erre az I.3.1.2. fejezetet), a továbbiakban e szócsoporthoz — noha ezek is sokféle tanulságot hordoznak magukban — e fejezetben nem foglalkozom.

A közzavak másik, az oklevelekben magyar nyelven gyakran előforduló rétege a földrajzi köznevek csoportja. A latin szövegben szereplő magyar és latin fajtajelölő közzói elemek egyaránt a magyar szórványok szövegbe illesztését szolgálják, azokat tehát a beillesztési eljárások egy jellegzetes fajtájaként tarthatjuk számon (HOFFMANN 2007: 61, SZENTGYÖRGYI 2010: 40–41), ami azt is jelenti egyúttal, hogy a magyar nyelvű, közzói státusú földrajzi köznevek funkciója az oklevelek latin szövegében valójában a fajtajelölő szerepű latin földrajzi köznevekével egyezik meg.

3. A magyar nyelvű szórványok vizsgálatakor döntő fontosságú az a kérdés, hogy ezek a magyar nyelvi elemek kiknek a nyelvhasználatát tükrözik. E kérdés kapcsán a helynévi szórványok és a közzói helyjelölő elemek szociolingvisztikai értéke nem egyformán ítéltető meg. A helynévi szórványok az oklevelek jogbiztosító szerepéből adódóan ugyanis az adott közösség nyelvén kerülnek be az oklevelekbe, tehát a szóban forgó közösség nyelvhasználatát a legtöbb esetben minden bizonnyal tükrözik, hiszen ehhez érdek fűződik. BÁRCZI GÉZA ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy az oklevél szövegezői „a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen” (1947: 89). Azt a feltevést, hogy a helynévi elemek a helyi nyelv- és névhasználatból valók, az a körülmény is magyarázza, hogy a helyekre vonatkozó információkat, azok megnevezéseit nyilvánvalóan helybeli személyek szolgáltatották a szemlét végző megbízottaknak (1947: 88).

Ezzel szemben a magyar földrajzi köznévi helyjelölő elemek a latin fajtajelölő lexémák szerepében tűnnek föl (például 1263: *est iuxta quendam potok*, qui wlgariter *Scorinpotok* nominatur, ÁÜO. 11: 529), így sokkal inkább azt feltételezhetjük, hogy azok az oklevélíró nyelvhasználatát közvetítik (ami persze akár egybe is eshetett az adott közösségével). Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy azokat a szavakat, amelyek az oklevélírók kevésbé tudatos magatartásának vagy hibáinak eredményei — s a közzsói előfordulások mögött ezekkel a tényezőkkel is számolnunk kell —, az oklevélíró nyelvi lenyomataként tarthatjuk számon (HOFFMANN 2007: 16). HADROVICS LÁSZLÓ a latin nyelvű oklevelek magyar közszavaival kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a Horvátország és Szlavónia területéhez köthető oklevelek határjárásaiban számos földrajzi köznév szerepel magyar nyelven (például *séd*, *öttevény*), amelyek azonban szláv többségű területeken jövevénytisztszavakként egyáltalán nem jellemzőek, s helynevek részeként is csak ritkán állnak. HADROVICS a jelenséget azzal magyarázza, hogy ezek az elemek legnagyobb részét feltehetően adminisztratív úton kerülhettek a latin szövegekbe (1970: 236), s ennek lehetőségét — vagyis az oklevél írójának nyelvi „beavatkozását” — magyar nyelvű területek határjárásai esetében is jó eséllyel feltételezhetjük (vö. HOFFMANN 2007: 65–66). A földrajzi köznévi szórványokkal kapcsolatban tehát joggal vetik fel kutatóink ezen elemeknek az oklevélíró nyelvhasználatával való összefüggését.

4. Az oklevelekben magyar nyelven gyakran előforduló földrajzi köznevek szerepe a szóismétlés elkerülése is lehet, de még inkább arról van szó, hogy a közszóként álló földrajzi köznevek a szemantikailag nem áttetsző nevek által jelzett helyek egyértelmű azonosítását szolgálják (J. SOLTÉSZ 1979: 112, HOFFMANN 2007: 61–62, SZENTGYÖRGYI 2010: 40–41, 2014: 89). Ezt a szerepet ugyanakkor nyilvánvalóan a latin helyfajtajelölők is tökéletesen betöltik, nem véletlen, hogy azok jóval tipikusabbak is ebben a funkcióban.

A latin fajtajelölő elemek domináns megjelenését mutatja például egy 1255-ből származó oklevél: a latin közszóval történő visszaatalás benne ugyanis akkor is jellemző, ha a név tartalmaz magyar földrajzi köznevet: 1255: *ad alium fluuium Zumulnukfew vocatum, et per eundem fluuium* (F. 4/2: 301), 1419: *Aque Wrhydawyse ... eadem aqua* (Oklsz. 377), sőt az egyébként ilyen szerepben nagyon is jellemző *patak* földrajzi köznév sem fordul elő közszóként az oklevélben annak ellenére, hogy egyébként a név utótagjában is szerepel: 1255: *ad fluuium Borna potoka vocatum, et per eundem fluuium* (F. 4/2: 301). Az ilyen megoldások az oklevelek szövegeiben jóval gyakoribbak, mint a magyar földrajzi köznévi szerkezettel történő megfogalmazások.

Hogy miért jelennek meg mégis a magyar nyelvű elemek ugyanebben a szerepben, azt kutatóink többnyire a két nyelv közötti mozgással, vagyis a szövegek kevertnyelvűségével (hibrid szöveg voltával) indokolják (vö. BALÁZS 1989: 104). SZENTGYÖRGYI RUDOLF arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar és a latin köz-

szói elemek előfordulásában az egyes helyfajtákra vonatkozó bizonyos szabályszerűség is megfigyelhető: az utak köznévi említése például inkább latin nyelven történik (2010: 40–41, 2014: 85). Ezzel lehet összefüggésben az is, hogy egyes földrajzi köznevek magyar nyelven önállóan sem közzsóként, sem helynévként nem adatolhatók.

A latin anyaszövegben magyar nyelvű közzsóként előforduló földrajzi köznevek többféle szerepben állhatnak: 1. lehetnek egyrészt egy korábbi helynévi előfordulásra visszautaló helyfajtajelölő elemek (például 1263: *Scorinpotok ... eundem potok*, ÁÚO. 11: 529), 2. állhatnak másrészt helynévi szórvány mellett közvetlenül magyarázó elemként a szokásosan előforduló latin fajtajelölő szavak helyén (például [+1287]/XIV.: ad 1 *Bercz Agyagus bercz dictum*, Gy. 4: 79), és végül 3. jelentkezhetnek a magyar földrajzi köznevek nem helynévhez kapcsolódóan, nem arra történő vonatkozással, hanem pusztán egy hely köznévi megjelöléseként (például 1252: *Uenit ad vnum Berch*, OklSz. 63).

4.1. A latin alapszövegben a helyfajtajelölő közzsói elemek latinul és magyarul is állhatnak. A Tihanyi alapítólevél *nogut*, *kurtuelfa*, *aruk fee* típusú közzsói szórványai például más oklevelekben rendre latinul jelentkeznek: *ad magnam viam*, *arbor piri*, *ad caput rivuli* (vö. BALÁZS 1989: 103). Azok a földrajzi köznevek azonban, melyek tulajdonnevet helyettesítő, arra visszautaló funkcióban fordulnak elő, jellemzően latinul szerepelnek (például 1055: *balatin ... super lacum*, 1055: *tichon ... illa insula*) (SZENTGYÖRGYI 2010: 40), így olyan esetre, ahol magyar nyelvű a visszautaló elem a szövegben, csak igen ritkán akadhatunk (de lásd például 1227: *Nerges berch ... eundem berch*, Gy. 4: 249). Azt, hogy az egyes visszautaló elemek miért állnak olykor mégis magyar nyelven, több tényező befolyásolhatja.

Bizonyos helyfajtákra kevésbé jellemző a visszautaló elemek magyar nyelven való szerepeltetése: az utak például rendszerint latinul állnak ebben a szerepben is, például 1235: *er quam de villa Donsuth venit* Varadinum, et in eadem *via* (F. 3/2: 436). Gyakran egyazon oklevél szövegében is tapasztalunk e téren a helyfajták között különbséget. Egy 1263-ban kelt oklevélben például a *patak* földrajzi köznév visszautaló elemként fordul elő: 1263: *est iuxta quendam potok*, qui vulgariter *Scorinpotok* nominatur ... *eundem potok*; az erdőnévre azonban a latin *silva* lexemával utal vissza az oklevél fogalmazója: 1263: *ad siluam Zaua*, et *eandem siluam* (ÁÚO. 11: 529). Az egri káptalan 1291-ben kelt bizonyáglevelében ugyancsak azt látjuk, hogy bizonyos helyfajtákra — így például a forrás- és az erdőnévre — latin fajtajelölők utalnak vissza: *fontem nomine Monoroskuth ... eodem fonte*; illetve *siluam Bykes nomine*, et *eandem siluam*; más nevek kapcsán azonban megjelennek a magyar nyelvű visszautaló elemek, például: *Nogysyz-pataka*, et ubi *eandem patak* cadit ... et in *eodem patak* (ÁÚO. 10: 53–56). Az ilyen oklevélrészletek tanulmányozása során szembeötlő azonban az a tényező is, hogy a magyar nyelvű visszautaló elem használatakor a név előtt megjelenő

fajtajelölő elem is magyarul áll, a latin visszautaló elemek feltűnése pedig rendszerint akkor következik be, ha a nevet latin fajtajelölő elem előzi meg.

Úgy tűnik, hogy maga a névstruktúra is befolyásolja némelyest a visszautalást végző lexéma megválasztását. A fent említett 1263-ból származó oklevélben ugyanis az is nyilvánvaló, hogy a *patak* rendszerint akkor áll a szövegben visszautaló elemként, amikor korábban ugyanilyen névrészt tartalmazó víznév (és előtte esetleg ugyanilyen magyar fajtajelölő elem) szerepel: 1263: *est iuxta quendam potok, qui vulgariter Scorinpotok nominatur ... eundem potok* (ÁÚO. 11: 529). Hasonló visszautaló szerepben a *patak*-ot igen gyakran megtaláljuk más oklevelekben is (például [1240]/[1240]: *in altum iuxta Rithonich potoka et transit illud potok*, Gy. 1: 810; 1334: *iuxta rivulum Balahtpataka superius viam ... in eodem Patak transeundo*, Gy. 1: 763; 1245/1588: *ad Beredincha pathaka et per pathoka*, Gy. 2: 511). Azonos névrészt tartalmazó helynévre utal vissza egy helyen a *fok* (1211: *locum qui uocatur Harrangudfoca ... iuxta eundem foc*, ÁÚO. 1: 115), valamint többször a *bérc* lexéma is (1227: *que in hungarico Nerges berch nominatur et per eundem berch*, Gy. 4: 249, RESZEGI 2011: 74; 1296: *Ascendendo per Kyzepbirsch ... Per eundem Birch perveniet ad unum collem magnum*, OklSz. 64).

A földrajzi köznevet nem tartalmazó víznevekre azonban az 1263-as oklevélben a visszautalást ugyancsak a latin fajtajelölő biztosítja: *in riuum Cohinnich, et transiens eundem riuum* (ÁÚO. 11: 529). Azt, hogy a földrajzi köznevet nem tartalmazó nevekre általában latin fajtajelölővel történik a visszautalás, jól mutatják a következő oklevélrészletek is: 1262: *ad fluuium Harnad, et iuxta eundem fluuium* (ÁÚO. 8: 39), 1217: *ad vnum riuum qui vocatur Kutusd et per eundem riuulum* (ÁÚO. 11: 153), 1256: *et rivulum, qui nominatur Stergomla, et per eundem rivulum* (F. 7/4: 119). A fent idézett, 1291. évi oklevél szövegéből is kitűnik, hogy a nevek struktúrája miként hat az oklevélszavak közötti választásra. A *patak* földrajzi köznevet tartalmazó víznévre a *patak* földrajzi köznév utal vissza (*Nogysyzpataka, et ubi eandem patak cadit ... et in eodem patak*), a *patak* földrajzi köznevet nem tartalmazó víznévre pedig latin fajtajelölő elem (*Sayo, et circa quendam arborem salicis exyt de eodem fluuiio*).²

Bizonyos földrajzi köznevek (olykor az itt bemutatott tendenciáktól függetlenül is) lényegesen gyakrabban jelennek meg visszautaló szerepben, mint mások. Nem véletlen, hogy a szakirodalom ebben az összefüggésben elsősorban a *patak* és a *bérc* földrajzi köznevekkel foglalkozott, ezek ugyanis a leginkább jellegzetes magyar nyelvű visszautaló elemek a latin nyelvű szövegekben. Az eddigiekben

² A *patak* földrajzi köznév utal még a részben latinra lefordított névre is: *patak nomine patak Prepositi ... eandem patak* (vö. HOFFMANN 2007: 75). Az oklevélben mindössze egy helyen történik a visszautalás latin fajtajelölővel *patak* utótagú névre: *ad quendam patak Sygypataka nomine, et in eodem meatu fluuii reuertitur* (ÁÚO. 10: 53–56, Gy. 2: 501). Láthatjuk azonban, hogy ezen a helyen genitívuszi alakban szerepel a *fluvius* latin fajtajelölő lexéma, amelynek használatát bizonyára a kérdéses grammatikai szerkezet indokolja.

megfogalmazott „szabályszerűségeknek” ezek előfordulásai ráadásul gyakran el-lent is mondanak.

A *patak* például olykor nemcsak az ugyanilyen névrészt tartalmazó víznévre történő visszautalásként szerepel, hanem előfordul az is, hogy a *patak* lexémát nem tartalmazó névre utal vissza (1299/XIV. sz.: *descendit in vallem, que vocatur Zarazorbow ... ascendit per ipsum potak ... per idem patak ascendit ad caput eius ... cadit in potak* (Gy. 2: 177) (vö. még HOFFMANN 2003b: 668). A *bérc* esetében ugyancsak azzal szembesülünk, hogy a lexéma állhat visszautaló (és esetleg előre-utaló) viszonyban más földrajzi köznévi utótagú névvel is (1338: *ad vnum Berch, Darabhege nuncupatum, et exeundo de ipsa semita in vertice ipsius ad partem orientalem eundo, in fronte eiusdem Berch descendit in fluuium Topul* (F. 8/4: 365).

A visszautalás egy további típusa az az eset, ahol a magyar elem pusztá földrajzi köznévi előfordulásra (közszóra vagy helynévre) utal vissza. Ilyen visszautaló szerkezetben áll például az *aszó*: 1314: *in loco Ozou ... 2 iug. in eadem Ozou valle* (OkI Sz. 36), a *bérc*: 1295: *in quodam Bech (Berch) ... in eodem Berch ... idem Berch* (F. 7/5: 528), a *berek*: 1252: *Ad vnum Beruk ... eodem Berek* (OkI Sz. 66), a *fertő*: 1211: *ad Ferteu ... ad aliud Ferteu* (ÁÚO. 1: 114) és a *halom*: 1315/1370/1752: *ad 1 holm ... ad alium holm* (Gy. 2: 77). Bizonyos esetekben a latin szöveggörnyezet segítségével jöhet annak eldöntéséhez, hogy az első előfordulás köznévi vagy tulajdonnévi említés-e, így például az 1295-ös, *bérc*-et tartalmazó szövegrészlet *quodam* eleme arról árulkodik, hogy már az első *bérc* adat sem helynévi jellegű, ahogyan az 1252-ből adathozható *berek* előtt álló *unum* latin névmás is annak közszó voltát mutatja. A Tihanyi összeírásbeli *Fertő* kapcsán pedig annak következetes régiségbeli névhasználata folytán feltételezhetjük a tulajdonnévi jelleget (HOFFMANN 2007: 67). Ha azonban az első előfordulás tulajdonnévi jellegű, nem lehetünk biztosak abban, hogy a visszautaló elem köznévi vagy tulajdonnévi használatban áll-e az oklevélrészletben. Visszautaló elemként ugyanis helynevek is előfordulhatnak, például 1291: *ad Kukenespataka, et in eodem Kukenespataka* (ÁÚO. 10: 55).

4.2. A magyar nyelvű fajtajelölő elemek nemcsak visszautalásként, hanem közvetlenül a szórványok mellett, azokat magyarázó elemként is felbukkanhatnak. Az ilyen funkciójú elemek kétféle szerkezetben jelentkezhetnek. Az [+1287]/XIV.]: *ad 1 Bercz Agyagus bercz dictum* (Gy. 4: 79) típusú előfordulásokat megnevezőszós szerkezeteknek nevezzük. A magyar szórványok beillesztésére szolgáló eme jellegzetes megoldás lényege az, hogy a latin szöveggörnyezet különféle lexikális elemek felhasználásával a kérdéses hely megnevezéséről tudósít (HOFFMANN 2007: 18). A másik struktúra ugyancsak a helynévi szórványok beillesztésére szolgál, de nem tartalmaz megnevezőszót: például 1332: *ad qd. Berch Gerfaberberch* (Gy. 3: 381). Minthogy azonban a kétféle szerkezet a magyar nyelvű földrajzi köznévi funkcióját tekintve nem mutat különbséget, a két struktúrát együtt tárgyalom, és csupán a földrajzi köznévi elemek szerepére vagyok tekintettel.

Az egyes földrajzi köznevek kategóriajelölő elemként való használatában is tapasztalunk eltéréseket a helyfajták között. Az előbbieken látott visszautaló funkcióhoz hasonlóan ugyanis magyarázó elemként sem fordul elő magyar földrajzi köznévi elem az utak nevei vagy az erdőnevek mellett; ezt a szerepet a latin fajtajelölő lexémák töltik be minden esetben, például 1334: *tangit 1 publicam viam, que Zaazwt nuncupatur* (Gy. 3: 337, 361), 1286: *et silue Feketeu-Erdeu dicte* (F. 5/3: 330).

Az ilyen szerkezeteket elemezve azt tapasztaljuk, hogy a fajtajelölő magyar elem általában a név utótagjával megegyező földrajzi köznév: például [+1287]/XIV.: *ad 1 Bercz Agyagus bercz dictum* (Gy. 4: 79), 1329: *in latere 1 beerch Kysakazto beerchy* (Gy. 3: 374), 1291: *ad quidam patak Sygpatak nomine* (Gy. 2: 501), 1334: *intrat in quidam potok Magapataka* (Gy. 2: 538), 1372/1377: *Ad aliud Er Tekereser nominatum* (Oklsz. 191). Az ebben a funkcióban gyakran előforduló földrajzi köznevek esetében az sem ritka ugyanakkor, hogy az adott köznévi elem a névben nem szerepel (HOFFMANN 2007: 71): ezt láthatjuk a *bérc* (pl. 1282: *quoddam beerch Kyslacus vocatam*, ÁÚO. 9: 343) és az *ér* kapcsán is több esetben (pl. 1372/1377: *Ad vnum Er Rakatyas nominatum*, Oklsz. 191), sőt az sem ritka, hogy az utótag más földrajzi köznevet tartalmaz (pl. 1270/1387: *Unum berch Darabheg dictum*, Oklsz. 64; [1239]/1239: *ad patak Kekkektowa*, Gy. 2: 421).³ Persze a *bérc* és a *patak* „oklevélszóként” való gyakori előfordulását tekintve mindez nem is meglepő, ám — mint látjuk — e funkcióban más földrajzi köznevek (például az *ér*) is előfordulnak.

A *bérc* földrajzi köznév még egyazon oklevél szövegén belül is igen változatos szerepkörben jelentkezik. Egy 1256-ban kelt oklevélben például első előfordulásaként pusztai földrajzi köznévi helynévként áll. Az adat helynévi jellegét valószínűsíti a tulajdonnevekre jellemző *nominatur* megnevezőszó használata: 1256: *ad vnum monticulum, qui berch nominatur* (ÁÚO. 2: 267) (vö. HOFFMANN 2007: 68). A szövegben később többször is felbukkan a *bérc* lexéma, de már a latin fajtajelölők helyén állva három különböző földrajzi köznévi utótagú helynevet bevezető szerepben: 1256: *ad vnum berch, qui vulgo Eregeteuhig vocatur ... ad vnum berch, qui vulgo Humurozou dicitur ... ad vnum berch, qui vulgo dicitur Humucteteu* (ÁÚO. 2: 267–268). A középkori magyarországi latinban e lexéma oklevélszóként való viselkedését ezek a részletek meggyőzően bizonyítják.

³ További példák mindkét típusra: *patak*: 1315/1370/1752: *ad 1 potok Pastaaya vocatum* (Gy. 2: 77), *bérc*: 1238/1292: *Versus siluam super Beerch qui dicitur Zuhodol* (Oklsz. 63), 1265: *Usque ad finem cuiusdam Byrch qui uocatur Buckulese* (Oklsz. 64), 1265: *Iuxta uiam super Byrch Saturhygy* (Oklsz. 64), 1295: *Peruenit in quoddam berch Watulozoutu uocata* (Oklsz. 64), 1314: *Sub or vnus parui Berch Zakaduth vocato* (Oklsz. 64), 1327: *Ad vnum Berch Sumusmal dictum* (Oklsz. 64), 1346: *Veniret ad vnum beerch Ivanus auosa vocatum* (Oklsz. 64), 1398: *Super Berch kysnyarlew vocatum* (Oklsz. 65), *ér*: 1379: *Vbi exit vnum Er Sassas vocatum* (Oklsz. 191), 1381: *Cadit in vnum Er Kapus vocatum* (Oklsz. 191).

Az előzményirodalom a magyar nyelvű közszói elemek között leginkább a *bérc* és a *patak* ilyen szerepét vizsgálta. A *bérc* és a *patak* — ahogyan a fenti példák is illusztrálják — valóban gyakran tölti be ezt a funkciót a latin szövegben. Az *ér* földrajzi köznév azonban szintén gyakori ebben a szerepben a 14. század második felében, például 1372/1377: *Ad aliud Er Tekereser nominatum* (Oklsz. 191), 1393/1446: *Usque ad quoddam Er wlgo Nager dicto* (Oklsz. 191–192), 1394/1446: *Usque quoddam Er wlgo Zortuser dicto* (Oklsz. 192). Minthogy a *bérc* és a *patak* kapcsán a szakirodalom e szavak jelentésének általánossá válásával hozza összefüggésbe a magyarázó funkciójú lexémaként való szereplésüket, az *ér* földrajzi köznév jelentésével kapcsolatosan is feltehetjük, hogy az a 14. század második felében általánosabbá vált (vö. RESZEGI 2011: 74). Ezt a gyanút az olyan példák még inkább megerősítik, amelyekben a helynevekben nem szerepel az *ér* lexéma, de fajtajelölőként mégis ez áll: például 1364: *Vnum Er Sarnyapathaka dictum* (Oklsz. 191). Fontos megemlítenünk, hogy — a leggyakrabban ilyen szerepben álló földrajzi közneveken túl — megtalálható ilyen minőségében a *liget* (pl. 1243/1335: qd. *Lyget*, quod vocatur Borsodi Dubodel, Gy. 2: 533; 1427: *Quddam lygeth Cheres nominatum*, Oklsz. 588), a *zátony* (pl. 1340/1389: *Transit ad medium danubii ad quendam zaton vulgariter veytheh fuuenye nominatur*, Oklsz. 1112), a *sár* (pl. 1265: *Profunda aqua Saar que wlgariter Evrem appellatur*, Oklsz. 829; 1327: *Ad paludem Saar Huzyusaar nominatum*, Oklsz. 829) és a *fok* földrajzi köznév is (pl. 1468: *Peruenissent ad quoddam fok Byskefoka vocatum*, Oklsz. 254).

4.3. Magyar nyelvű közszói elemek abban az esetben is előfordulhatnak az oklevelekben, ha a szövegben nincs helynévi megfelelőjük, vagyis az adott helyet az oklevél szövegezője pusztán közszóval jelöli meg. Ebben a funkcióban a magyar nyelvű helyet jelölő közszavak tehát nem helynévre utalnak vissza a szóismétlés elkerülése érdekében (amint teszik ezt az 1. típusban), és nem is helynevet magyarázó elemként állnak a latin nyelvű szövegben (mint a 2. típusban). Feltehetjük, hogy megjelenésük az ilyen esetekben sokkal inkább pusztán az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható (RESZEGI 2011: 75).

A helynevektől függetlenül előforduló magyar földrajzi köznevek státusa eltér a helynevekre visszautaló, illetve azokat magyarázó elemekétől. Ezt az mutatja leginkább, hogy ilyen funkcióban a más helyzetben közszóként nem adatolható helyfajták is (ritkán ugyan, de) előkerülnek, így például a 'fiatal, sarjadó erdő' jelentésű *eresztvény* helynévi szórványtól függetlenül közszóként áll a következő oklevélrészletben: 1234: *iuxta I Erezthwen* (Gy. 1: 476, ÁÜÖ. 11: 266).

Ezzel szoros összefüggésben az egyes földrajzi köznevek gyakoriságát elemezve azt tapasztaljuk, hogy tulajdonnévtől függetlenül, az egyes helyeket közszóként megjelölve jóval többféle földrajzi köznév kerül elő a latin nyelvű oklevelekben, mint akár visszautaló, akár magyarázó elemként. Megtaláljuk például ilyen funkcióban a rendkívül gyakori *bérc* (például 1252: *Uenit ad vnum Berch*,

Oklsz. 63) és *patak* (például 1275: ad 1 *potok* et per ipsum *potok*, Gy. 2: 559) mellett a *fok* (1280: Peuenit ad arborem harast que est iuxta quoddam *fuk*, Oklsz. 253), a *mocsár* (1293: Descendit in quoddam *mochar*, Oklsz. 661), a *szurdok*, a *horhág*y (1267/1380: Ascendendo quoddam *zurduk* vel *horhag*, Oklsz. 945), a *fertés* (például 1296: Cadit in *vnum fertes*, Oklsz. 243), a *mezsgye* (például 1368: Per *unum mezde* versus eandem partem ad arbores *ulmi*, Oklsz. 656), a *berek* (például 1252: Ad *vnum Beruk*, Oklsz. 66), a *liget* (például 1243/1354: Deinde uadit ad *vnum liget*, Oklsz. 588) és a *halom* (például 1310: ad 1 *Holum* in t. arabi, Gy. 1: 114) földrajzi közneveket egyaránt. Megfigyelhető tehát, hogy míg a helyneveket magyarázó, illetve az azokra visszautaló elemek többnyire általánosabb jelentéstartalmú földrajzi köznevek, a helynévtől függetlenül álló lexémák latin szövegben való megjelenését ilyen megkötés nem korlátozza. SZENTGYÖRGYI RUDOLFNak a Tihanyi alapítólevéllel kapcsolatos megjegyzése fontos kiegészítésként járul hozzá az eddig elmondottakhoz, s véleményem szerint egyúttal össze is cseng azokkal. Azt találja ugyanis, hogy a Tihanyi alapítólevél szövegében a „tulajdonnevet helyettesítő” (vagyis a tulajdonnévre visszautaló) földrajzi köznevek jellemzően latinul állnak, míg a „tulajdonnévi megnevezést pótló” (vagyis helynevektől függetlenül álló) földrajzi köznevek latinul és magyarul egyaránt előfordulhatnak (2014: 89).

Ezzel együtt azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az itt példaként hozott pusztá földrajzi köznévi előfordulások egyike-másika helynévi státusú említés is lehet. A tulajdonnevektől függetlenül előforduló földrajzi köznevek esetében okoz ugyanis a leginkább nehézséget annak a megállapítása, hogy egy-egy oklevélrészletben közszoí vagy tulajdonnévi előfordulások szerepelnek-e. A döntést segíthetik a földrajzi köznevek mellett álló latin névmások: a magyar elem közszoí voltáról árulkodik többek között az ’egy bizonyos’ jelentésű *quidam*, *quaedam*, *quoddam* névmás (1291: transit Danubium *quidam fuk*, Gy. 2: 389, Oklsz. 253) és az *unus* (*una*, *unum*) ’egy’, valamint a *duo* (*duae*, *duo*) ’kettő, két’ számnév (1295: Transit *vnum mochar*, Oklsz. 661) (vö. még HOFFMANN 2007: 69–70).⁴

Ezekben a helyzetekben a magyar földrajzi köznév valójában a latin szöveg jövevényszavaként viselkedik, amit az is jól mutat, hogy a magyar helyjelölő lexéma még latin jelzőt is kaphat (HOFFMANN 2007: 71), például 1315/1370/1752: descendit ad 1 *siccum potok* ’száraz patak’ (Gy. 1: 77), 1249: ad *siccum potok* ’ua.’ (ÁÜO. 7: 292), 1271: In vno *sicco potok* vadit ’ua.’ (OklSz. 753), 1279:

⁴ A latin névmások és számnévek az adott földrajzi köznévi előfordulás közszoí jellegét mutatják a következő oklevélrészletekben is: 1259: Uersus meridiem in *quodam berch* (OklSz. 64), 1337: intrat in *quidam pathak* (Gy. 2: 552), 1278: ad *vnum Zurduk* (OklSz. 945), 1369: Inde detinendo per *vnum Mezde* (OklSz. 656), 1252: Inde ascendit super *vnum Berch*, 1271: super quo stat 1 *holm* (Gy. 1: 68), 1315/1370/1752: ad 1 *holm* (Gy. 2: 77), 1276: Super *vnum altum holm* (OklSz. 341), 1348: supra ad *duo holm* (OklSz. 341).

Ascendit per aliud *minus potok* super arborem Berekenye 'kisebb patak' (Oklsz. 753). Hasonló helyzetben megtaláljuk a *bérc*, a *szurdok* és a *liget* földrajzi köznevet is: 1343: Ad *altiozem Berch* 'magasabb bérc' (Oklsz. 64), 1487: Peruenissent ad *quoddam paruum Zwr dok* 'egy bizonyos kis szurdok' (Oklsz. 945), 1269: *paruum lyget* 'kis liget' (ÁÚO. 8: 251). A latin jelző és a magyar szórvány különös kapcsolatát mutatja egy helyen a *siccus* melléknév és annak magyar köznévvvel, majd helynévvvel való előfordulása: 1296: 1 *siccum potok*, quod. vulg. *Siccum Prezek* vocatur (Gy. 4: 90, F. 7/2: 252).

Bár a magyarországi latin nyelv jövevénylemeinek elsősorban a gyakori használatú elemeket (például a *bérc*-et és a *patak*-ot) tarthatjuk, s a ritkább előfordulású lexémák felbukkanása inkább csak a kevert nyelvűséggel függhet össze, néhány esetben akár ezek a földrajzi köznevek is valódi jövevénylemeként viselkedhetnek. Erre mutatnak például az olyan előfordulások, amelyekben a köznevekre nem jellemző módon a földrajzi köznévi elemek latin esetragokkal ellátva jelennek meg, például 1256: per *vnam Malakam* (H. 7: 54). A helynevek esetében azt látjuk, hogy mivel egyes vulgáris nyelvbeli nevek végződése tipikus latin nominatívuszi szóvégekkel esik egybe, olykor előfordulhat, hogy az oklevél fogalmazója azokat latin nevekként deklinálja (SZENTGYÖRGYI 2010: 39): 1075/+1124/+1217: in aquam *Sitouam*, ultram *Tizam*, ex utraque parte *Tize*, sunt piscine *Grane* (SZŐKE 2007: 36). Ismeretes, hogy bizonyos nevek (például a *Tisza*) esetében sokkal gyakoribb a latin megfelelő használata vagy a latin végződéssel való ellátás, ami nyilvánvalóan a latin nyelv magas presztízsével állhat összefüggésben (SZŐKE 2009: 155, 2015: 130). Ennek alapján felvetődhet a kérdés, hogy a latin esetragokkal ellátott földrajzi köznévi előfordulások vajon nem tulajdonnévként értékelhetőek-e. Ez a feltevés azonban biztosan nem állja meg a helyét a már említett 1256-os *maláka* kapcsán, az ugyanis az 'egy' jelentésű *unam* latin számnévvvel áll, s ez egyértelműen közszói jellegre utal. A *maláka* adatolható akkuzatívuszi formában latin jelzővel is: 1242: ad *nigrum Malakam* 'fekete maláka' (F. 9/7: 552), 1366: ad *nigram Malakam* 'ua.' (F. 9/6: 300), ami azt jelzi, hogy valamiféle, a latin szavakkal azonos értékű elemként használta — a *bérc* és a *patak* lexémákhoz hasonlóan — a középkori latin nyelvű oklevélírás. A *maláka* latin jelzőinek nem azonos deklinációban való ragozása azonban emellett egy újabb összefüggésre is felhívja a figyelmünket. Feltehetjük ugyanis, hogy a *maláka* elé ki nem tett latin fajtajelölőnek — azaz például a *fluuius*-nak — megfelelően áll második deklinációban az 1242-es forrásban a *nigrum* latin jelző. Ezzel szemben az 1366-ból származó oklevélben szereplő *nigram* alakot a latin első deklinációs *aqua* vagy *ripa* főnevekkel való egyeztetés magyarázhatja (vö. SZŐKE 2015: 141).

Azt a feltevést, mely szerint a *maláka* lexéma a magyarországi középkori latinság jövevényszavaként viselkedhetett, az is erősíti, hogy a *maláka* földrajzi köznév nemcsak ebben a funkcióban, hanem visszautaló elemként (például 1296:

aquam *Malaka* dictam, per quam *quidem Malakam*, ÁÚO. 10: 231) és megnevezőszós szerkezetekben is állhat esetraggal (például 1298: ad *unam malakam Valizka uocatam*, deinde uadit *ad aliam malakam* Crazna uocatam, ÁÚO. 10: 327). A *maláka* a BARTAL-féle szótár szócikkei között is szerepel, amiből szintén azt látjuk, hogy a szótár szerkesztője a lexémát — az oklevelekben feltűnően gyakran szereplő fafajtához hasonlóan — a magyarországi középkori latin nyelv jövevénelemeként tartja számon (BARTAL 1901: 401, HOFFMANN 2007: 71).

Ugyancsak köznévvnek minősíthetjük a plurálisz akkuzatívuszi alakban lévő *metas*-hoz hasonló végződésellátott *mezsgye* földrajzi köznevet a következő oklevélrészletben: 1391: Possessionis sue *metas* seu *mezdes* destructas et anichilatas vidissent (Oklsz. 656), a latin és a magyar (azonos jelentésű) közszót ugyanis a *seu* 'vagy' köti össze.⁵ Arra, hogy a *mezsgye* lexémát latin végződésellátják el, további példákat is idézhetünk: 1372: Per *mezdem* eundo peruenit ad metam terream (Oklsz. 656). A *mezsgye* — a *patak*-hoz és *maláká*-hoz hasonlóan — ugyancsak kaphat latin jelzöt is: 1278: Prima meta supra fontem in *magna Mezde* (F. 5/2: 435). A *mezsgye* földrajzi köznév tehát több tekintetben is a latin oklevélszövegek magyar jövevénelemei mintájára viselkedik.

5. Az oklevelek latin nyelvű szövegében magyar nyelven előforduló földrajzi köznevek típusainak, funkcionális kérdéseinek áttekintése után az alábbiakban a közszói értékű magyar nyelvű földrajzi köznevek néhány különleges esetére térek ki.

A magyar nyelven szereplő, helyneveket minősítő szavak közé sorolható bizonyos értelemben a víznevek utótagjaként is szereplő *víz* lexéma: az efféle használat több esetben feltehetőleg ugyancsak az oklevélírók számlájára írható. A *víz* az Árpád-kor időszakában az esetek túlnyomó részében már létező víznévhez kapcsolódik, például *Ida* (1247/1331: *Yda*, Gy. 1: 92–93, 133, 138–139) ~ *Ida vize* (1332: *Idawyse*, Gy. 1: 91), *Hortobágy* (1067 k./1267: *Chartibak*, FNEsz. 1: 608) ~ *Hortobágy vize* (1261: *Hortubagyvize*, F. 4/3: 41), akárcsak a *patak* ~ *pataka* lexéma: *Torna* (1255: in *Thoruuam*, Gy. 3: 40, 111) ~ *Torna pataka* (1341/1347: *Turnapataka*, Gy. 3: 40, 125), s feltehetjük, hogy a kevés számú valós tulajdonnévi összetétel mellett a *víz* jobbra csak mint a helyfajtába sorolás eszköze jelenik meg a szövegben (GYÖRFFY 2011: 90–91). A *víz* utótag az Árpád-korban a már létező víznevekhez birtokos személyjeles formában illeszkedik, és feltehetőleg benne a birtokos személyjelnek helynévi formáns értéke van (GYÖRFFY 2011: 90). Szatmár megyei történeti nevek elemzése kapcsán KÁLNÁSI ÁRPÁD is arra a következtetésre jutott, hogy a *víz* az adatok egy részében nem tartozik valójában a névhez, s csupán a minősítés eszközeként van jelen (1996:

⁵ Latin és magyar közszói elemek szinonim használatát a *seu* lexéma másutt is jelzi: például 1409–1414: *alveum sew fok* (DHA 1: 293, HOFFMANN 2007: 70), 1435: In quodam *Berch seu monticulo* (Oklsz. 65), 1276: *holm seu monticulum* (Oklsz. 341).

154, vö. még BENKŐ 1998a: 154). TÓTH VALÉRIA Zala megye régi folyóvízneveit vizsgálva szintén kérdésesnek tartja a *víz* ~ *vize* lexéma névhez való tartozását. A *Sár-víz-patak* és a *Széles-víz-patak* nevek pedig véleménye szerint jól mutatják, hogy ha része is volt egykor a neveknek a *víz* elem, ez utólag elveszítette földrajzi köznévi szerepét, és ezért egészültek ki a fenti víznevek újabb 'víz' jelentésű földrajzi köznévvel (2003: 94).⁶ GYÖRFFY ERZSÉBET szerint ezek a formák elsősorban az oklevelek nyelvi arculatához tartozhatnak, s a beszélt nyelvet kevésbé jellemezheték. Az a körülmény ugyanakkor, hogy a mai névanyagban szintén előfordulnak hasonló névvariánsok (pl. *Réka* ~ *Réka-víz* ~ *Réka-patak* ~ *Réka-árok*, BMFN. 1: 680), e formák valós (alkalmi, esetleg állandó jellegű) használatára utalhatnak (GYÖRFFY 2011: 92).

A *víz* ~ *vize* utótagú szerkezetek létrejöttének oka egyrészt minden bizonnyal az, hogy az elsődleges nevek többnyire nem jelzik azt, hogy vizeket jelölnének, az oklevél fogalmazója tehát az egyértelmű azonosíthatóság kedvéért használhatta mellettük fajtajelölőként a *vize* lexémát. Másrészt a *vize* utótag azért is állhat bizonyos víznevek mellett, hogy azok a közelükben fekvő azonos nevű település megnevezésétől elkülönüljenek, például *Gadna vize* (1320: *Ganna wize*, Gy. 1: 83, vö. 1320: *Ganna*, p., v.), *Tecső vize* (1336/1456: *Thechewvyze*, Gy. 4: 412, 122, vö. 1336: civ. *Thechew*, Gy. 4: 122) (GYÖRFFY 2011: 90, BENKŐ 1993: 138). A többjelentésű helynevek esetében az oklevél-fogalmazók nagy gonddal igyekeztek elkülöníteni latin fajtajelölő elemekkel is az egyes névfajtákat, például 1256: *circumdat possessionis Neste ... ad locum, ubi meatus rivuli Neste vocati* (Gy. 1: 125), 1270/1272: *villa Cumlous ... ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114), a latin fajtajelölők elmaradása ezért egészen kivételes ilyen helyzetben (vö. HOFFMANN 2007: 64).

A *víz* ~ *vize* lexéma oklevélbeli szerepéről azt állapíthatjuk meg tehát, hogy az adott földrajzi köznév a legtöbb esetben csupán a minősítés eszköze volt, de a mai névállományban jelen lévő hasonló jellegű névpárok megléte miatt nem zárhatjuk ki egy-egy esetben a névrészként való használat lehetőségét sem. Azon túl, hogy a korai ómagyar korban nem egy esetben ki tudjuk szűrni azokat az eseteket, amelyekben a *víz* már meglévő névhez kapcsolódva feltehetően csak mint a helyfajtaba sorolás eszköze szerepel az oklevél szövegében, a kérdés tisztázásában fogódzóként a *víz* lexéma korabeli szóföldrajzi megoszlása is a segítségünkre jöhet (lásd a 20. ábrát). A szórványosan előforduló *víz* adatok — így például a Bodrog vármegyei *Sár vize* ([+1093]/XIV.>1411: *Saruize*, Gy. 1: 729) — kapcsán ugyanis joggal lehetnek kétségeink afelől, hogy azok valóban a helyi nyelvjárást tükrözve a név utótagjaként állnak, az oklevélben való szereplésük mögött jóval inkább az oklevélíró befolyását, s ezáltal a *víz* lexémának a latin fajtajelölőkkel azonos funkcióját kell feltételeznünk. Gyanúnkat tovább erősítheti, hogy a *Sár*

⁶ GYÖRFFY ERZSÉBET az Árpád-kor anyagából szintén hoz hasonló példát: *Hideg-víz-pataka* (1341/1347: *Hydegwyzpataka*, Gy. 3: 40, 125) (2011: 91).

vize név mellett ráadásul az egyrészes *Sár* névalak ([+1093]/XIV.>1411: *Sar*, fl., Gy. 1: 729) is adatolható ugyanabból az évből. Szintén nem kis súllyal esik latba az, ha a *víz* ~ *vize* lexéma egyazon oklevél szövegében fordul elő nagy számban, mivel az ilyen esetekben szintén az oklevélíró nyelvi beavatkozását sejtethjük a szerkezetek megjelenése mögött. Az Ugocsa vármegyében számottevő mennyiségben jelentkező *víz* adatoknak például több mint a fele egy 1336-ból származó oklevélben tűnik fel, például 1336: *Zumurdukwyze, Zalvawyze, Beberkewyze, Puztinchawyze* (SZABÓ I. 1937: 426), ilyen módon pedig felmerül annak a gyanúja, hogy esetleg az oklevélíró egészíthette ki az egyébként nem transzparens neveket a megfelelő fajtajelölő elemmel.

20. ábra: A *víz* lexéma szóföldrajzi helyzete a korai ómagyar kor forrásaiban⁷

A *vize* lexéma közszoói szerepét ezen kívül konkrétan is tetten érhetjük egy 1419-ből származó oklevélben, ahol a *Tisza* latin genitívuszi alakja mellett állva

⁷ A szóföldrajzi térkép adatállományának összeállításához elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (1963–1998) című munkáját (Gy.), valamint a HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA. 1., 2., 3., 1997, 1999, 2012), illetőleg a *Korai magyar helynévszótár* (KMHsz. 1., 2005) című munkákat használtam fel. Mivel azonban az említett források adatainak rögzítése után is számos fehér folt maradt a korai ómagyar kori magyar nyelvterületet lefedő térképen, további forrásként adatokat merítettem ORTVAY TIVADAR (1882) és SZABÓ ISTVÁN (1937) munkáiból, valamint KENYHERCZ RÓBERT Szepes vármegyére vonatkozó gyűjtéséből és a MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport hang- és helyesírás-történeti adatbázisából.

bizonyosan nem kétrészes név utótagjaként szerepel a *víz* földrajzi köznévi, mivel a *Tisza* és a *Duna* víznév kétrészes nevek előtagjaként jobbra csak magyarul fordul elő: 1419: Vbi ipse *fluuius Thycie vize* wlgó Vzorew nominaretur (OkISz. 1098) (vö. még BENKŐ 1998a: 89). Az azonban, hogy magyar és latin fajtajelölő egyaránt szerepel az idézett szövegrészletben, azt jelzi, hogy a *víz* — bár nem a név része — mégsem egészen úgy funkcionál, mint más magyar fajtajelölő elemek.

Ez a szövegszerkesztési eljárás nem egyedülálló jelenség: a kettős fajtajelölő elem használatát láthatjuk a Tihanyi alapítólevélbeli *alius locus kert hel nomine* megnevezőszós szerkezetben is. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevélbeli *kert hel, petre zenaia hel rea* és az *oluphelr[e]a* szórványok kapcsán arra mutat rá ugyanis, hogy azokban a *hely* lexéma esetleg mint fajtajelölő elem jelenik meg (2010: 85), s a *reá* névutóhoz hasonlóan a magyar szórványok szövegbe illesztését szolgálja az alapítólevélben. BÁRCZI GÉZA hasonlóképpen gondolkodik: a Tihanyi alapítólevélbeli *kert hel* szórványt ’kert nevű hely’, az *oluphelr[e]a* szórványt pedig ’Alap nevű hely’ formában értelmezi (1951: 184). Csakhogy az *alius locus kert hel nomine* megnevezőszós szerkezetben a latin *locus* fajtajelölő elem is szerepel. A *hely* és a *locus* magyarul és latinul való együttes említése — csakúgy, mint az előzőekben látott *fluuius* és *vize* lexémák egyazon szórvány beillesztését szolgáló megjelenése — párhuzamba állítható a latin prepozícióknak és a magyar névutóknak az azonos szerkezetekben való előfordulásával, például *ad holmodi rea* vagy éppen a *hely* mellett is: *ad oluphelr[e]a* (HOFFMANN 2010: 24, 84–85).

A *hely* lexéma más oklevelekben is feltűnik ebben a szerepben. Szintén fajtajelölő elemnek tarthatjuk például a *Máté kendere helye* szórványban (1325: *Mathekenderehele*, t., Gy. 2: 574, 586), ahogyan az *András vejsze helye* előfordulás (1408: *Andrasweyzehele*, OkISz. 1076) és a *Bottermehelye* (1322: *Boththeremehele*, KMHsz. 1: 276) is feltehetően ezt a funkcióját őrzi a *hely* elemnek. A *Botterme* településnév adatai között ráadásul egyszerre vannak jelen a *hely* nélküli változatok az azt tartalmazó formákkal: 1322: *Boththeremehele* (KMHsz. 1: 276), 1323: *Boththeremi* ~ *Bothtereme*, p. (Gy. 1: 353), ami ugyancsak a *hely(e)* elem fajtajelölő szerepét támasztja alá.

6. A problémakör összefoglalásaként a következő megállapításokat tehetjük. A földrajzi köznevek közszói előfordulása nem hozható összefüggésbe az oklevelek jogbiztosító szerepével, megjelenésük sokkal inkább az oklevélírók kevésbé tudatos magatartását, illetve azt a nyelvpszichológiai helyzetet tükrözi, amely a két nyelv közötti állandó közvetítésben nyilvánult meg. Bizonyos értelemben tehát véletlen, sőt az oklevélíró nyelvi zavarát mutató magatartásként is értékelhetjük a magyar közszói elemek latin oklevélszövegbe való bekerülését. A magyar elemek latin közszavak helyett való megjelenése tehát atipikus megoldás: a latin nyelvű helyfajtajelölő elemek a dominánsak minden ehhez köthető funkcióban. Ennélfogva a magyar elemeket leginkább az oklevél szövegezőjének

a nyelvhasználatához köthetjük. A magyar földrajzi köznevek latin szövegbeli helyzetével kapcsolatos vizsgálatokat pedig ezek szerint nemcsak az oklevélírói gyakorlat időbeli és térbeli változatossága,⁸ de maguknak az oklevél-szövegezőknek az eltérő gyakorlata is megnehezíti. A bizonyos fokú esetlegesség ellenére egyes tendenciákat azonban — amint ezt a fentiekben láthattuk — mégis kitapinthatunk.

A visszaulató és a helynevek mellett magyarázó elemként használt magyar földrajzi köznevek esetében jól kirajzolódnak azok a tényezők, amelyek meghatározták azt, hogy az adott közszói elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben. A választást (amennyiben beszélhetünk tudatos döntésről) minden bizonnyal befolyásolta egyrészt a hely fajtája. Ezen kívül az oklevelek szövegezési eljárásait elemezve megállapíthatjuk, hogy a magyar vagy a latin közszók használata összefügg a név szerkezetével is: bizonyos esetekben meghatározó lehetett például az is, hogy a név tartalmaz-e földrajzi köznévi utótagot. Vannak ugyanakkor olyan földrajzi köznevek, amelyek ezekben a szerepekben olyannyira elterjedtek voltak (a *bérc* és a *patak* ilyenek), hogy a név szerkezetétől függetlenül is állhatnak visszaulató és magyarázó elemként. A latin szövegben helynevektől függetlenül szereplő magyar közszavak viszont eltérő sajátosságokkal bírnak a másik két típussal összevetve: ebben a szerepben ugyanis olyan helyfajtákat jelölő szavak is jelen vannak, amelyek visszaulató vagy magyarázó elemként nem fordulnak elő, s az egyes földrajzi közneveknek is szélesebb körét találjuk meg ebben a funkcióban.

⁸ HOFFMANN ISTVÁN szerint nemcsak az oklevelek számában, de magában az oklevélírói gyakorlatban is számos módosulás következett be az Árpád-korban és a későbbiek folyamán egyaránt (2007: 10–11).

V. Egy szemantikai mező földrajzi közneveinek szótörténeti vizsgálata

1. A földrajzi közneveknek történeti szempontból talán leginkább kutatott területe a szóképzéstörténeti szemléletű feldolgozásuk. Mint arról már szóltam, főként egy-egy lexéma ilyen irányú elemzése történt meg a korábbiakban (lásd ehhez részletesen az I.1. alfejezetet). A legutóbbi időkben az eddigieknél átfogóbban RESZEGI KATALIN (2011: 67–119) és GYÖRFFY ERZSÉBET (2011: 85–104) a hegyrajzi, illetve a vízrajzi köznevek történeti rétegét dolgozta fel lényegében azonos szempontrendszer mentén. Részben ezekhez az írásokhoz is kapcsolódva én magam egy kisebb jelentésmező, a ’halászhely’-et jelentő földrajzi köznevek elemeit vizsgálva igyekszem hozzájárulni az ómagyar kori földrajzi köznevek szótörténetének feldolgozásához.

E szócsoporthoz a kitüntetett vizsgálatát az is magyarázza, hogy bizonyos elemeknek a földrajzi köznevek rendszerébe való bekerülését és onnan való kiesését is jól mintázza a ’halászhely’-et jelentő földrajzi köznevek szótörténeti elemzése, mivel ennek során azt is megvilágíthatjuk, hogy miként válik földrajzi köznévvé egy eredetileg nem helyet jelentő lexémacsoport. A szómező együttes vizsgálata során ezenkívül több általános problémakört, jelenséget is feltárhatunk. Így például a köznevek és a tulajdonnevek elkülönítésének problematikáját a *vejsze*, a *tanya* és a *szégye* ~ *cége* szavak előfordulásai kiválóan reprezentálják, s az amögött húzódó nem nyelvi tényezők — mint például az, hogy ezek az eredetileg halászóeszközt jelentő szavak miért szerepelnek közszóként igen gyakran az oklevelekben — szintén jól megragadhatók. A ’halászhely’-et jelentő földrajzi köznevek elemzése azt is jól példázza, hogy egy-egy szómező szóföldrajzi vizsgálatát nem az egyes elemeket középpontba állítva, hanem az oda tartozó szavakat egyszerre vallatva célszerű elvégezni. A ’halászhely’ jelentésű földrajzi köznevek szótörténeti-szóföldrajzi elemzésével ugyanakkor illusztráljuk azt is, hogy egy konkrét jelentésmező elemeinek etimológiai, kronológiai, tárgytörténeti sajátosságai miként befolyásolják az elemek egymáshoz való viszonyát és ezzel együtt a területi elterjedését.

HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szórványainak elemzése során hívja fel a figyelmet arra, hogy a halászhelyekkel kapcsolatos ismereteink nyelvészeti szempontból meglehetősen hiányosak (2010: 165). Ez a tárgykör ugyanakkor a magyar tárgyi néprajz egyik legeredményesebben feltárt területe, így a néprajzi eredményekre sok esetben megnyugtató módon támaszkodhatunk a nyelvészeti kutatómunka során is. Az etnográfiai ismeretek gyarapításához ezen a téren leg-

inkább HERMAN OTTÓ és JANKÓ JÁNOS, valamint a legutóbbi időkben SZILÁGYI MIKLÓS járult hozzá. HERMAN OTTÓNak A magyar halászat könyve című munkája (1887) művelődéstörténeti és egyszersmind természettudományos szemlélettel tárja elénk a magyar halászat emlékeit, nem kis hangsúlyt fektetve a nyelvi és a tárgyi anyag összegyűjtésére. JANKÓ JÁNOS a tárgyi anyag összehasonlító vizsgálatára vállalkozott: a magyar halászat ilyen nemű anyagát vetette össze az orosz és finn halászati irodalmi és múzeumi anyaggal. Munkájában foglalkozott a halászszerszámok vándorútjával, módosulásaival, valamint megállapította átvételük helyét és időpontját (1900, vö. még GYÖRFFY I. 1992: 66). SZILÁGYI MIKLÓS mintegy a HERMAN és JANKÓ által kialakított hagyományokat folytatva a Kárpát-medence halászatának néprajzi-tárgytipológiai elemzését tűzte ki célul (lásd például 1992, 2008). Nyelvészeti szempontból MUNKÁCSI BERNÁT nevét kell megemlítenünk, aki beható nyelvészeti vizsgálat tárgyává tette a halászati szókincset, s szétválasztotta a magyar halászat finnugor, török, szláv és német elemeit. Megállapítása szerint a halászat műszavainak alaprésze ugor kori, első gyarapodása pedig honfoglalás előtti török hatás eredménye. A későbbi kutatások azonban az általa ugor eredetűnek minősített szavak jó részéről kimutatták, hogy nem vonhatók ebbe a körbe, ilyenek például a *sőreg* és a *viza* halnevek (1893: 172, 178, vö. GYÖRFFY I. 1992: 65, TESz. 3: 581, 1167).

2. A 'halászhely' jelentésű földrajzi köznevek részletes elemzése előtt röviden érdemes szólni a halászatnak a korai évszázadokban betöltött szerepéről, hiszen ennek fényében értékelhetjük megfelelő módon a halászhelyek jelentőségét és azok elnevezéseit is. Az bizonyos, hogy a halászat már a honfoglalás előtti időkben meghatározó szerepű volt a magyar törzsek életében (MNL. *halászat*). A különböző halászóeszközöket és használatukat (így a rekesztőhalászatot, valamint a hálók és a horgok kezdetleges formáit) valószínűleg már az ugor együttélés alatt megismerték ősünk (E. KOVÁCS PÉTER 1994: 252, *halászat*, GYÖRFFY I. 1992: 64, MNL. *halászat*), erről tanúskodnak ugyanis ugor eredetű halneveink és egyes halászóeszközök nevei: *háló*, *keszeg*, *őn*, *tat* (MUNKÁCSI 1893: 170, 172, 179, 192, vö. BÁRCZI 1941: 163, TESz. 3: 29, 864). A törökségi népekkel való érintkezés során ugyancsak jelentékeny mértékben fejlődött a magyarság halászata, ennek nyomait őrzik nyelvünkben például a *hurok*, valamint a *sőreg* és *süllő* halnevek (vö. TESz. 1: 1118, 2: 171, 3: 581, 628; WOT. 433–435, 741–742, 744–746). Később a magyar halászati szókincs keleti szláv elemekkel bővült, például *tanya*, *varsa*, *szégye* (GYÖRFFY I. 1992: 64, TESz.).

Nem csökkent a szerepe a halászatnak a meglepedés után sem, mivel a Kárpát-medence a középkorban kiváló halászerület volt. Egy korabeli (1300-ból származó) leírás szerint Norvégia kivételével Magyarország halbősége Európa összes királyságai között a legkiemelkedőbb volt (BELÉNYESY 1953: 149). Természetesen a honfoglaláskor itt talált vagy később bevándorolt, illetőleg a közeli népek halászata is hatott a magyar halászat fejlődésére (GYÖRFFY I. 1992: 64) s

a magyar szókészletnek az e tevékenységi körrel kapcsolatos rétegére. Jól bizonyítják ezt a feltehetően honfoglalás utáni szláv jövevényszavak, például a következő halnevek: *balin* (MUNKÁCSI 1893: 180, TESz. 1: 230), *csuka* (MUNKÁCSI 1893: 180, TESz. 1: 571), *galóca* (MUNKÁCSI 1893: 181), *kárász* (MUNKÁCSI 1893: 182, BÁRCZI 1941: 153, TESz. 2: 376), *lazac* (MUNKÁCSI 1893: 182, TESz. 2: 731), *pisztráng* (MUNKÁCSI 1893: 183, TESz. 3: 216), *tergelye* (MUNKÁCSI 1893: 184, TESz. 3: 898). Néhány halnevünk a honfoglalás utáni német hatásra is utal, így például a *gobhal* előtagja (MUNKÁCSI 1893: 184, TESz. 1: 1067), az *ökle* (MUNKÁCSI 1893: 185, TESz. 3: 21) vagy a *semling* (MUNKÁCSI 1893: 186, TESz. 3: 515).

A halászhelyek értéke alighanem összefüggött a nagy halfogyasztással: a paraszti szolgáltatások jól mutatják, milyen fontos szerepet töltött be a hal az akkori úri étrendben (vö. BELÉNYESY 1953: 161). A 13. századtól a halászatból származó bevételek a földbirtokost illették, s ha a halászvíz nem tartozott a jobbágytelekhez, a jobbágyok csak bizonyos szolgáltatások fejében halászhatták (BELÉNYESY 1953: 163, SZILÁGYI M. 1992: 109–114, E. KOVÁCS PÉTER 1994: 252, *halászat*). SZILÁGYI MIKLÓS szerint ugyanakkor a joggyakorlat némiképp differenciáltabb volt, s az egyes halászvízek közötti értékkülönbség alapján alakult ki vidékenként és koronként is változó formában (1992: 109–114). Nagyan befolyásolta a tulajdonviszonyokat az is, hogy némely halászóeszköz — így például a mélyvízi szégye vagy a vizaháló — meglehetősen költséges volt, így a legvirágzóbb halászóközösségek is leginkább uruk hálójával voltak kénytelenek halászni már a 13. században. Jobbágyok birtokában leginkább csak a kevésbé költséges varsa és vejsze eszközök szerepelnek (BELÉNYESY 1953: 159). S mint-hogy a legfőbb halászóeszközök nem a jobbágyok tulajdonában álltak, munkájukat nagymértékben kisajátították: az idegen eszközzel fogott halaknak először az egyhatedét, majd a 14. században már egyharmadát (például 1338: cum tertia parte lucri sue proventus aque Heyeuuze) kellett az uraságnak beszolgáltatniuk (BELÉNYESY 1953: 163).

A természetes élővízi halászat mellett a szerzetesházaknak köszönhetően elterjedtek a mesterséges halastavak is (E. KOVÁCS PÉTER 1994: 252, *halászat*), a keresztény hitre térés ugyanis a halat a bőjtök idején kötelező táplálékká tette (BELÉNYESY 1953: 149, GYÖRFFY I. 1992: 64, ALAPY 1994: 22). A kedvező természeti adottságok a honfoglalás utáni időkben mindenki számára lehetőséget teremtettek a szabad halászatra, de már a 11. századtól kezdve egyre gyakoribbá vált a halászvízek halászó szolgálkkal való adományozása. Az adományozás szinte mindig a királytól származott,¹ és egyházi vagy világi úr számára történt,

¹ A halászat ugyanakkor egyes feltételezések szerint soha nem vált királyi regálévá (E. KOVÁCS PÉTER 1994: 252, *halászat*). SZILÁGYI MIKLÓS azonban úgy véli, hogy a 16–18. században külföldi hatásra hazánkban is elterjedt az a jogi felfogás, amely a vadászathoz hasonlóan regálénak, ennél-fogva nemesi előjognak tekintette a halászatot (1992: 111).

de előfordult az is, hogy világi úrtól egyházi személynek szólt (BELÉNYESY 1953: 158, SZILÁGYI M. 1992: 109). Halászhelyek királyi adományozásának emlékét őrzi például a garamszentbenedeki apátság alapítólevele, amelyben I. Géza a garamszentbenedeki apátság alapításakor az apátság részére biztosította a Garam halászatát, s a monostort egyéb vizeken is ellátta halászhelyekkel (ALAPY 1994: 22, vö. még KIS–KÖRMENDI 2006: 52, 54–57). A halászati jog körül azonban sok vita kerekedett, így a birtokperek alapján is jól feltérképezhetővé válnak a vejszehelyek, a szégyék ~ cégék és egyéb halászhelyek (TIMAFFY 1994: 7). Az 1400-ban Némai Jakab özvegye és fiai között folyó perből például a Deáki birtok zátónyszigeténél szereplő *Tanya*-nak nevezett halászhelyeket ismerhetjük meg, amelyeket a perből kifolyólag kellett pontosan körülhatárolni (BELÉNYESY 1953: 151). A halak értékesítéséről és szállításáról szóló oklevelek is nagy mennyiségben tartalmaznak információkat a halászatról ezekből az időkől. A belső halkereskedelem virágzó voltáról tanúskodik például az 1288-as esztergomi várnapló, ahol számos halfajtáról tesznek említést (E. KOVÁCS PÉTER 1994: 252, *halászat*, MNL. *halászat*). A fentiek alapján érthető, hogy az oklevelekben nagy hangsúlyt kapnak a halászattal kapcsolatos körülmények leírásai: okleveleink számos halastó, halásztanya és halászhelyként használt folyó, mocsár, holtág és állóvíz nevét őrzik (GYÖRFFY I. 1992: 64), amelyeket a latin szövegben főként a *piscina*, *locus piscatura* latin fajtajelölők jelölnek meg (BELÉNYESY 1953: 149, SZILÁGYI M. 1992: 31–42, HOFFMANN 2010: 165–166).

3. A halászhelyet jelentő földrajzi köznevek tehát igen korán és viszonylag nagy mennyiségben adathozható szócsoporthoz képeznek. Vizsgálatom elsősorban a korai ómagyar korra vonatkozik, de az időhatárokat több jelenség elemzése kapcsán kibővítettem, sőt a mai nyelvjárási adatok felhasználását is számos esetben hasznosnak véltem. Az adatállomány összeállításához GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (1963–1998) című munkáját (Gy.), valamint a — főképpen erre támaszkodó — HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA által szerkesztett *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA. 1–3., 1997, 1999, 2012), illetőleg a *Korai magyar helynévszótár* című munkákat (KMHsz. 1., 2005) használtam fel. A kötetnek ebben a fejezetében a vizsgálatba bevont területeket nem szűkítettem le a korábban említett, más irányú elemzésekben szereplő négy régióra, hanem igyekeztem az ilyen típusú elnevezések minél gazdagabb adatállományát figyelembe venni. A fent említett források mellett ezért fölhasználtam még a Magyar oklevél-szótár (OkI Sz.), az Árpád-kori új okmánytár (ÁÚO.), a Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (F.), a Hazai Okmánytár (H.), a Magyar tájszótár (MTsz.), a Magyar nyelvtörténeti szótár (NySz.), illetve az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) adatait, s néhány esetben a szakirodalom által ismertetett egyéb adatokat is.

A vizsgálat tárgyát a *vejsze*, a *tanya* és a *szégye* ~ *cége* lexémák adják, tudniillik az okleveles szöveggörnyezet és a helynevekbeli előfordulás alapján a kor-

ban feltehetőleg ezeknek a szavaknak 'halászóhely' földrajzi köznévi jelentésük is volt. Azokat a 'halászóeszköz'-t jelentő szavakat (így például a *varsa* vagy a *selyp* lexémákat) azonban, amelyeknek a latin szövegkörnyezete és a helynevekben betöltött funkciója nem igazolja egyúttal a '(halászó)hely' jelentésüket is, nem vontam be a vizsgálatba.

1. *vejsz(e)*

1. *Vejsze* szavunk történetével kapcsolatban nyelvészeti szempontból összefoglaló, részletező munka az eddigiekben nem született, leginkább csak néprajzi jellegű írások foglalkoztak a halászati szakszókincs s ómagyar helyneveink eme elemével. A *vejszé*-vel kapcsolatban ugyan sok kérdés merült fel a korábbi szakirodalomban is, de ezek részben máig lezáratlanok maradtak. Más oldalról pedig ha alaposabb figyelemben részesítjük a *vejsze* lexémát, több olyan probléma is a felszínre kerülhet, amelyekre az eddigiekben nem fordítottak figyelmet.

2. A *vejsze* s z á r m a z á s á t illetően első látásra egymásnak egészen ellentmondó elképzelések láttak napvilágot. Összefüggésben lehet ez azzal, hogy a magyarság valószínűleg már a finnugor együttélés korában ismert *vejsze*formákat, de mivel a *vejszé*vel való halászat Eurázsia-szerte elterjedt volt, az egymással érintkező népek között maga az eljárás is sok hasonlóságot mutat (MNL. *vejsze*). Nem véletlen, hogy a *vejszé*vel foglalkozó néprajzi és nyelvészeti munkák is több helyen felvetik, hogy nemcsak a *vejsze* használata, hanem maga a halászati szakszó is kapcsolatot mutat a török, a szláv és a finnugor népek nyelveiben egyaránt. Arra, hogy adott esetben a rekesztőhalászat e formájának elsajátítása, illetőleg a műszó kölcsönzése milyen irányú volt, a szakirodalom más-más válaszokat ad, s ebből fakadóan abban is eltérések mutatkoznak, hogy az egyes kutatók a magyar *vejsze* szót milyen eredetűnek tartják (vö. BERCZKI 1964: 118).

A finnugor eredet mellett foglal állást például BÁRCZI GÉZA (1941: 334), BERCZKI GÁBOR (1964: 118), RÉDEI KÁROLY (1967: 171) és ZAICZ GÁBOR (2006: 905, vö. még SZILÁGYI M. 2008: 199, UEW. 551, MNL. *vejsze*). Az etimológiai munkák szerint a feltételezett finnugor alapalak a **βaja* 'süllyed, alámerül' lexéma lehetett (vö. vog. *uj-*, zürjén *vej-*, votják *vij*, mordvin *vaja*, finn *vajoa*, lapp *vuoggjo-* 'süllyed, alámerül', BÁRCZI 1941: 334, EWUng. 1616, ZAICZ 2006: 905). A finnugor nyelvekbeli alakok jól mutatják, hogy az egyeztetés hangrendi szempontból nehézségekbe ütközik (vö. TESz., ZAICZ 2006: 905). A veláris hangrendből palatálisba való átcsapás azonban nem egyedülálló jelenség (ZAICZ 2006: 905): a finnugor eredetű szavak között például hasonló hangrendi megfelelést találunk a *hegy* (vö. fgr. **kaća*) lexéma esetében. A magyar elsődleges alak *sz* hangja ZAICZ szerint névszóképző, s feltehetően ennek hatására palatalizálódott az előtte álló magánhangzó (2006: 905).

A MÉSZÁROS GYULA által felvetett török, közelebből baskír egyeztetést BÁRCZI GÉZA elutasítja (MÉSZÁROS 1910: 7, vö. még BÁRCZI 1941: 334, LIGETI 1986:

41, 294, 528), a TESz. ennél óvatosabban fogalmaz, etimológiai szótárunk szerint ugyanis a *vejszé*-nek a baskír *öjsök* 'vejsze' jelentésű szóval való összekapcsolhatósága további vizsgálatot igényel (TESz. 3: 1107). BERTA ÁRPÁD egy feltételezett nyugati ötörök **väyšä* 'kis ház' jelentésű szóval hozza a magyar *vejsze* szót összefüggésbe. A származtatást megerősíti egy létező *üjšik* 'halkarám, kis ház' jelentésű karakalpak alak. RÓNA-TAS ANDRÁS szerint ezzel szemantikai párhuzamba vonható a magyar *tanya* szó jelentésfejlődése, az ugyanis 'halászhely' volt eredetileg, s csak később alakult ki a 'ház, tartózkodási hely' jelentése. RÓNA-TAS azonban kronológiai és hangtani nehézségeket lát BERTA eredeztetése mögött, s végül annyit szögez le, hogy a magyar *vejsze* szót valahol a volgai régióban vette át a magyarság, s az megvan a csuvas, a baskír és a szibériai tatár nyelvekben, de az átadó nyelvet illetően pontosabb eredményre nem jut (WOT. 995–996).

Mindemellett a szláv származtatás is felmerült, igaz, nem a *vejsze* szó eredetével, hanem magának az eszköznek a használatával kapcsolatban. MUNKÁCSI BERNÁR szerint ugyanis minthogy a *vejsze* egyes részeinek műszavai (például a *lésza*, a *kürtő*, a *pelőce*) szláv eredetűek, ez „azon sejtelemre adhat okot, hogy legalább egyes formáiban a halász-szerszám alkalmazása szláv kultúrbefolyás eredménye” (1893: 263). Azt SZILÁGYI MIKLÓS is megerősíti, hogy a részek elnevezései alapján a fejlettebb vejszetípusokat feltehetőleg valóban csak a honfoglalás után ismerte meg a magyarság (MNL. *vejsze*).

Érdeemesnek tűnik azonban a *vejsze* jelentéséből kiindulva megfontolni egy további lehetőséget is, ami ugyancsak a finnugor eredet mellett szól, de egy másik utat kínálva. Ismeretes, hogy a *vejsze* olyan rekesztőhalászati eszköz, amelyet nádból vagy vesszőből fontak. Ha alaposabban elemezzük a finnugor eredetű *vessző* szó etimológiáját, láthatjuk, hogy az egyes rokon nyelvi párhuzamainak halászattal kapcsolatos jelentése van. A vogulban például az *ošä* 'a vízfenéken felállított két karó, amelyek egyikére a háló vége, másikkra a varsakarika van kötve'. A *vessző* finnugor kori alapalakja **βacš* 'vékony, hajlékony ág' lehetett, melynek magánhangzója a magyarban létrejött *sz* hatására palatalizálódott, így alakulhatott ki a *vesz*-tőforma. Ehhez járult az *-ő*, illetve a régi magyar nyelvben ennek megfelelő *-é* kicsinyítő képző. Mindezek alapján a *vessző* és a *vejsze* azonos etimonját feltételezhetjük, amelyből aztán szóhasadással fejlődött a két eltérő jelentésű lexéma. Hangtörténetileg azonban bizonytalanná teszi a magyarázatot, hogy a *vejsze* feltételezhető elsődleges alakja *vejszé* lehetett (HOFFMANN 2010: 89).

3. *Vejsze* szavunk eredeti j e l e n t é s e minden bizonnyal 'halfogó rekeszték' volt (EWUng. 1615–1616, ZAICZ 2006: 905, HOFFMANN 2010: 89). A *vejsze* gyakran fordul elő önmagában az oklevelekben, s ezek között valóban fellelhetők olyan adatok, amelyek közszoói természetűek, és bizonyosan a lexéma 'halfogó rekeszték' jelentésű előfordulásai. HOFFMANN ISTVÁN szerint ilyenek például azok a *vejsze* adatok, amelyek előtt valamilyen latin értelmi megfelelő vagy magyar szinonima is szerepel: például 1274/1338: In fine cuiusdam capture piscium wlgo

weyz 'egy bizonyos halfogónak a végén, amit közönségesen *vejsz*-nek neveznek', 1390/1400: Tres clausuras piscium *veyz* seu *ketrech* dictas 'három halfogó rekeszték, amit *vejsz*-nek vagy *ketrec*-nek mondanak' (Oklsz., vö. HOFFMANN 2010: 89). A két előfordulás közül azonban csak a második *vejsz* adat közszói jellegét valószínűsíthetjük. A latin szövegbeillesztési eljárás alapján ugyanis az első adat esetében nem nyilatkozhatunk teljes egyértelműséggel, ahogyan ezt a következő szórvány kapcsán sem tehetjük meg: 1300: clausuras piscium, quae vulgo *Veiz* vocantur 'halfogó rekesztékek, amelyeket közönségesen *vejsz*-nek hívnak' (F. 7/2: 257). HERMAN OTTÓ szerint ezek a folyókba vagy tavakba épített alkotmányok a mai *vejszé*hez hasonlóan „nádból vagy vesszőből készült, falakat és tévesztőket alkotó, halfogó szerszámok” voltak (HERMAN 1887: 81, vö. még SZILÁGYI M. 1992: 63–75). (Lásd az 21. ábrát.)

21. ábra: *Vejsze* (Forrás: HERMAN 1887: 157)

A *vejsze* önálló közszói megjelenése azért meglepő, mert — mint tudjuk — az oklevelek magyar nyelvű szórványai döntően tulajdonnevek: hely- és személynevek. A latin nyelvű szövegben közszóként leginkább a helyek említésével kapcsolatos köznevek állhatnak, ilyen jellegzetes szócsoport a földrajzi köznevek és a fanevek (HOFFMANN 2007: 10). A magyar halászati szakszó oklevelekben való szereplését JANKÓ JÁNOS és HERMAN OTTÓ szerint az indokolja, hogy az magának a jognak a biztosítása érdekében szerepelt a latin szövegben (HERMAN 1887: 155, JANKÓ 1900: 54). A *vejsze* a *cégé*-vel vagy *szégyé*-vel és a *varsá*-val együtt ugyan-

is természeténél fogva olyan eszköz volt, amely királyi adomány tárgyát képezhetette (HERMAN 1887: 160, JANKÓ 1900: 54, MNL. *vejsze*, KOTHENCZ 2014: 131). Ez az ősi szerszám a jogélvezet feltételét azáltal tette lehetővé, hogy helyhez volt kötve, s így az, aki a halászat jogát élvezte, jelen lehetett vagy emberét kirendelhetette, amikor a *vejsze* kürtőjét kiemelték (HERMAN 1887: 160). JANKÓ JÁNOSnak a volgai *vejsze*vel kapcsolatos leírásai alapján úgy tűnik, hogy a *vejsze* mint az adományozás alapját képező eszköz nemcsak nálunk volt jellemző, hanem például az orosz uralkodói adományozás tárgya ugyancsak lehetett (1900: 74–75).

Az EWUng. és a TESz. szerint a *vejszé*-t 'halastó, halászhely' jelentésben csak 1784-ben adathatjuk először, más feltevések szerint azonban a *vejszé*-nek már igen korán kialakulhatott '(halászó)hely' jelentése is. HOFFMANN ISTVÁN is úgy véli, hogy a *vejsze* „igen gyakran nem pusztán az eszközt jelölte, hanem azt a helyet is, ahol fel volt építve” (2010: 89). Azt, hogy a *vejszé*-nek 'halászhely' jelentése már az ómagyar korban kialakulhatott, HOFFMANN egyfelől a *vejsz(e)hely* összetételben való gyakori előfordulásával, másfelől azzal tartja igazolhatónak, hogy a *vejsze* metonimikusan más típusú nevek, például patakok, tavak nevéként is előfordul (2010: 89–90). Ezt bizonyítja többek között a következő, 1086-os keltezésű oklevél szövegrésze: *ad exitum riuuli quod dicitur veieztue* (Gy. 2: 574, 579), avagy 'a torkolatához annak a patakocskának, amelyet *Véjesz tövé*-nek mondanak'. A 'halrekeszték' jelentésű halászóeszköz 'hely' jelentésének kialakulása nemcsak a *vejsze* esetében következett be, hasonló jelentésfejlődést láthatunk ugyanis a *cége* ~ *szégye* kapcsán is (lásd erről a *szégyé*-vel kapcsolatos alfejezetben). Úgy vélem azonban, hogy ebben az esetben nem feltétlenül kell jelentésfejlődésről mint folyamatról beszélnünk, hiszen a *vejsze* (és a *cége*) említésekor mindig valamilyen konkrét helyről is szólhatunk egyúttal (vö. O'GRADY 1993: 217, GYÖRFFY 2011: 130), mivel rögzített, át nem helyezhető halfogó eszközökről van szó.

4.1. A *vejsze* lexéma helynevek részeként is különlegesen viselkedik: az ómagyar korban gyakran jelenik meg előtagként állva a *hely* lexéma mellett,² ami azért kivételes, mert a *hely* földrajzi köznév a régiségben leggyakrabban főként csak egy kisebb névcsoporton belül, a vásártartásra utaló településnevek részeként jellegzetes: vagy a *vásár* szóhoz kapcsolódva, például *Vásárhely* (1220: *Vasarhel*, SZABÓ G. 1998: 109), vagy a vásár napját megjelölő nap nevével együtt állva, például *Szerdahely* ([1177]/1500 k.: *Zeredahel*, v., Gy. 1: 392, KMHsz. 1: 262), *Szombathely* (1291: *Zumbothel*, p., Gy. 2: 453) (vö. még SZABÓ G. 1998: 48, 63).

Ezekben a nevekben a *hely* szó leginkább 'olyan hely, ahol rendszeresen történik, ismétlődik valami' jelentésű. Ehhez hasonló szemantikai tartalommal bír a *hely* lexéma az *Asztaghely* (1431: *Azthaghel*) típusú nevekben, ahol a *hely* szó azt

² A *varsa* ugyancsak összekapcsolódhat a *hely* utótaggal, például *Varsahely*: lapály, hajdanában vízállás, s halászhely (P. 101), *Varsahej*: régebben víz borította, és itt helyezték el a varsákat (SzMFN. 1: 152).

fejezi ki, hogy bizonyos időszakokban ott található valami. A *Vejsze-hely* megjelenések legfőképp mégis azokkal a nevekkal mutatnak rokonságot, amelyekben a *hely* valamely egykor ott lévő denotátum helyét, például *Falu-hely*, *Béka-tó-hely* (1393: *Faluhel*, 1339: *Bekatouhel*, OklSz. 370) vagy a névhasználat idejében ott lévő valamit jelöl, például *Rév-hely* (1295/1315: *Reuhel*, loc., Gy. 2: 530), *Vám-hely* (1454: *Vámhely*, OklSz. 371) (vö. HOFFMANN 2010: 83) (a *hely* szó köznévi előfordulásairól bővebben lásd a IV. fejezetben).

A *vejszehely* egyes előfordulásai kapcsán közszói említésekre is gyanakodhunk. IV. Béla 1268-ban kelt okirata említi egy helyen, hogy a komáromi várispánnak 16, a megyerieknek 5 *vejszehelye* volt: et sedecim loca piscatoria, quae vulgo *Veyzhel* vocantur ... quinque loca piscatoria, quae similiter *Veyzhel* vocantur 'és tizenhat halászhely, amelyeket közönségesen *vejszehely*-nek neveznek ... öt halászhely, amelyeket hasonlóan *vejszehely*-nek neveznek' (F. 4/3: 444, Gy. 3: 387, 439, 462). HERMAN OTTÓ nem ért egyet azzal, hogy ennek alapján ugyanennyi halastóról is szó lehetne. Kétségtelennek tartja, hogy mivel a *vejsze* adomány tárgyát képezte, más, mint helyhez kötött halászhely nem lehetett, de véleménye szerint ez nem jelenti azt, hogy halastó lett volna (1887: 155). Azt, hogy hogyan lehetett egy halásznak több *vejszehelye* is, ugyancsak megmagyarázza: „Nádas tavakban a halászok fölhasználják lészák helyett a tömött nádüstököket s a fejeket a nádüstökök átjáróiba állítják be; ilyen módon lehet egy halásznak egy és ugyanazon tóban tíz-husz *vejszehelye* is” (HERMAN 1887: 159). Ugyancsak az összetett közszóként való megjelenésre utalnak a következő számnévvel álló *vejszehely*-ek: 1297: piscatura Talug vocata cum quatuor piscaturis *Weyzhel* vocatis (H. 6: 425), [1276 k.]: 2 piscature ... *weyzhel* ... in Myler ... 12 piscatores, que *weyzhel* vocantur (Gy. 3: 387, 453), 1261: vna piscatura, que wlgariter *weyzhel* nuncupatur ... vocato piscatura vna, videlicet, *weyzhel* (ÁÚO. 11: 513, 514).

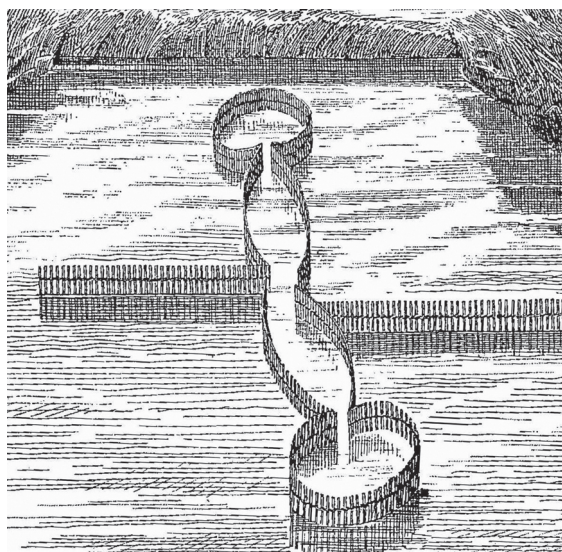
Szintén a *vejszehely* előfordulás közszói 'halrekeszték' jelentését adathatjuk abban az oklevélben, amelyben a *szégyé*-vel együtt említik: 1303: laqueos piscium vulgo *zege* vel *veyzhel*, vagyis 'halfogó török, melyek közönségesen *szégye* vagy *vejszhely* néven neveztetnek' (HERMAN 1887: 81, PAIS 1958: 185). Nem tudjuk azonban megnyugtatóan eldönteni a szövegbeillesztési eljárások alapján a közszói vagy tulajdonnévi jelleget a következő előfordulás kapcsán: 1261/1394: piscatura que vulg. *weyzhel* nuncupatur (Gy. 3: 387, 452), 1255: cum loco piscature qui vulgo *veyzhel* dicitur (H. 8/48, 63).

HERMAN OTTÓ szerint „A magyar halásznak ma is van *vejszéje*, még pedig külön »magyar *vejszéje*« s helyét ma is *vejszehelynek* mondja” (1887: 81), a Magyar tájszótárban (MTsz. 2: 944) s a térképész MAÁ CZ ENDRE Földrajzi tájszótárában szintén szerepel a *vejszehely* összetett közszó 'az a hely, ahol *vejszék* állnak' jelentésben (1955: 33).

A *vejszehely* összetett, helyet jelentő közszó (egykori) meglétét erősíti az is, hogy egyéb halfogó rekesztékek is alkotnak összetételt a *hely* utótaggal, így a *varsahely* közszóval találkozunk a következő oklevélben: 1471: Clausuras pi-

scium wlgō *worsahel* vocatas 'halfogó rekesztékeket, amit közönségesen *var-sahely*-nek neveznek' (Oklsz. 1063). A latin szövegbeillesztési eljárás alapján azonban ebben az esetben sem tehetjük le a voksunkat teljes egyértelműséggel a közszoói jelleg mellett. Másrészt viszont az Új magyar tájszótár szerint a jelenkori szókincsnek is része ez az összetétel: *kifonott versehelyek* 'sövénnyel körülvett sánc, amelyet a halászok emelnek a part mentén' (ÚMTsz. 3: 302, 646). Ugyancsak a *versehely*-ből keletkezettek a következő jelenkori formák: *versely*, *verse-lyek* (ÚMTsz. 5: 697).

4.2. Érdekes adaléku szolgál a *vejsze* helynevekbeli előfordulását illetően az *Iker-vejsze* (1284: *Ikerweyz*, loc., pisc., Gy. 2: 565, 574, 580) helynév kapcsán HERMAN OTTÓ értelmezése. Úgy véli ugyanis, hogy amikor a győri egyház 1284-ben a Barc(s)-tó és Iker-vejsz halászatát megkapta, nem lehetetlen, hogy voltaképpen a Barc(s)-távon az ikervejsze élvezetét nyerte el (1887: 102). Feltevése annál is inkább figyelmet érdemel, mivel az *ikervejsze* összetett közszó a régiségben feltehetően egy speciális vejszetípust jelölt: HERMAN az *ikervejszé*-t két fővel ellátott vejszeként értelmezi (1887: 797, vö. még 159), amely JANKÓ szerint „úgy a víz mentében, mint a víz ellenében úszó halak megkerítésére alkalmas” (1900: 63) (lásd a 22. ábrát). Az *Iker-vejsze* előfordulás a kétrészes, *vejsze* utótagú nevek között azért is egyedülálló, mert azok jórészt személynév + *vejsze* szerkezetűek, tehát bizonyára birtokos viszonyt jelölnek, például *Ádám vejsze* (1261/1394: *Adam vezy*, piscat., Gy. 3: 387, 414), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze*, Gy. 3: 388, 453), *Kolozs vejsze* (1344: *Kolozueze*, piscat., KMHsz. 1: 158), *Jákó vejsze* (1228/1491: *piscinam Jacow ... vulgo Jacoweyze*, Gy. 2: 564, 606) (vö. HOFFMANN 2010: 90).

22. ábra: Ikervejsze (Forrás: JANKÓ 1900: 63)

5.1. Hangtörténeti szempontból az egyik leginkább fontos kérdés a szó régi magyar nyelvbeli alakjának a megállapítása. A szó legkorábbi adatai alapján (1055: *putu uueieze*, OklSz. 1076, 1055: *seku ueieze*, OklSz. 1076, 1086: *veieztue*, Gy. 2: 574, 579) a *vejsz(e)* alakot tarthatjuk elsődlegesnek (vö. HOFFMANN 2010: 89). A 11. századi adatok után leginkább csak 13. századi forrásokban maradt fenn a lexéma, ezekben az említésekben a korábbiaknál rövidebb alakokat találunk, mivel a kétnyíltszótagos tendencia következtében a második nyílt szótag magánhangzója eltűnt a szóból (BÁRCZI 1958b: 77–79, 1967: 167–168, E. ABAFFY 2003: 120–121, FAZAKAS 2008: 30), például 1260: *Mathyaveyze* (Gy. 3: 388, 452). Az így létrejött *vejsz(e)* forma aztán a *j* vokalizációja révén, majd a kialakult diftongus monoftongizációjával *vész(e)* alakúvá fejlődött, például 1337: *veez* (EWUng. 1615, BEKE 1919: 13), 1422: *Wez*, clausuram (OklSz. 1076), 1503: *wez*, clausuras piscium (OklSz. 1076), 1838: *vész*, *vésze* (MTSz. 944) (vö. E. ABAFFY 2003: 338). A mai nyelvjárások egyaránt őrzik a *vejsz* ~ *vejsze*, a *vész* ~ *vésze* és az elsődleges *vejisz*, *vejész* két szótagos formát is (EWUng. 1615, ÚMTsz. 673, UEW. 551).

5.2. A *vejsze* adatok elkülönítése más földrajzi köznevektől, így a *víz* és a *vész* lexémáktól olykor ugyancsak problémát okozhat. A *víz* utótagú nevek (1248/1326: *Sayouvyze*, Gy. 1: 735, 771, 1332: *Idawyse*, fl., Gy. 1: 91, 1334: *Bolugwyze*, fl., Gy. 2: 459, 517), mint azt a példák is jelzik, és amint arról már korábban is szó esett, a legtöbbször nem valós tulajdonnévi összetételek, a *víz* ugyanis csak másodlagosan, a hely fajtáját magyarázó elemként kapcsolódik egy már meglévő víznévhez. Ezt mutatja, hogy ezeknek a neveknek van egyrészes, *víz* utótag nélküli változata is, például 1230/1285: *Sayou* (Gy. 1: 735), 1247/1331: *Yda*, fl., aqua (Gy. 1: 92), 1244>1410: *Balogh*, fl. (Gy. 2: 459) (vö. TÓTH V. 2003: 94, GYÖRFFY 2011: 90–91).

Ha azonban utótag nélküli változatról nincs tudomásunk, joggal merül fel a kérdés, hogy vajon az adott név utótagjában valóban a *víz* lexémát találjuk-e. Ilyen esetekben ugyanis megítélésem szerint nem zárhatjuk ki olykor a *vejsze* előfordulását sem. A *víz* leggyakrabban *wyz*, *vys*, *wys* alakban jelenik meg az oklevelekben (vö. még KMHsz. 1: 300–301). Ezek pedig akár a *vejsz*-ből alakult *vész*-nek a megjelenései is lehetnek (amit hang- és helyesírás-történeti körülményekkel is igazolhatunk, vö. BÁRCZI 1967: 148–149, TÓTH V. 2001: 73, HOFFMANN 2010: 89, RESZEGI 2011: 79–80), s ezt az alábbi adatok is kétséggkívül mutatják: 1397: et clausura piscium in aqua Saar, vulgo *Wyz*, (*Weisz*) nuncupata (F. 10/2: 502), 1438: *Wyshel* (EWUng. 1616). A *víz* alakok *vejsz(e)* formáktól való elkülönítése persze nem egyszerű feladat, és minden egyes névadat kapcsán külön mérlegelést igényel.

A *vejsze* lexéma más szavakkal való egybeesésének lehetősége ráadásul nem csak a *víz* kapcsán merülhet fel. A *vész* ’elpusztult erdőrésztlet, irtás’ adatok és a *vejsz* keveredését egyfelől az okozza, hogy a *vejsze* gyakran szóvégi *-e* nélkül

szerepel, másfelől összefüggésben lehet azzal a már korábban említett sajátossággal, hogy az *-ej* helyett az első szótagban monoftongizáció következtében *-é* is előfordulhat (HOFFMANN 2010: 89). Ez okozhatja, hogy az OklSz. *vejsze* szócikkében szerepel a következő, a latin szövegkörnyezet alapján inkább 'elpusztult erdőrészt, irtás' jelentésű *vész*-ként azonosítható alak: 1419: Duos montes magnos ... alium vero *Kuuesuez* nominari 'két nagy hegyet ... a másik (hegyet) pedig *Köves-vész*-nek nevezik' (OklSz. 1076).

A *vész* kapcsán HERMAN OTTÓ szerint egy másik jelentéssel is számolnunk kell, a *vész* a magyarság mocsárhalászatában ugyanis egyes helyeken, például a Szernye-mocsár vidékén valamikor 'a mocsár kisebb-nagyobb nyílt helye' jelentésben élt. Hasonló értelemben közli a MTsz. is egy helyen a *vész* szót: 'a lápnak apró nyílt tükrei, amelyekbe a csíkkasokat rakják'. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a szónak ez a jelentése a 'halfogó eszköz' jelentéséből alakult ki. Ez a jelentés megfelel a latin *lacuna* fajtajelölő 'pocsolya, kis tócsa, átvitt értelemben mélység' jelentésének, ezért HERMAN arra figyelmeztet, hogy az ilyen latin meghatározással álló *vész*-eket nem szabad összekeverni a *vejszé*-vel (1887: 81–82). Efféle adatot a 14. század végén és a 15. század elején főként a szójegyzékekben találunk, például 1395 k.: *veiz*, *lacuna*, 1405 k.: *veiz*, *lacuna*, 1435 k.: *ve[jz]*, *lac*^{na} (RMGL 756).

5.3. A szó hangszerkezetével kapcsolatban több szakmunkában is megfogalmazódik az a kérdés, hogy vajon a *vejsz* vagy *vejsze* forma lehetett-e az elsődleges alakváltozat. Egyes kutatók a kérdést ugyan nem tárgyalják, de magát a kifejezést kettős alakban adják meg, valószínű tehát, hogy a lexéma szótövének problémájával ők is szembesültek (lásd JANKÓ 1900: 50, MAÁ CZ 1955). ZAICZ GÁBOR az *-e* szóvéget illetően felteszi, hogy az az E/3. személyű birtokos személyjellel azonos, de ezt nem tartja igazolhatónak (2006: 905). HOFFMANN ISTVÁN viszont megkísérli a válaszadást ebben a kérdésben: úgy véli, mivel a szó a korai adatokban döntően *vejsz* formában szerepel; s birtokos jelzői szerepben, például a *vejszhely* esetében is mindig *-e* nélküli formát mutat, valószínűbb, hogy a lexéma nominatívuszi alakja a *vejsz* lehetett (2010: 89). Ezt a vélekedést erősítheti az ómagyar kori helynévi adatok névszerkezeti vizsgálata is: ezekben a lexéma *vejsze* alakja többnyire utótagként fordul elő, és szinte kizárólag személynévi vagy személyt jelölő előtaggal áll, például *Putu vejsze* (1055: *putu uueieze*, OklSz. 1076), *Székü vejsze* (1055: *seku ueieze*, OklSz. 1076), *Asszony vejsze* (1260: *Ahzunveyze*, prat. Gy. 3: 388, 452), *Mátya vejsze* (1260: *Mathyaveyze*, prat., Gy. 3: 388, 452), *Orbán vejsze* (1260: *Urbánveyze*, prat., Gy. 3: 388, 452), *Szob vejsze* (1260: *Zubveyze*, prat., Gy. 3: 388, 452), *Benedek vejsze* (1283: *Benedukueyze*, lacos piscine, Gy. 3: 388, 453), *Szele vejsze* (1283: *Sceleueyze*, Gy. 3: 388, 453). Ezekben a nevekben a birtokos jelzős szerkezet jelöltsége indokolhatja az *-e* szóvég megjelenését a föltehető *vejsz* alapelakon. A helyzetet azonban bonyolítja, hogy a *vejsze* alakot más jellegű szerkezetekben is megtaláljuk: KISS LAJOS szerint a *Vejszető*-ként is

adatolható *Vesztő* helységnév (1350: *Veyzetheu*, FNESz. 2: 759), illetőleg a határ-részt jelölő *Vesze* (1306: *Veze*, Gy. 1: 515, FNESz. 2: 757) névalak szintén a *vejsze* lexémából ered (az előbbi kétségtelenül a *vejsze* szót tartalmazza, az utóbbiról ezt nem állíthatjuk biztosan). A *vejsze* előtagként a *Vejsze-tó* névben is előfordul az OklSz. adatai között (1366: *veyzehtou*, pisc., OklSz. 1077).

Az ómagyar korra vonatkozólag a *vejszhely* kapcsán azonban valóban úgy tűnik, hogy abban a *vejsz* szinte kizárólag *-e* nélkül áll, ahogyan ezt a következő 13–14. századi adatok szemléletesen mutatják: 1261: *weyzhel*, piscatura (Gy. 3: 387, 452), 1268/1347: *veyzhel*, piscatoria (Gy. 3: 387, 439), [1276 k.]: *weyzhel*, piscatores (Gy. 3: 387, 453), 1297: *Weyzhel*, piscat. (Gy. 3: 387, 424), 1255: *veyzhel*, piscature (Gy. 1: 729), 1261: *Veyzhel* (Gy. 3: 439), 1280: *weyzhel*, piscat. (OklSz. 1076), 1303: *veizhely* (PAIS 1958: 185), 1305: *weyzhel* (OklSz. 1076), 1212/1397/1405: *Veyzhel*, claus. (KMHsz. 1: 297), 1261/1394: *weyzhel*, piscat. (OklSz. 1076), 1268/1347: *veyzhel*, piscat. (OklSz. 1076). Kivételt ezalól csak az egy helyen utótagként előforduló *vejszehelye* jelenti: 1408: *Andrasweyzehele* (OklSz. 1076). Ennek a névnek a struktúrája azonban valószínűleg nem *András vejszehelye*-ként értelmezhető, a *helye* ugyanis inkább csak magyarázó utótagként lehet jelen az oklevél szövegében, s a megjelölés András vejszének a *helye*-ként írható le. Ehhez hasonló szerkezetet találunk a *Máté kendere helye* körülírásban is (1325: *Mathekenderehele*, t., Gy. 2: 574, 586).

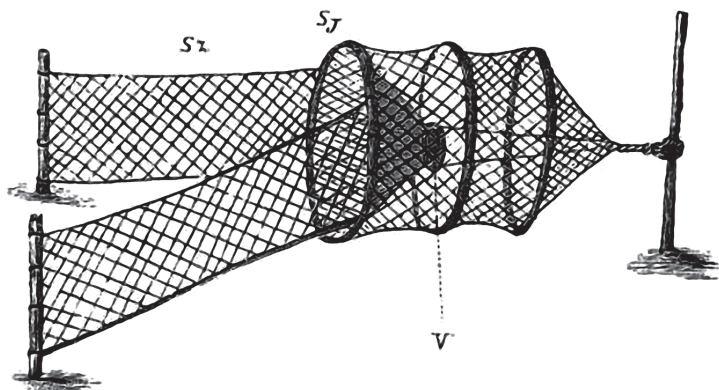
5.4. Hangtörténeti, eszköztörténeti és talán etimológiai szempontból is tanulságos lehet a *vejsze* lexémát a *varsá*-val egybevetni. Amellett ugyanis, hogy a két halászati szakszó jelentése között igen szoros a kapcsolat, hangtani viszonyuk is arra indíthatja a kutatót, hogy a két szó között esetleg kapcsolatot keressen.

Hangtani szempontból az összevetést az motiválja, hogy a *varsá*-nak már igen korán felbukkan a palatális változata is a veláris hangrendű alak mellett, például 1395 k.: *versse*, sarena (RMGl. 753), 1621: *vörse* (KNIEZSA 1955: 550). A NySz. és a RMGl. szerint a 18. században is adatolható a palatális forma, ez ugyancsak a *vörse* alak PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER (NySz. 3: 1021), valamint BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában (KNIEZSA 1955: 550). A jelenkorban a *varsá*-nak szintén több palatális változatát találjuk, például *versé*, *versely*, *verselyek* 'vesszőből vagy hálóból készült, tölcser alakú halászeszköz, varsa' stb. (ÚMTsz. 5: 697). A palatális változatok középkori megjelenését KNIEZSA azzal magyarázza, hogy a feltehetően honfoglalás előtti óorosz jövevényszó a magyarba **vērsa* alakban került át, amely aztán kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel lett egyrészt *vorsa* > *varsá*, másrészt *verse* > *vörse* formájúvá (1955: 550).

A két halászóeszköz jelentése között számottevő különbséget a TESz. meghatározása alapján nem is igen találunk. A *varsá* a TESz. szerint 'vesszőből font, a halak betévedésére számító halfogó eszköz' (TESz. 3: 1094, lásd a 23. ábrát), a *vejsze* pedig 'nádból, vesszőből készített, a víz színétől a fenekéig érő, labirintusszerű halfogó rekeszték' (TESz. 3: 1107). Ezeket az eszközöket azonban két-

ségekívül elkülönítették egymástól, amit a nyelvtörténeti szótár egy 1673-ból való idézete pontosan jelez: „A halászó a folyó vízben vésszel és varsával halász” (NySz. 3: 1021). Néprajzi források alapján is tudjuk, hogy a két eszköz némiképp máshogyan működött (vö. HERMAN 1887: 160, MNL.), abban pedig ugyancsak eltérések mutatkoznak, hogy a *varsa* szemben a *vejszé*-vel könnyen áthelyezhető, így átmenetet képez a rekesztőhalászat és a mozgóhalászat között. Talán ezzel indokolhatjuk, hogy a *varsá*-nak a *vejszé*-től eltérően — az adatok legalábbis erre mutatnak — nem alakult ki ’halászóhely’ jelentése. Ennek ellenére ugyancsak adományozás tárgyát képezhette, ami jól magyarázza az oklevelekben való magyar nyelvű megjelenését. Létezett azonban HERMAN szerint olyan *vejsze*, ami a varsához hasonlóan hálóból készült, de karokra feszült (1887: 236), a két eszköz között tehát nem feltétlenül volt éles különbség.

Bár korábban a *vejszé*-hez hasonlóan a *varsa* lexémával kapcsolatban is felmerült a finnugor egyeztetés lehetősége, mára szláv származtatása vált elfogadottá.³ A *vejszé*-vel kapcsolatban azonban a szláv nyelvekből való eredeztetés nyelvtörténeti szempontból nem, csupán eszköztörténeti szempontból került reálisan elő (vö. BÁRCZI 1941: 334, TESz. 3: 1107).

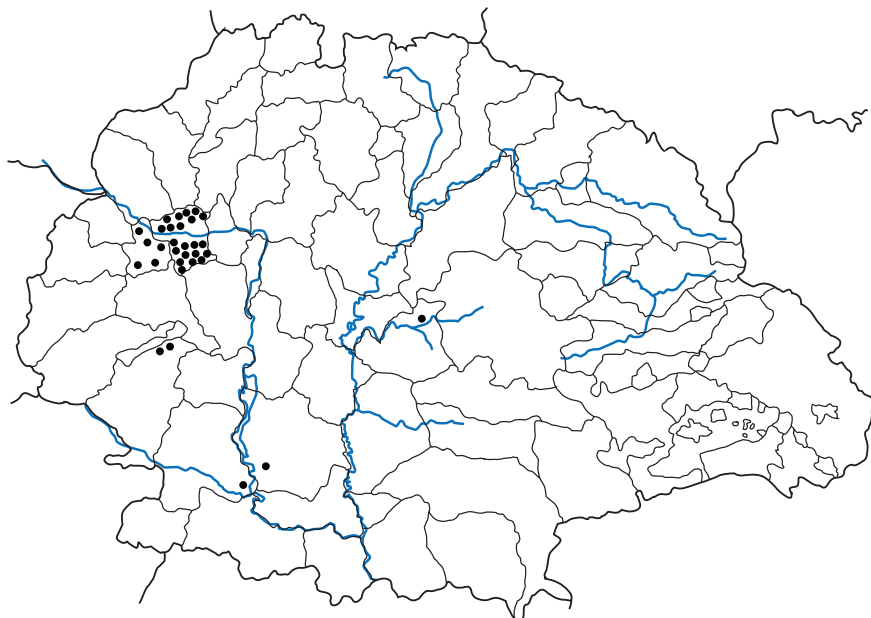

23. ábra: Varša (Forrás: HERMAN 1887: 244)

6. A *vejsze* lexéma korai ómagyar kori területi elterjedtségét illetően a lokalizálható adatok alapján feltűnő egyöntetűséget tapasztalunk. A szó a felhasznált források alapján valamivel több mint 30 esetben köthető helyhez Árpád-kori okleveleinkben, s ebből 5 Győr vármegye, 21 pedig Komárom vármegye helynévkincséhez tartozik. A fennmaradó néhány előfordulás Baranya, Békés, Bereg, Bodrog vármegyék között oszlik meg, illetve a Tihanyi alapítólevél két *vejsze* adatát HOFFMANN ISTVÁN szerint nagy valószínűséggel a Balaton

³ A *varsa* etimológiájához lásd SZARVAS 1882: 565, ASBÓTH 1893: 97, SzJsz. 1/1: 176, BÁRCZI 1941: 332–333, KNIEZSA 1955: 550, TESz. 3: 1094, ZAICZ 2006: 901.

déli partjára lokalizálhatjuk (2010: 88–89). Ezek alapján tehát a *vejsz(e)* lexémát elsősorban Komárom–Győr vármegyék területéhez köthetjük (vö. SZILÁGYI M. 1992: 64).

24. ábra: A *vejsz(e)* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban

ALAPY GYULA szerint Komárom környéke — és a Csallóköz általában — már az Árpád-korban a virágzó halászhelyek közé tartozott. A halászati jognak ezen a vidéken azért volt különösen nagy jelentősége, mert itt „a mezőgazdaságnak mai viszonyai szerint mívelt földek még nem voltak”, mivel a Duna árja évről évre lerakta az iszapját ezeken a területeken, s ezáltal a földművelés munkáját nagy veszélybe sodorta volna (1994: 23, 27–28). A halászat jelentősége a nevekben is örzi nyomát, így például nemcsak a *vejsze*, de a kerítőhalászat hálószerszámanak, a *tanya* szónak is igen gyakori a helynevekben való előfordulása ezen a vidéken (lásd ehhez a következő egységet).

2. *tanya*

1. A *tanya* szó e r e d e t é r e több magyarázat is született a korábbiakban. Abban ugyan egyetértés mutatkozik, hogy a *tanya* lexéma valamely szláv nyelvből származik, de azt illetően, hogy az honfoglalás előtti vagy utáni jövevény-e, illetve hogy a keleti vagy a nyugati szláv nyelvek valamelyikéből ered-e, már erősen megoszlanak a vélemények. Kutatóink kezdetben a szlovák, illetve a cseh nyelvből eredeztették: HALÁSZ, MELICH, MIKOS és BÁRCZI például a szlovák ’ha-

lászóhely’ jelentésű *toňa* szóval rokonította (HALÁSZ 1888: 499, MELICH 1926: 111, MIKOS 1935: 295, BÁRCZI 1941: 300, 1956: 7). KNEIENZA azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a szlovák nyelvben nincs a szónak ’halászóhely’ jelentése (1953: 199, vö. még TESz. 3: 841, ŠMILAUER 1970: 182). Néhányan a cseh eredet lehetőségét is felvetették (SZARVAS 1882: 513, MELICH 1926: 111, MIKOS 1935: 295). A szlovák és a cseh nyelv esetében azonban a közvetlen forrás eldöntése nem feltétlenül releváns kérdés, hiszen a magyar honfoglalás idején még nem beszélhetünk véglegesen elkülönült szláv nyelvekről, különösen a szlovák nyelv kialakulását tehetjük jóval későbbre (H. TÓTH 1996: 173–174, KRISTÓ 2003: 105, HOFFMANN 2014: 132, ZOLTÁN 2015: 36–37). BALECZKY és HOLLÓS szerint viszont már a 12. század előtt is léteztek önálló szláv nyelvek (vö. még KNEIENZA 1942: 178, KISS L. 1994). Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a késői ősszláv dialektusok már rendelkezettek olyan vonásokkal, amelyek később egyik vagy másik — vagy egyszerre több — szláv nyelvre is jellemzőek lesznek (BALECZKY–HOLLÓS 1987, BÁBA 2007: 9). E kérdésben azonban az itt tárgyalt lexéma szempontjából nem feladatunk állást foglalni.

Később a *tanya* szóval foglalkozó vizsgálatok leginkább a lexéma keleti szláv nyelvekből való eredetét tartották valószínűnek. A *tanya* szó ugyanis a régi magyar nyelvben a 16. századig legfőképp csak ’halászóhely’ értelemben mutatható ki, ami arra utalhat, hogy a szó ókeleti szláv eredetű (TESz. 3: 841–842, EWUng. 1479), mivel ’halászóhely’ jelentése csak az oroszban és az ukránban van, ezekben a nyelvekben viszont már a 12. századtól kezdve jelen van ez az érteleme (KNEIENZA 1953: 198, 1955: 518, BÁRCZI 1958a: 88, vö. még HERMAN 1887: 832). Ezt az elképzelést támasztja alá az is, hogy a 8–9. században a déli orosz sztyeppéken nyugat felé húzódó magyarság az ott élő keleti szláv törzsekkel szoros kapcsolatban állhatott (GYÖRFFY I. 1992: 104–105). RÁCZ ENDRE szerint ennek nyelvi nyomát őrzi a magyarban például a *tanya* szó mellett a *varsa* és a *szégye* is (1958: 488, BÁRCZI 1958a: 88). Néprajzi munkák úgy találják, hogy a déli orosz területek sajátossága a vizek tanyákra való felosztása és a hálövetésre alkalmas helyek következetes számontartása is (MNL. *tanya*).

KNEIENZA leírja, hogy a szlávban a szó a ’merülni’ jelentésű *topiti* igenév *-nja* képzős származéka, amely eredetileg olyan helyet jelölt a vízben, ahol el lehetett merülni, s később ebből alakult ki a ’mély víz, örvény’ jelentés. A szlovén és a nyugati szláv nyelvekben a szó jelentésfejlődése ezen a ponton megállt, az oroszban azonban további jelentésfejlődés történt, melynek következtében a ’hely, ahol hálóval lehet halászni’ érteleme alakult ki (1953: 198, vö. ŠMILAUER 1970: 182). A TESz. felveti annak a lehetőségét is, hogy mégsem a ’halászóhely’, hanem a ’mély víz’ lehetett a szó elsődleges magyar jelentése, mivel sok középkori oklevélben vízfogással kapcsolatban szerepel a *tanya*, a vizát pedig csak mély vízben foghatták. A feltevést látszólag az is erősíti, hogy a TESz. szerint (igaz, csak kérdőjelesen) egy 1225-ből való adathoz is ezt a jelentést rendelhetjük (1225:

Tonya, TESz. 3: 841); arra vonatkozóan azonban, hogy az adatot miért értelmezi 'mély víz'-ként, az etimológiai szótár nem szolgál magyarázattal. A *tanya* és az *örvény* összefüggését illetően BELÉNYESY MÁRTA írja, hogy különösen kedvező halászhelyeknek számíthattak a folyami kiszakadások, az úgynevezett örvények vagy gázlók: 1379: ad aquam *Tonya* vocatam que exiret de fluvio Vagg vocato 'a *Tonya*-nak nevezett vízhez, ami kiválik a Vágnak nevezett folyóból' (1953: 150). A mai magyar nyelvjárásokban is találkozunk a *tanya*-nak ezzel a jelentésével, a Gyergyó-vidéken ugyanis 'a folyó mély, örvénylő része' értelemben is használják a szót (ÚMTsz. 5: 287, vö. még MTsz. 653). E feltevés alapján a *tanya* lexéma más szláv nyelvekből is eredhet, hiszen 'mély víz' jelentésben megvan például a szlovénben (*tónja* 'mély víz, víztócsa, mocsár'), a csehben (*tůň, tůně* 'nem nagy, de mély tó, mély víz') és a szlovákban is (népnyelvi *toňa* 'csendes és mély víz a folyóban') (TESz. 3: 841–842).

Arra vonatkozóan, hogy a *tanya* vízfogással kapcsolatban szerepel az oklevelekben, valóban találunk bizonyítékokat az Árpád-korban, például 1109: qui *thona* uocatur cum descensu ad piscacionem vsonum 'amit *thona*-nak neveznek ereszkedővel a vízfogó helyhez' (Oklsz. 957), 1298: Piscacionibus vsonum qui uulgariter *Tana* dicitur 'vizahalászó helyek, amiket *Tana*-nak neveznek' (Oklsz. 958), s később is, például 1458: piscature vsonum *Thonya* '*Thonya* [nevű] vizahalászó hely' (Oklsz. 958), 1459: Piscatura vsonum et aliorum piscium *Thonya* dicta 'a *Thonya*-nak mondott, vizát és más halat halászó hely' (Oklsz. 958) (BARTAL 1901: 313, 685). A Magyar Néprajzi Lexikon is utal arra, hogy a vízahalászatra alkalmas helyek megjelölésére használták a *tanya* kifejezést (MNL. *tanya*), a szó korai 'mély víz' jelentését azonban ezzel legfeljebb csak áttételesen igazolhatjuk. KNIEZSA nem is tartja elfogadhatónak, hogy a régiségben a magyar *tanya* szónak lett volna 'mély víz' jelentése (1953: 198, 1955: 517–518), s ha közelebbről szemügyre vesszük a TESz. által 1225-ből adatolt 'mély víz' jelentésű *tanya* szöveggörnyezetét, láthatjuk, hogy ott legfeljebb az *örém* 'örvény, mély víz' utalhat erre a jelentésre, ami azonban nem feltétlenül a szó szinonim párjaként szerepel, hanem inkább egy másik tulajdonnév lehet: 1225: quod vulgo dicitur *Eurem*, et *Tonya*, et aliis piscationibus 'amit *Eurem*-nek és *Tonya*-nak neveznek, és más halászhelyek' (ÁÚO. 1: 210). A helynévi előfordulást erősíti az az oklevélrészlet, ahol a két halászhely a *nominatis* megnevezőszóval áll, ami pedig inkább tulajdonnevek mellett gyakori: 1239: Piscaturis specialiter *Tanya* et *Eurem nominatis* (Oklsz. 727).

2. A *tanya* szó j e l e n t é s e — ahogyan azt láthattuk az itt leírtak alapján, s ahogyan azt számos más lexemával kapcsolatban is tapasztalhatjuk — szorosan összefügg annak etimológiájával. Az eddigi kutatások alapján tehát a szó elsődleges jelentése a magyar nyelvben feltehetően 'halászhely' volt (TESz. 3: 841), amit a *tanya* Árpád-kori okleveles adatai alapján szép számban igazolhatunk, például 1222: piscature que *tonya* dicitur 'halászhely, amit *tonya*-nak monda-

nak' (Gy. 2: 574, 587), 1293: loca piscatoria in Danobio que vulg. *thana* dicuntur 'halászhely a Dunában, amit *thana*-nak mondanak' (Gy. 3: 388, 441), 1237: Cum loco piscature quod vulgo *Tona* dicitur 'a halászhellyel, amit közönségesen *Tona*-nak mondanak' (Oklsz. 957) (vö. még SZILÁGYI M. 1992: 65). A *tanya* szónak egy — ezzel persze szoros összefüggésben lévő — másik jelentését is kimutathatjuk a latin szöveggörnyezet segítségével a következő forrásban: 1365: Vna tractura sagene in lacu, vulgariter *tona* 'egy vonóháló a tóban, amit közönségesen *tona*-nak [neveznek]' (Oklsz. 958). Feltételezhetjük azonban, hogy az 1365-ben adatolható *tanya* nem a hálóra, hanem sokkal inkább arra a vízterületre utal, amely a hálóval egy vetésre befogható (vö. még BELÉNYESY 1953: 151).⁴ Hasonló jelentést tulajdoníthatunk a *tanya* szónak egy későbbi, 16. századi forrásban is: 1550: Ezten zerdatul fogwa hany *tonyat* wontak es menny halat fogtak Hetfeyen wontak *thonyat* ötöt. Harmadik *thonyaha* fogtak chwkaftyat hetet (Oklsz. 958). A MTsz. szerint a halászható vizek mindenütt tanyákra voltak felosztva, és minden rész külön nevet is viselt. Ez a víznek a gazdasági és birtokjogi felosztását jelenti, amely párhuzamba állítható a földbirtokoknak dűlőkre való felosztásával (MTsz. 653). A *tanya* szónak ebben az értelemben való használata a mai magyar nyelv-járásokban is jelen van, például Csicsó, Kővágóörs, Szentes, Viss és Kemece vidékén, s valószínű, hogy a szónak ebből a jelentéséből magyarázhatók a *tanyát vet*, *tanyára halászik* kifejezések is (ÚMTsz. 5: 287, ÉKsz. 1335).

Mint azt korábban említettem, a kedvező természeti adottságok a honfoglalás utáni időkben mindenki számára lehetőséget teremtettek a szabad halászatra (E. KOVÁCS PÉTER 1994: 252, *halászat*). Szabad halászhelyekre utaló előfordulásait a *tanya* szónak is kiszűrhetjük, például 1086/XII–XIII. sz.: piscatio libera, que vulgo dicitur *tana* (BÁRCZI 1958a: 88, KNEZSA 1955: 517), +1037/1246/1330: liberam piscacionem, que vulgo *tana* dicitur (TESz. 3: 841), 1095: piscatio libera que vulgo dicitur *tana* (Oklsz. 957).

KNEZSA ebből a 'halászhely' jelentésű lexémából származtatja a 'major, a határban lévő kisebb gazdasági település' jelentésű *tanya* szót⁵ annak ellenére, hogy véleménye szerint az átmenetet jelentő 'halászkunyhó' jelentést nem mutathatjuk ki.⁶ Ennek alapján a következő változási sort állítja fel: 'halászhely' > *'halászkunyhó' > 'kunyhó' > 'major'. Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy ha a régiségben nem is, de a 19. század végén fellelhető a *tanya* szó 'halászkunyhó' jelentése HERMAN OTTÓ munkájában (1887: 2/831, vö. még MTsz. 652, TESz. 3: 842, ZAICZ 2006: 825). Nem kizárt, hogy a jelenkorban a köznyelvben élő *halász-*

⁴ BELÉNYESY szerint a *tanya* szó a 14. században magát a műveletet is jelentette, amely a háló kivetésével kezdődik, és a bevonásával ér véget (1953: 151, vö. még MNL. *halászat*).

⁵ Ez a jelentés a TESz. szerint csak a 18. századtól adatolható (TESz. 3: 841).

⁶ KNEZSA úgy véli tehát, hogy a 'major' jelentésű *tanya* szónak a szláv *stanje* 'állás' szóból való magyarázata nem helyes (1955: 518).

tanya 'halászok vízparti szállása, tanyája' kifejezés is azért alakulhatott a *tanya* szóból, mivel a *tanya* szónak már eleve volt ilyen jelentéstartalma (vö. ÉKsz.).

A TESz. ugyancsak a 'halászhely' jelentésből magyarázza a szó többi (kétszóval alkotott) jelentését, így a 16. században adatolható 'tartózkodás, tartózkodási hely', a 19. századi 'lakóház', 'társaság' és a 20. századi 'présház' jelentéseket egyaránt ebből vezeti le (TESz. 3: 841).

3. Árpád-kori o k l e v e l e i n k b e n a *tanya* az esetek túlnyomó többségében önállóan fordul elő, például 1148/1291: piscaturam que vulgo *Tonya* dicitur 'halászhely, amit *Tonya*-nak mondanak' (Oklsz. 957), 1240: De omnibus piscaturis danubii que uulgariter *thuna* nuncupatur 'a Duna összes halászhelyéről, amit közönségesen *thuna*-nak neveznek' (Oklsz. 958). A pusztai földrajzi köznévi adatok kapcsán azonban igen nehéz eldöntenünk, hogy azok közszei vagy tulajdonnévi jellegűek-e. A latin szövegek környezetében gyakran segítségünkre lehet, például azokban az esetekben, ahol a közszei számnévvel áll: 1364/1434: Quatuor capturas piscium uulgariter *Tonya* appellatas 'négy halfogó, amelyeket közönségesen *Tonya*-nak hívnak' (Oklsz. 958), 1409: Tria loca piscacionum apud vulgus *thanya* nominata 'három halászhelynél, amit közönségesen *thanya*-nak neveznek' (Oklsz. 958), 1229: cum 1 piscatione in Danubio que vulg. *thana* dicitur 'egy halászhellyel a Dunában, amit közönségesen *thana*-nak mondanak' (Gy. 3: 465). A latin fajtajelölő főnév többes száma hívja fel a figyelmet a *tanya* közszei voltára a következő esetben: 1274/1325/1341: piscationibus que vulg. *tanya* dicuntur 'halászhelyek(ek)', amiket közönségesen *tanya*-nak mondanak' (Gy. 3: 388, 441). Ugyancsak közszei előfordulásra gyanakodhatunk abban az esetben, amikor a *tanya* valamely szinonimájával szerepel, például: 1254: cum piscatura et captura piscium que in nostro vulgari *tana* et *zatun* dicuntur 'a halászhellyel és halfogóval, amit a mi köznyelvünkben *tana*-nak és *zatun*-nak mondanak' (Gy. 2: 626). A tulajdonnévi előfordulást feltételezhetjük viszont a következő esetben, ahol egyrészt a *Tanya* település nevéként fordul elő, másrészt a megnevezőszószerkezetben a *nomine* található, ami kifejezetten tulajdonnevek mellett jellemző (HOFFMANN 2004: 54): 1217: villam ... *Thana* nomine 'a *Thana*-nak nevezett falut' (ÁÚO. 6: 384).

Mindössze egy esetben fordul elő a *tanya* képzővel ellátva Bodrog vármegyében Halász és Dalocsa vidékén halászhelyként: 1193: *Taniad*, pisc. (KMHsz. 1: 271). A *tanya* földrajzi köznév kétrészes nevek utótagjaként viszont többféle szerkezetben is feltűnik: megtaláljuk településnévi előtaggal jelölt birtokos jelzős szerkezetben, például 1414: Prescripta piscina *Penthelethonyaya* non *Zalkthonyaya* vocaretur (Oklsz. 765); személynévi előtaggal jelöltetlen összetételként, például 1330>1409: *Gabrianthanya*, pisc., 1330>1414: *Gabryanthonya* (Gy. 2: 400); de adatolhatjuk a *vejszé*-hez és a *szégyé*-hez hasonlóan olyan előtagokkal is, amelyek viszonyítást fejeznek ki, például 1400: piscature *Feltonya*, 1400: piscature *Kuzeptanya* (Oklsz. 958).

4. A *tanya* szó területi elterjedését vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az Árpád-korban szinte kizárólag a Duna vidékén fordul elő (vö. Mikos 1935: 295), s mindössze egy Tisza menti, Borsod vármegyei adatot tudunk csak kivételként említeni.

Etimológusaink a *tanya* szót több helyen a mély, vizahalászatra alkalmas vizekkel hozzák összefüggésbe. A *viza* a Fekete-tengerben élő és íváskor a Duna-ba is felvándorló halfaj volt, amely ennél fogva ugyan a Tiszában is megtalálható volt a Vaskapu szabályozása előtt, dunai halászata feltehetőleg mégis jelentősebb lehetett. Számottevő volt például a 16–17. századi komáromi vizahalászat: a Komárom környékén fogott vizát a szekeresek Frankfurtig, Párizsig elfuvarozták (MNL. *vizahalászat*). A Budapest XIII. kerületében található *Vizafogó* nevű keskeny területsáv ugyancsak a dunai vizahalászat emlékét őrzi (FNESz. 2: 772).

A *tanya* szóföldrajza egy másik összefüggésben is fontos támpontul szolgálhat. A MTsz. szerint a halászásra alkalmas helyek mindenütt tanyákra voltak felosztva. A *tanya* korai ómagyar kori területi viszonyai azonban — mivel a szó lényegében csak a Duna vonalát követve jelentkezik — ezt a feltevést nem támogatják (lásd a 25. ábrát).

25. ábra: A *tanya* területi elterjedése a korai ómagyar korban

3. szégye ~ cége

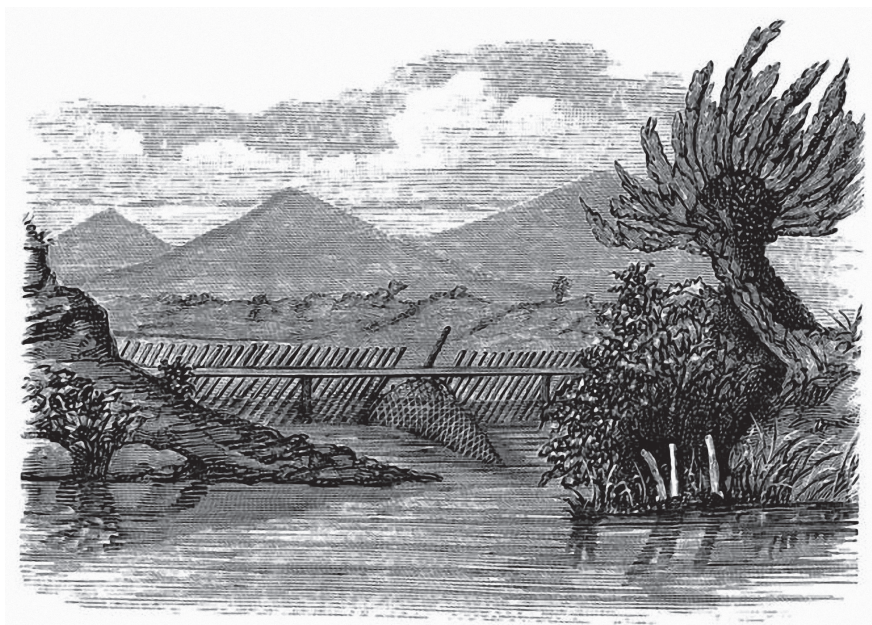
1. *Szégye ~ cége* szavunk e r e d e t é t illetően egymásnak gyökeresen ellentmondó elképzelések jelentek meg a szakirodalomban. A szó etimológiájával kapcsolatos elméletek szorosan összefüggnek annak hangtörténetével, elsősorban pedig magyar nyelvbeli elsődleges alakjával. Mivel etimológusaink kezdetben a *cége* alakból indultak ki, azt a török *sükä* vagy kazár *süke* szóból magyarázták (GOMBOCZ 1907: 154, 1912: 67, NÉMETH 1937: 140). A magyar nyelv török jövevényszavaival kapcsolatos legújabb, RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD által megjelentetett munka azonban nem tárgyalja a szót a török jövevényelemek között (WOT.).

A szó szláv eredeztetését MOÓR ELEMÉR vetette fel első ízben (1927), s azt KNIEZSA ISTVÁN is elfogadta. Ismeretes, hogy a vízzel kapcsolatos (azon belül a halászati) szókincs egy jelentékeny hányada szláv eredetű a magyar nyelvben, így például a *patak*, *zátony*, *gát*, *zsilip*, *vitorla* szavak tartoznak ide (BÁRCZI 1958a: 94, TESz.). A *szégye ~ cége* szláv származása mellett állást foglalók — a *tanya* földrajzi köznév és a *varsa* halászóeszköz etimológiájához hasonlóan — szintén az óorosz eredetet tartják valószínűnek, mivel a szláv nyelvek közül az oroszban és az ukránban van meg a *szégye* megfelelője a halászati móddal együtt, vö. orosz *séža*, ukrán *siža* 'halászóeszköz, fonott halkosár' (KNIEZSA 1955: 494). KNIEZSA egy feltételezett óorosz **sědža* alakból indul ki (KNIEZSA 1955: 494), ami az összsláv 'ülés' jelentésű **sědja* folytatása (TESz., vö. még BELÉNYESY 1953: 156, EWUng. 1405). A TESz. és az EWUng. szerint az elnevezés onnan ered, hogy a halász a rekeszték kapuja fölé rendszerint ülőalkalmatosságot készít magának (TESz. 1: 415, EWUng. 1405). A TESz. és az EWUng. a közvetlen átható nyelvet illetően a keleti szláv nyelveken kívül a szerbhorvát vagy a szlovák nyelvekből való származás lehetőségét is felveti. A mai szláv nyelvekben ŠMILAUER szerint azonban helynévalkotó elemként nem jelentkezik a lexéma (1970).

NÉMETH GYULA ezen kívül a belső keletkezést is elképzelhetőnek tartja, a részleteket azonban nem fejti ki bővebben (1937: 140), ezért felvetése nem meggyőző. HERMAN OTTÓ angol, német és francia megfelelőikkel hozza párhuzamba a magyar *szégye ~ cége* szót (1887: 151). A németben valóban megvan a népnyelvi 'halfogó rekeszték, cége, vejsze' jelentésű *seese* szó, ez azonban feltehetően csak arra mutat, hogy a Balti-tenger melléki szlávok nyelvében is jelen lehetett ez a lexéma, ahonnan a németbe is bekerülhetett (TESz.).

2. A *szégye ~ cége* elsődleges j e l e n t é s e minden bizonnyal 'erős husángokból álló, kerítésszerű halfogó rekeszték' volt (MTsz. 219, GOMBOCZ 1907: 154, KNIEZSA 1955: 494, TESz. 1: 415), s ez a jelentése a mai nyelvben is él (vö. ÉKsz. 170, ÚMTsz. 1: 672). A *cége* a rekesztésnek olyan módja, ami miatt a hal kénytelen az átjárást egy ponton megkísérelni, de éppen azon a ponton van elhe-

lyezve a háló vagy a varsa, amely a halat zsákmányul ejti (HERMAN 1887: 83, PAIS 1958: 185) (lásd a 26. ábrát). Mivel ez is helyhez kötött halfogó rekeszték volt, így a vejszéhez hasonlóan királyi adomány tárgyát képezte (HERMAN 1887: 152, KOTHENCZ 2014: 131).

26. ábra: Szégye ~ cége (Forrás: HERMAN 1887: 152)

Helyhez kötött voltából fakadóan azonban már igen korán kialakulhatott 'halászóhely' jelentése is, amit latin szövegkörnyezetükkel a következő példák igazolnak: 1257: *Duas piscaturas que Seege vocantur* 'két halászóhely, amit *Seege*-nek neveznek' (Oklsz. 898), 1334: *Quidam locus clausure piscium vulgo Seege vocatus* 'néhány halfogó hely, amit közönségesen *Seege*-nek neveznek' (Oklsz. 898), 1421: *Piscationum que zege dictarum* 'halászóhely, amit *zege*-nek mondanak' (Oklsz. 898).

3.1. A szégye ~ cége hangtörténete szorosan összefügg a szó eredetével. A török származás mellett állást foglalók többnyire abból indulnak ki, hogy a szó elsődleges hangalakja a magyarban a *cége* volt (vö. pl. GOMBOCZ 1912: 62, PAIS 1958: 185–186), a szláv eredetet elfogadók viszont a *szégye* alakváltozatot tartják elsődlegesnek (TESz. 1: 415).

A *cége* elsődleges alak esetén egyrészt a *c > sz*, másrészt a *g > gy* változást kell magyaráznunk. A *c > sz* dezaffrikáció nem túl gyakori jelenség (a fordított irányú folyamat, az *sz > c* affrikáció jóval tipikusabb, vö. E. ABÁFFY 2005: 313), de kétségtől jelentkezik az olyan névalakulásokban, mint például *Lacló*

> *László* (GOMBOCZ 1907: 154, BÁRCZI 1967: 123–124). DEME LÁSZLÓ szerint a *g* > *gy* változás sem egyedülálló jelenség, ugyanezt figyelhetjük meg a *gyógyít* szó esetében is (< *gyógít* < *jógít*) (1942: 114, vö. BÁRCZI 1967: 123, E. ABAFFY 2005: 306–307), noha a palatalizáció elsősorban a *d* hangot érintve eredményez *gy*-t. A *cége* elsődleges voltát és belőle a *szégye* variáns másodlagos létrejöttét hangtörténeti szempontból tehát kizárni nem lehet, noha az itt felvetődő változási folyamatok kétségkívül periférikus jelenségek a magyar nyelvtörténetben.

A *cége* elsődlegességét ugyanakkor más körülmények feltétlenül megkérdőjelezi. KNEIÉZSA szerint a *cége* forma csak 1559-ben mutatható ki első előfordulásként (1955: 494). S valóban, Árpád-kori adatainkban mindössze egy — vélhetően hamis — oklevélben fordul elő a *cége* változat *c*-vel írva, a Borsod vármegyei Palkonya határában említett halászhely esetében: +?1292: *Cegefuka*, pisc. (Gy. 1: 799). A *g* betű hangértéke a korai ómagyar korban *g* és *gy* egyaránt lehet, így ez nem releváns ebben a kérdésben (vö. KOROMPAY 2003: 283, 290). Kétkedésre adhatnak okot azonban a *z*-vel írott változatok is, mert bár a *z* betű a korai ómagyar korban leggyakrabban az *sz* és a *z* hang jeleként áll (vö. KOROMPAY 2003: 291), olykor előfordulhat *c* hangértékben is. Így például a zabori apátság két 12. századi oklevelében a *z* betű a leggyakoribb jele a *c* hangnak (vö. KNEIÉZSA 1952: 19, 25, 27, 42, 67, BÁRCZI 1958b: 115), II. Endre korára — vagyis a 12. század végétől — viszont a *c* hang jelei már általában a *c* és a *ch* (KNEIÉZSA 1952: 29, 31, 42). Minthogy azonban a *szégyé*-nek a TESz. által említett legkorábbi (igen bizonytalan) előfordulása is csak az 1211. évi Tihanyi összeírásból való (vö. még ehhez KOVÁCS É. 2015: 157–158), nincs okunk feltételezni, hogy a *z*-vel írott változatok némelyike mögött a *cége* hangalak rejlik. Ráadásul a *Cége foka* névben az előtag nem is feltétlenül a 'halászhely' jelentésű *cége*, a helynév szerkezete ugyanis sokkal inkább azt valószínűsíti, hogy személynévről (vagy belőle alakult helynévről) van esetében szó. FEHÉRTÓI KATALIN az Árpád-kori személynévtárban más személynévi *Cege* előfordulások között szerepelteti is ezt az oklevélrészletet jelezve általa annak személynévi előtagként való azonosítását (ÁSz. 181).

Ha azonban a *szégye* alakot tekintjük elsődlegesnek, a szóalakot érintő hangváltozásokat is megnyugtatóbban tudjuk követni. A 16. századtól kezdve számos példában (és különböző hangtani helyzetben) előfordul az *sz* > *c* affrikáció, például *baraszok* > *barack*, szl. *svekla* > m. *cékla*, szl. *kosor* > *kacor*; a helynevek köréből: *Szobol* > *Cabaj*, *Szák* > *Cák* (MELICH 1915: 38, BÁRCZI 1967: 123, KISS L. 1995b: 5, FAZAKAS 2008: 20), a mai magyar nyelvben pedig szórványosan igazolható a *gy* > *g* változás is (például *egyenek* > *igenyes*) (KNEIÉZSA 1955: 494–495).

A *szégye* magyar hangsor óorosz **sědža* formából való magyarázata sem problematikus: az óorosz *-dž* hangot a magyarság változatlan formában vehette át, amelyből később *-gy* fejlődött (KNEIÉZSA 1955: 495), a magánhangzó-változás mögött pedig vélhetően az átvételkor (adaptációs okok miatt) megvalósuló hangrendi kiegyenlítés áll.

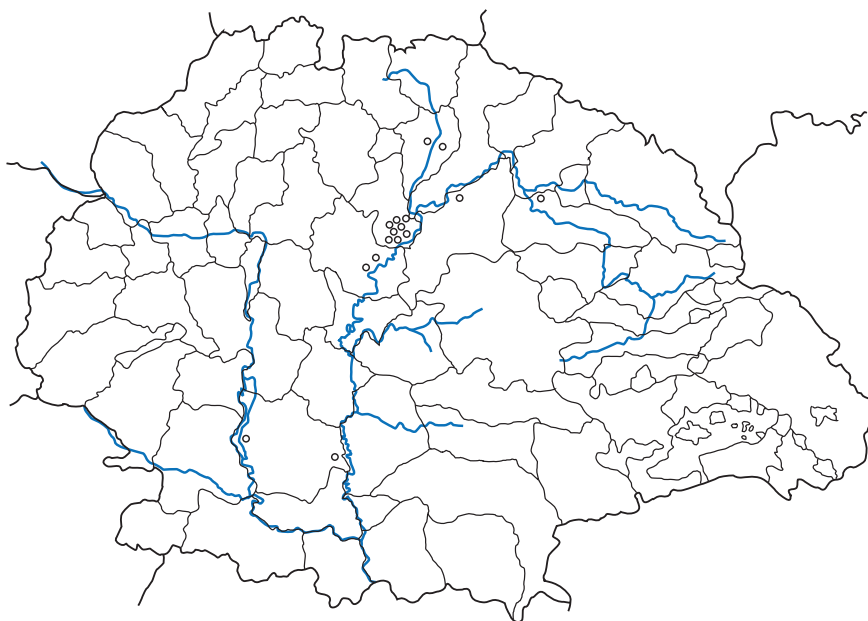
3.2. A *vejszé*-hez hasonlóan a *szégye* ~ *cége* esetében is előfordul, hogy más földrajzi köznévvvel keveredik az etimológiai és nyelvtörténeti szótárakban. A TESz. által például a *szégye* első előfordulásaként idézett adat az OklSz.-ban a *szeg* szócikkében szerepel: 1211: *Zegge* (TESz. 1: 415, OklSz. 898). A Tihanyi összeírás szórványát illetően egyet kell értenünk PAIS DEZSŐVEL abban, hogy annak *szégye* olvasata korántsem egyértelmű, annál is inkább, mivel az oklevélben a *Zegthelegu* szórvánnyal együtt szerepel: In loco qui dicitur *Zegge* et *Zegthelegu* 'a helynek, amit *Zegge*-nek és *Zegthelegu*-nek neveznek' (OklSz. 898), ami pedig sokkal inkább a *szeg* olvasatot támogatja (PAIS 1958: 185–186, KOVÁCS É. 2015: 157–158), ahogyan az is, hogy más előfordulásaiban a *szégye* ~ *cége* lexéma ilyen írásformában nem, legfeljebb *zege* alakban szerepel: például 1399/1400: *zege*, clausuras piscium (OklSz. 898), 1343: *zege*, piscium clausuras (OklSz. 898), 1323: *zege*, claus. (Gy. 1: 799).

4. A *szégye* ~ *cége* az oklevelekben leggyakrabban önállóan jelenik meg. Ilyenkor — más földrajzi köznevekhez hasonlóan — nehéz döntést hoznunk az előfordulás köznévi, illetőleg tulajdonnévi jellegéről. A latin szövegkörnyezet számnevei és a 'néhány' névmás alapján például biztosan nem tulajdonnevek a következő előfordulások: 1257: *Duas piscaturas que Seege vocantur* 'két halászóhely, amit *Seege*-nek neveznek' (OklSz. 898), 1493: *tres clausuras vsorum vlgo Zeegye* 'három vizafogó, közönségesen *Zeegye*' (OklSz. 898), 1334: *Quidam locus clausura piscium vulgo Seege vocatus* 'néhány halfogó hely, amit közönségesen *Seege*-nek neveznek' (OklSz. 898).

A latin szövegbeillesztés alapján vizsgálódva egynémely látszólag kétrészes, *szégye* utótagú helynév összetett volta, sőt tulajdonnévi megítélése is kérdésessé válik: 1261/1271: 2 clausuris *Ticie zege vocatis* (Gy. 3: 41, 121). Az adat kétrészes helynév jellege eleve kétséges, mivel abban a *Tisza* latinul áll, márpedig a kétrészes nevek elemeként a *Tisza* és a *Duna* rendszerint magyar nyelven szerepel, például: 1299/1369/1590: *Tizakeo* (Gy. 2: 102, 134, 168), 1338/1439: *Dunahegy* ~ *Adunahegh* (Gy. 1: 719, 720), [1322 u.]: *Hold duna* (Gy. 1: 710), 1487: *Thyzahegh* (OklSz. 988), 1075/+1124/+1217: *Kustiza* (Gy. 1: 891). Az előfordulás a latin szövegezés alapján — 'a Tisza két halfogó rekesztéke, amit *zege*-nek neveznek' — nemcsak hogy nem *Tisza-szégye*-ként értelmezhető, de még csak nem is tulajdonnévi szerepben áll benne a *szégye* elem. Ez alapján érdemes alaposabban megvizsgálunk a más helyen — így a Tiszapüspöki és Kürt határában — ugyancsak előforduló *Tisza-szégye* neveket is: 1261/1271: clausura *Ticie zege vocata* (Gy. 3: 128), 1261/1271: clausura *Tycie zege vocata* (Gy. 1: 784). Elgondolkodtató, hogy talán ezeknek az adatoknak az esetében sem a 'halfogó rekeszték, amit *Ticie zege* ~ *Tycie zege*-nek neveznek' értelmezés a helyes, hanem a Tisza latin *Ticia* alakjának genitívuszával a 'Tisza halfogó rekesztéke, amit *zege*-nek neveznek' a megfelelő értelmezése az idézett

szövegrészleteknek.⁷ A *Tisza* latin megfelelőinek *-e* végű változatairól a témával kapcsolatos szakirodalom nem képvisel egységes álláspontot. ORTVAY és MELICH szerint például ezek az alakok nominatívuszi formák is lehetnek (MELICH 1925–1929: 64–65, ORTVAY 1882: 268), BENKŐ LORÁND szerint azonban a latin földrajzi köznév mellett a latinosított vagy latin nyelvű magyar tulajdonnév genitívuszi formában is megjelenhet (1998a: 89, vö. még HOFFMANN 2004: 49, SZŐKE 2015: 201).

Az előtagként esetleg figyelembe vehető *szégye* ~ *cége* kapcsán egy helynévben (*Cége foka*) már korábban felvettem, hogy abban valószínűleg nem a halászóeszköz neve, hanem (egy vele akár egyező, akár némileg tőle különböző alakú) személynév szerepel. Az OklSz.-ban *Szégye kertje*-ként feltüntetett helynév (1285: *Scegekerthe*, OklSz. 898) ugyancsak gyanúra adhat okot ebből a szempontból. FEHÉRTÓI KATALIN szerint a név előtagja személynév (ÁSz. 841), KÁZMÉR MIKLÓS pedig ugyancsak felveszi a régi magyar családnevek között a *Szege* nevet (RMCsSz. 979). Emellett az idézett szövegrészlet is valóban meggyőzően tanúskodik a szórvány személynévi jellegéről: 1285/1285: terram [*Scegekerthe*] ... assignavimus sub eisdem metis ... in quibus per ipsum Scege ... limitata fuerat 'kijelöltük a *Scegekerthe* földet ugyanazon határok alatt, amelyeket maga Scege körülhatárolt'.

27. ábra: A *szégye* ~ *cége* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban

⁷ Az első adatot a HA. 3. (30) az előbbi, a másodikat a KMHsz. 1. (252) viszont az utóbbi módon interpretálja.

5. A *szégye* ~ *cége* területi elterjedtségéről azt állapíthatjuk meg, hogy ez a lexéma — a *vejszé*-től és a *tanya*-tól eltérően — elsősorban a Tiszán, illetve annak árterületén fordul elő viszonylagos gyakorisággal. Az egyetlen olyan adat, amelyet a Duna mentén, Lak határában említenek, latin szövegkörnyezete alapján nem vonható egyértelműen a *szégye* adatai közé: 1348: vnam obicem que wlgo *zeke* vocatur (KMHSz. 1: 252, vö. obíex ’töltés, gát, torlasz, akadály’). (Lásd a 27. ábrát.)

4. Összegzés

A ’halászhely’-et jelentő földrajzi köznevek Árpád-kori oklevelekben való megjelenését tekintve az alábbi tanulságokat fogalmazhatjuk meg.

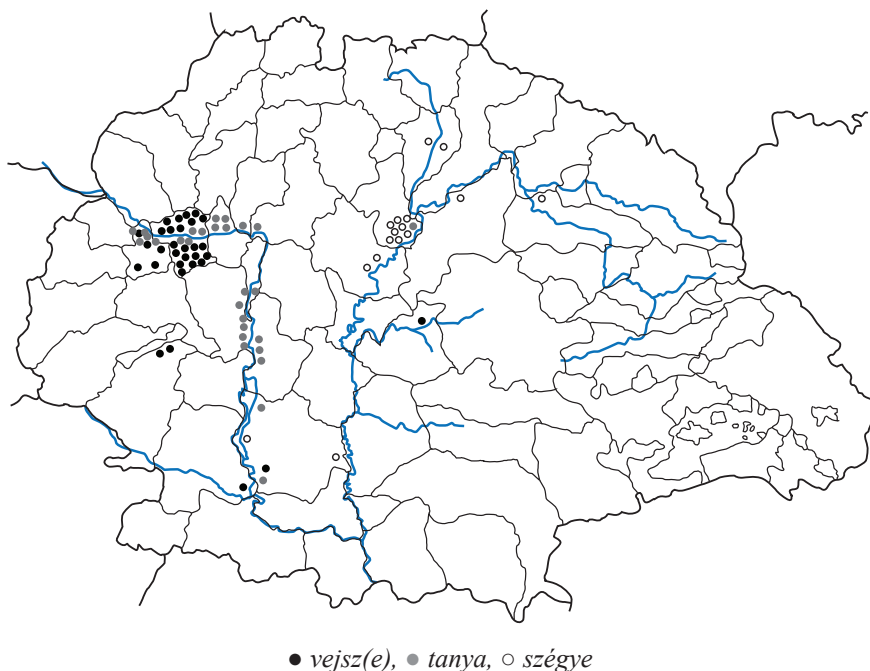
Az eddigi vizsgálatok alapján a *vejsz(e)* etimológiáját leginkább finnugor oldalról erősíthetjük meg. A *vessző* szóval való esetleges egyeztetése azonban hangtani szempontból némileg bizonytalannak tűnik. A *tanya* és a *szégye* eredetéről már nagyobb biztonsággal nyilatkozhatunk: a korábbi kutatásokkal egybehangzóan az időközben felmerült érvek mérlegelése nyomán is a két szó szláv, talán óorosz származása látszik a leginkább valószínűnek. Ezek mellett ehhez az eredetbeli réteghez sorolhatjuk a *varsa* halászhely megnevezését is, ami további támogató érv lehet az előbbieket származtatása mellett: a rokon jelentésű, funkciójú szavak ugyanis gyakran ugyanabból a nyelvből erednek.

A ’halászhely’-et jelentő földrajzi köznevek a korai ómagyar kori oklevelekben igen gyakran közsökként adathatók, amit elsősorban a latin szövegkörnyezet alapján különíthetünk el — hol biztosabban, hol bizonytalanabban — a tulajdonnévi előfordulásoktól. A *vejsze* és a *szégye* gyakori közsői megjelenését feltehetően azzal magyarázhatjuk, hogy királyi adományozás tárgyát képezhették csakúgy, mint a *varsa* halászhely. A *tanya* földrajzi köznév kapcsán azonban (minthogy a *tanya* nem volt királyi adomány tárgya) az is világossá válik, hogy a köznévi előfordulások gyakoriságát minden bizonnyal az is magyarázza, hogy ezeknek a halászhelyeknek igen korán kialakult a ’halászhely’ jelentésük.

A *vejsz(e)*, a *tanya* és a *szégye* ~ *cége* éppen ’halászhely’ jelentésük révén fellelhetők az oklevelekben helynevek alkotóelemeiként is. A *vejsz(é)*-t leggyakrabban a személynév + *vejsze* típusú, jelölt birtokos jelzős szerkezetű nevekben találjuk meg. Az esetleg összetett helynévként is azonosítható *Vejsze-hely* és *Iker-vejsze* előfordulások a latin szövegkörnyezet és a későbbi halászati szókincs tanúsága alapján feltehetően inkább közsői összetételeknek (*ikervejsze*, *vejsze-hely*) tekinthetők, vagy belőlük alakult egyrészes helynevek lehetnek (*Vejszehely*, *Ikervejsze*). A *szégye* ~ *cége* helynevekbeli státusát a latin szövegkörnyezet tüzetesebb vizsgálata révén nemegyszer szintén újraértékelhettük.

A *vejsz(e)* hangalakai és helyesírási sajátosságait illetően egyfelől a *víz* és a *vész* földrajzi köznevektől való elkülönítése okozhat problémát. Néhány esetben feltehetően a *vejszé*-hez vonhatunk ugyan adatokat, de az azonosítás további ala-

pos filológiai munkát igényel. Abban a kérdésben, hogy vajon a *vejsz* vagy a *vejsze* forma lehetett-e az elsődleges, határozottabban foglalhatunk állást. A *vejsz* nominatívuszi jellegét bizonyítja, hogy az önállóan előforduló alakok döntően *vejsz* formát mutatnak, s a *vejsze* csak a személynév vagy személyt jelölő köz-név + *vejsze* jellegű birtokos jelzős szerkezetű nevekben jelenik meg. Az összetett közszoói *vejszhely* ugyancsak az *-e* nélküli elsődleges alakot támogatja. A szó *varsá*-val való etimológiai egyeztetése nem valószínűsíthető, még akkor sem, ha a *varsá*-nak többféle palatális változatát is adatolhatjuk a régiségben csakúgy, mint a mai nyelvjárásokban, illetve a *vejszé*-re jellemző *vejszhely* összetételhez hasonló *versehely* (> *versely*) formában is jelentkezik nyelvjárásainkban. Néprajzi, tárgy történeti ismereteket is alapul véve azt állapíthatjuk meg, hogy a két lexéma a kezdetektől fogva más-más halászóeszközhöz utalhatott. A *szége* ~ *cége* kapcsán a *vejsz(é)*-hez hasonlóan ugyancsak felmerülhet a szó más földrajzi köz-névvel való keveredése: ebben a kérdésben az adat oklevélbeli tágabb szövegtörzse jöhet a segítségünkre.

28. ábra: A *vejsz(e)*, a *tanya* és a *szége* ~ *cége* földrajzi köznevek területi elterjedtsége a korai ómagyar korban

A *vejsze*, a *tanya* és a *szége* területi elterjedtsége a korai ómagyar korban határozott megoszlást mutat. A *vejsze* leginkább az északnyugati területeken, Győr és Komárom vármegyéik területén adatolható feltűnő gazdagsággal, míg a

tanya a Duna vonalát végigkísérve jelentkezik, a *szégye* ~ *cége* pedig elsősorban a Tiszán, illetve az annak árterületén lévő halászhelyeket jelölhette meg (lásd a 28. ábrán). Mint azt korábban részletesen kifejtettem, ezek a szavak már a honfoglalás előtt részei lehettek nyelvünknek (a *vejsz(e)* ősi, a *tanya* és a *szégye* szláv jövevényelemként). A korai ómagyar kori területi elterjedésük pedig arra utalhat, hogy ezeknek a lexémáknak a használata már az ősmagyarság körében sem lehetett általános, sokkal inkább a magyar nyelvű népesség egyes csoportjaira terjedhetett ki. Ez a Kárpát-medencebeli megtelepedés után feltehetően határozott földrajzi különbségekben mutatkozott meg, azaz e szavak tájszóként léteztek a magyar nyelvben.

Kitekintés

Munkám során a korai ómagyar kori földrajzi köznevek rendszerének leírását tűztam ki célul, valamint a jelenkori vizsgálatok tapasztalataiból kiindulva az említett időszak változási folyamatainak s az azokat befolyásoló tényezőknek a feltárására törekedtem. Mindeközben a jelenkori földrajzi köznévi állomány összetételére kapcsán is több megállapítást tehettem. Úgy gondolom, hogy az érintett elméleti kérdéskörök újrafogalmazása s azok konkrét nyelvtörténeti és jelenkori anyagon való szemléltetése a névtani-nyelvtörténeti kutatások más területein is adalékul szolgálhat, az újabb történeti adatok bevonása pedig ezeknek az elvi-módszertani problémáknak a még inkább differenciált értékelését teszi lehetővé.

A földrajzi köznevekkel kapcsolatos elméleti kérdések tisztázása például többek között ahhoz a funkcionális nyelvészet által korábban felvetett szempontnak az igazolásához vezetett, mely szerint a prototípus-elmélet nem pusztán a szójelentések meghatározásában, de az egyes nyelvi kategóriák leírásában is segítségül hívható (vö. LADÁNYI 2002: 410). A téma alapos körüljárása tehát a földrajzi köznevek témakörén túlmutató általános módszertani hozadékokat nyújtott, tovább gazdagítva azoknak a kutatásoknak a körét, amelyek rámutatnak a prototípus-elméletnek a névtan problémás területein való hasznosíthatóságára (így például lásd a tulajdonnév és köznév elhatárolási nehézségeivel összefüggésben vagy a foglalkozásnévvel alakilag megegyező családnevek értékelésével kapcsolatban megfogalmazottakat RESZEGI 2009a: 38, 2009b: 11, TÓTH V. 2014: 193)

A földrajzi köznévi és az azzal szorosan összekapcsolódó névformáns fogalmának meghatározása, illetve az elsődleges és a másodlagos névformánsok elhatárolására tett kísérletek eredményei természetesen tovább finomíthatók például a korpusz elemszámának növelésével vagy akár egy-egy földrajzi köznévi tüzetesebb elemzésére koncentrálnak. Ugyancsak ígéretesnek bizonyulhat, ha a névformánsok jellegének megítélésében bizonyos területek hasonló funkciójú elemeit vonjuk vizsgálat alá.

Minthogy a földrajzi köznevek korai adatolhatóságuk és lokalizálhatóságuk révén a szóföldrajzi vizsgálatokhoz is kitűnő alapul szolgálnak, a kutatás elméleti és módszertani hozadéka más szócsoporthoz (így például elsősorban a helynevekben fellelhető egyéb közzói elemek vagy akár az egyes helynévmodellek) területi viszonyainak a hasonló jellegű feldolgozásában is segítséget nyújthat. A földrajzi köznevek területiségének történeti szempontú vizsgálata azonban számos nehézséget rejt magában, s mivel ezek a problémák (így például az oklevelek fennmaradásának esetlegessége, az oklevélírói gyakorlat normái, a különbö-

ző jellegű adatok eltérő kronológiai felhasználhatósága vagy akár a névsűrűségi mutatók) nagyban befolyásolják az eredmények értékelését, egy későbbi kutatás során ezeknek a tényezőknek a kiszűrésére is megfelelő módszertan kidolgozása szükséges. Mivel pedig a vizsgálat forrásául alapvetően helynévi korpusz szolgált, így az természetesen a történeti névjárástan számára is hasznos eredményekkel szolgálhat: az ilyen jellegű kutatások tehát jól kapcsolódnak a jelenkori névanyag modellalapú összehasonlító elemzéseivel is.

A földrajzi köznevek azonban a korai oklevelekben nemcsak helynevek alkotóelemeként, hanem mint közszavak is megjelennek, e lexémák közszoói előfordulásának tipizálása pedig azért különösen fontos, mert ezzel a magyar középkori oklevélírói gyakorlat bizonyos sajátosságaira mutathatunk rá. E vizsgálat eredményeképpen azoknak a tényezőknek a körülhatárolása történt meg, amelyek az előre- és visszautaló, valamint a helynevek mellett fajtajelölő elemként használt magyar földrajzi köznevek, illetve a latin szövegben helynevektől függetlenül szereplő magyar közszavak esetében meghatározzák azt, hogy az adott közszoói elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben. Mint tudjuk, az anyanyelvi elemek latin szövegben való szerepeltetése egész Európa korabeli oklevélírói gyakorlatára jellemző volt, abban azonban mutatkoznak tér- és időbeli eltérések, hogy ezek a vulgáris nyelvű elemek döntően tulajdonnévi elemek vagy közszavak, szókapcsolatok, esetleg akár mondatértékű szerkezetek. A földrajzi köznevek közszoói megjelenése terén tehát valószínűleg sok univerzális jegyet tapasztalhatunk, ugyanakkor egy európai keretben történő összehasonlító elemzés számos eltérést is felszínre hozhat a középkori oklevélírói gyakorlatra nézve.

A földrajzi köznévi állomány feldolgozásának következő — immáron a jelen íráson túlmutató — fázisát egy olyan analitikus feldolgozás jelentheti, amely az egyes szavakra irányítja rá a figyelmet. Ennek a leginkább célszerű formája egy történeti-etimológiai földrajziköznév-szótár lehetne. Egy ilyenfajta analízis alapozhatja meg aztán egy újabb szintézis megalkotását.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128.
- ÁBRAHÁM IMRE 1991. *Nyúl község nyelvkincse*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 195. Budapest.
- ÁGOSTON MIHÁLY 1984. *A földrajzi nevek írásmódja*. Újvidék, Forum.
- ALAPY GYULA 1994. *A csallóközi halászat története*. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- ANDRÁSFALVI BERTALAN 1970. A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 224–228.
- ÁRVAY JÓZSEF 1941. A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben. *Magyar Néprajz* 3: 39–56.
- ÁRVAY JÓZSEF 1942. A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *Magyar Néprajz* 4: 3–50.
- ASBÓTH OSZKÁR 1893. *A szláv szók a magyar nyelvben*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, Árpád-kori új okmánytár 1–12. Pest (később Budapest), 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2007. *Szláv eredetű faneveinkről*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- BÁBA BARBARA 2008. A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. 53–59.
- BÁBA BARBARA 2009. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentés-földrajzi vizsgálatában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 73–83.
- BÁBA BARBARA 2010. Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagolt-sága a romániai magyar nyelvjárásokban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 235–244.
- BÁBA BARBARA 2011. Pusztai földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban — A jelentéshasadás. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 121–131.
- BÁBA BARBARA 2012a. A magyar tulajdonnevek viselkedése nyelvi interdiszciplinák tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 12/1–2: 7–15.
- BÁBA BARBARA 2012b. Fanevek helynévfórmáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 69–75.

- BÁBA BARBARA 2012c. A földrajzi köznév fogalma. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 121–131.
- BÁBA BARBARA 2013. A *vejsze* lexéma története és korai ómagyar kori előfordulásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 43–56.
- BÁBA BARBARA 2014. A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevélírói gyakorlat. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 139–153.
- BÁBA BARBARA 2015. Hajdúdorog helynevei. In: BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei I. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 35. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 32–97.
- BACHÁT LÁSZLÓ 1981. A tulajdonnév mint mondatrész. *Névtani Értesítő* 6: 50–55.
- BAKOS FERENC 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BAKOS JÓZSEF 1970. A szög köznév alak- és jelentésváltozatai hely- és személynévünkben. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 50–55.
- BALASSA IVÁN 1970. Földrajzi neveink és a földhasználati módok. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 209–213.
- BALASSA IVÁN 1973. A legeltetés három műszava: *avas, avar, havas*. *Magyar Nyelv* 69: 296–305.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–140.
- BALECZKY EMIL–HOLLÓS ATTILA 1987. *Ószláv nyelv*. Harmadik kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára 1–2*. Budapest, 1867–1872.
- BALOGH LAJOS 1997. A földrajzi köznevekről. In: KISS GÁBOR–ZÁICZ GÁBOR szerk., *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet. 36–39.
- BALOGH LÁSZLÓ 1972a. A *hát* bázisnév jelentése Szamoszeg földrajzinév-anyagában. *Magyar Nyelvőr* 96: 469–470.
- BALOGH LÁSZLÓ 1972b. *Dülő*. *Magyar Nyelv* 68: 455–456.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 1996. A valóság nyelvi kategorizálásáról. *Magyar Nyelvőr* 120: 64–70.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* 96: 35–44.
- BARABÁS ANDRÁS–KÁLMÁN C. GYÖRGY–NÁDASDY ÁDÁM 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 135–155.

- BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1947. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1956. Anyanyelvünk magyarsága. *Magyar Nyelvőr* 80: 1–14.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *Magyar hangtörténet*. Második kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1966. *A magyar nyelv életrajza*. Második kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 95–180.
- BARTAL ANTAL 1901. *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae–Budapestini, Teubner–Sumptibus Societatis Frankliniae.
- BÁRTH M. JÁNOS 2010. *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Név földrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- BÁRTH M. JÁNOS 2014. Név földrajzi térképlapok a Székelyföldről. In: KOTHENCZ KELEMEN szerk., *Határjelek és hagyásfák: a hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Baja, Türr István Múzeum. 271–292.
- BÁTORI ISTVÁN 2014. Árpád-kori erdélyi településnevek névrendszertani vizsgálatának tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 53–60.
- BÁTORI ISTVÁN 2015. A telek földrajzi köznév az Árpád-kori Erdély helyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 53: 95–106.
- BEKE ÖDÖN 1919. Vejsze. In: Szómagyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 48: 13.
- BELÉNYESY MÁRTA 1953. A halászat a XIV. században. *Ethnographia* 44: 148–165.
- BENKŐ LORÁND 1947a. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1947b. Két térszinformanév. Ropó. Kotyor, gugyor. In: Szófejtések. *Magyar Nyelv* 43: 27–32.
- BENKŐ LORÁND 1950. -ka, -ke képzős helységneveink kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 46: 143–145.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1962. Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 115–136.
- BENKŐ LORÁND 1993. Néhány víznevünk — és az Árpád-kori székelyek. *Névtani Értesítő* 15: 50–56.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.

- BENKŐ LORÁND 1998a. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1998b. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 2004. Az ómagyar kori -j, -aj/-ej helységnévképző. *Magyar Nyelv* 100: 406–419.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- BERECZKI GÁBOR 1964. Etimológiai megjegyzések. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 117–121.
- BFNA. = PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS–MIRNICS JÚLIA szerk., *Báczstopolya és környéke földrajzi neveinek adattára*. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 1975.
- BÍRÓ FERENC 1997a. Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *Magyar Nyelvjárások* 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC 1997b. *Dűlők és dűlőnevek a Körösök vidékén*. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 448–454.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- BOKOR JÓZSEF 1995. *Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203. Budapest.
- BTsz. = VÁRKONYI IMRE szerk., *Büssüi tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest, 1872–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- CSEH ANNA 2009. *Kerek-erdő. A kerek szó helyneveinkben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2009. Poliszémia és jelentéskiterjesztés. Az elveszett kontextus nyomában. *Magyar Nyelvjárások* 47: 5–20.
- CsJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A Csengeri járás földrajzi nevei*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1993.
- CSÖRE PÁL 1968. *Harasztfű, haraszt erdő*. *Magyar Nyelv* 64: 334–337.
- CSÜRY BÁLINT 1929. Érintkezésen alapuló névátvitel. Értkezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 24. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS 1999. *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, Nemes János Általános Művelődési Központ.
- DEME LÁSZLÓ 1942. A k > ty, g > gy és gy > g változások. *Magyar Nyelv* 38: 112–116.
- DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DITRÓI ESZTER 2009. *Névrendszerek modellalapú vizsgálata*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- DITRÓI ESZTER 2015. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- ECSEDI ISTVÁN 1934. *Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kis vizeken*. Debrecen.
- ÉKsz. = JUHÁSZ JÓZSEF–SZŐKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSKY MIKLÓS szerk., *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk., *A magyar nyelv értelmező szótára I–7*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- F. = Studio et opera GEORGII FEJÉR, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–II*. Budae, 1829–1844.
- FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS TAMÁS 2009. Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FAZAKAS EMESE 2003. Új utak a történeti anyagok feldolgozásában. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 3. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 15–22.
- FAZAKAS EMESE 2007. *A fel, le és alá igekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 260. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- FAZAKAS EMESE 2008. *A magyar nyelv kis történeti nyelvtana*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó.
- FEHÉR KRISZTINA 2002. A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA 2011. A szó(jelentés) ontogenezise. *Argumentum* 7: 48–58.
- FEKETE PÉTER 1991. Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősen. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 167–177.

- FEKETE PÉTER 1996. A *kő* köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. In: BERECKZI ANDRÁS–KLIMA LÁSZLÓ szerk., *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 89–95.
- FJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1984.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névtár Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A *telek* 'földterület' jelentéstörténete. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- FTsz. = RÁCZ SÁNDOR, *Földek és környéke tájszótára*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 168. Budapest, 1984.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- GERSTNER KÁROLY 1995. Vizes helyekre utaló földrajzi nevek a Dunántúlon. *Névtani Értesítő* 17: 58–62.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 153–165.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. Török jövevényszavaink hangtanához. *Magyar Nyelvőr* 41: 67–68.
- GRODZIŃSKI, EUGENIUSZ 1980. Proper Names, common names and singular descriptions. *Onoma* 24: 10–15.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2008. Az ér, sár és víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 121–133.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtár Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015. A helynévismeretről. *Magyar Nyelvjárások* 53: 5–33.
- GYÖRFFY ISTVÁN 1992. Halászat. In: GYÖRFFY ISTVÁN–VISKI KÁROLY szerk., *A magyarság néprajza 2. A magyarság tárgyi néprajza*. Hasonmás kiadás. Szekszárd, Babits Kiadó. 64–106.
- GYÖRI GÁBOR 2005. Univerzális és relativisztikus tendenciák a szemantikai változásban: egy kognitív szemantikai vizsgálódás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 183–206.
- H. = *Hazai Okmánytár 1–5*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.
- HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997.

2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1970. *A magyar–délszláv együttélés onomasztikai kérdéseiből*. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–239.
- HAJDÚ MIHÁLY 1986–1987. *A szer helyneveinkben*. *Névtani Értesítő* 11: 41–48, 12: 55–65.
- HALÁSZ IGNÁC 1888. Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 17: 495–500.
- HÁRI GYULA 2010. *Név és környezet viszonya a létesítménynevekben*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HARMATTA JÁNOS 1982. [Köszöntő Bács-Kiskun megye földrajzi névanyagának összegyűjtése alkalmából]. In: BOGNÁR ANDRÁS szerk., *Névtudományi tanácskozás Kalocsán. 1978. július 27*. Magyar Névtani Dolgozatok 25. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. 19–23.
- HBmHn. 1. = BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. A Magyar Névértéktár Kiadványai 35. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HEFTY GYULA ANDOR 1911. *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben*. Nyelvészeti Füzetek 66. Budapest, Athenaeum.
- HEGEDŰS ATTILA 1999. Mi a tulajdonnév? 2. *Névtani Értesítő* 21: 314–317.
- HEGEDŰS ATTILA 2001a. Tulajdonnév-jelentés strukturális szemantikai keretben. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Kontrasztív szemantikai kutatások*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 11. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 143–147.
- HEGEDŰS ATTILA 2001b. A nyelvjárási lexikológia. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 375–396.
- HEGEDŰS ATTILA 2008. Jel és jelentés a földrajzi köznevekben. In: GECSŐ TAMÁS–SÁRDI CSILLA szerk., *Jel és jelentés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 83. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HERMAN OTTÓ 1887. *A magyar halászat könyve*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.
- HHn. = KOVÁTS DÁNIEL, *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Múzeum, 2000.
- HJELMSLEV, LOUIS 1953. *Prolegomena to a Theory of Language*. Baltimore, Waverly Press.
- HOFFMANN ISTVÁN 1980. A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *Magyar Nyelvjárások* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újraközlése: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.

- HOFFMANN ISTVÁN 1994. Válasz Mező András és Juhász Dezső opponensi véleményére. *Névtani Értesítő* 16: 115–119.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból. In: KISS GÁBOR–ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet. 141–154.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelv-járások* 37: 207–216.
- HOFFMANN ISTVÁN 2000. Földrajzi közneveink szótáráról. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékezetére*. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 4. Szombathely. 63–73.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003a. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003b. Patak. In: HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 664–673.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–124.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 119–138.
- HORGOSI ÖDÖN 1989. A szláv *porond* előfordulása földrajzi neveinkben. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 108–111.
- HORVÁTH KATALIN 1999. Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Poliszémia, homonímia*. Budapest, Tinta Tankönyvkiadó. 91–98.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2000. Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *Magyar Nyelv* 96: 170–181.
- HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA 1997. Földrajzi nevek Jászapáti szántóföldneveiben. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 466–470.

- HSZ. = DALLOS NÁNDOR–PESTI JÁNOS, *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, Nemes János Általános Művelődési Központ, 1999.
- IMRE SAMU 1981. Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai. *Magyar Nyelv* 77: 1–20.
- IMRE SAMU 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- INCZEFI GÉZA 1972. Az elliptikus földrajzi nevekről. *Magyar Nyelv* 68: 310–315.
- JAKAB LÁSZLÓ 1957. *Telek. Magyar Nyelvjárások* 4: 81–86.
- JANKÓ JÁNOS 1900. *A magyar halászat eredete*. Budapest–Leipzig.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1986. Még egyszer a bőrhid-ről. *Névtani Értesítő* 11: 63–73.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1993. Névtan és nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 89: 72–77.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1994. Opponensi vélemény Hoffmann István: A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. *Névtani Értesítő* 16: 108–114.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2000. Szójelentés és nyelvföldrajz. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 131–141.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Kontrasztív szemantikai kutatások. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 11. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 169–181.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002a. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék. 149–153.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002b. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, Jyväskylai Egyetem Hungarológiai Intézete–Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 165–172.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. A névtan néhány terminológiai és tudományrendszertani kérdéséről. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 165–169.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Adalékok a történeti nyelvföldrajzhoz. In: VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 164–172.
- KÁLMÁN BÉLA 1944. Hany. *Magyar Nyelv* 40: 110–113.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1967. Helynévkutatás és szóföldrajz. In: IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere*. Nyelvtudományi Értekezések 58. Budapest, Akadémiai Kiadó. 344–350.

- KÁLMÁN BÉLA 1973. *A nevek világa*. Harmadik kiadás. Debrecen, Gondolat Kiadó.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentésan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1949. Beszámoló Zala vármegye keszthelyi járásában végzett földrajzinév-gyűjtésről. *Magyar Nyelv* 45: 301–306.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. 175–182.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az -óc végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KIS PÉTER–KÖRMENDI TAMÁS 2006. A garamszentbenedeki apátság alapítólevele 1075. In: MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR szerk., *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KISS JENŐ 1990. *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 190. Budapest.
- KISS LAJOS 1972. A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. *Magyar Nyelvőr* 96: 250–251.
- KISS LAJOS 1987. Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 83: 331–345.
- KISS LAJOS 1988. Földrajzinév-magyarázatok. *Magyar Nyelv* 84: 453–460.
- KISS LAJOS 1989. Az európai névtudomány utóbbi másfél évtizede. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 18–31.
- KISS LAJOS 1991a. Mart. *Magyar Nyelv* 87: 462–463.
- KISS LAJOS 1991b. Négy helységnév-magyarázat. *Magyar Nyelvőr* 115: 123–125.
- KISS LAJOS 1991c. A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. *Magyar Nyelv* 87: 327–330.
- KISS LAJOS 1993. Az erdélyi gyógyi feredő és a gyógyfürdő. *Magyar Nyelvőr* 117: 86–89.
- KISS LAJOS 1994. Néhány szlavisztikai műszóról. Összláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv. *Magyar Nyelv* 90: 361–363.
- KISS LAJOS 1995a. Kiss Lajos írja [a *Handal*-ról]. *Magyar Nyelv* 91: 510.
- KISS LAJOS 1995b. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KIVINIEMI, EERO 1975. *Paikannimien rakennetyypeistä*. Suomi 118: 2. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KIVINIEMI, EERO 1990. *Perustietoa paikannimestä*. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KMFN. = BALOGH LAJOS-ÖRDÖG FERENC szerk., *Komárom megye földrajzi nevei*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KmTsz. = SZABÓ JÓZSEF–SZ. BOZÓKI MARGIT, *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 2000.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFÜ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Budapest, Franklin Társulat. 168–188.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1953. Tanya. In: Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 49: 198–199.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 1981. Az ómagyar személynévrendszer alaktani kérdéseihez. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 37–39.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOTHENCZ KELEMEN 2014. Vész a vejszénél. A vejszés rekesztő halászat történeti-néprajzi emlékei a XIX. század eleji Szeremléről. In: KOTHENCZ KELEMEN szerk., *Határjelek és hagyásfák: a hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Baja, Türr István Múzeum. 130–139.
- KOVÁCS ÉVA 2011. A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névtudományi tanulságairól. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 47–58.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2012. *Határvédelemre utaló helynévi lexémák a régi magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- KOVÁCS ISTVÁN 1963. Dülő. *Magyar Nyelv* 59: 469–471.
- E. KOVÁCS PÉTER 1994. *halászat*. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KOWALIK-KALETA, ZOFIA 1982. The Plural of Proper Names and Its Semantic Interpretation. *Onoma* 26: 34–44.

- KÖVECSES ZOLTÁN–BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KRAHE, HANS 1964. *Unsere ältesten Flußnamen*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- LADÁNYI MÁRIA 2002. Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben. *Magyar Nyelv* 98: 407–423.
- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 22: 17–58.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Az igenevek. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 223–245.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOANNES, *Repertorium locorum obsectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium* 1–2. Budae, 1808.
- LŐRINCZE LAJOS 1946. Bérc ~ Börc. *Magyar Nyelv* 42: 22–26.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest, Néptudományi Intézet.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyar korban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LUKÁCS ÁGNES 2001. Szabályok és kivételek: a kettős modell érvényessége a magyarban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest, BIP–Osiris Kiadó. 119–152.
- MAÁ CZ ENDRE 1955. *Földrajzi tájszótár*. Budapest, H. M. Térképészeti Intézet.
- MAL KO 1974. МАЛЬКО, Р. Н. *Географическая терминология чешского и словацкого языков*. Минск, Наука и техника.
- MÁRTON GYULA 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- MÁRTON GYULA–PÉNTÉK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Budapest, Kriterion Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1912. *Calepinus latin–magyar szótára*. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1915. Tisza. *Magyar Nyelv* 19: 37–38.
- MELICH JÁNOS 1925. Ómagyar nyelvjárások. *Magyar Nyelv* 21: 52–53.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1926. Régi magyar hatás a tót nyelvre. *Magyar Nyelv* 22: 110–117.
- MÉSZÁROS GYULA 1910. Baskirföldi tanulmányutam. *Ethnographia* 21: 1–8.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke.
- MIKKULAINEN, RAIJA 1996. The Database of Finnish Toponyms. In: WILHELM FRITZ HERMANN NICOLAISEN szerk., *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4–11, 1996*. 2. Aberdeen, Department of English, University of Aberdeen. 248–255.
- MIKLÓSI ÁDÁM 2005. Szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. *Magyar Tudomány* 50: 53–63.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele. *Magyar Nyelv* 31: 288–309.
- MILLWARD, CELIA M. 1972. Universals in Place-Name Generics. *Indiana Names* 3/2: 48–53.
- MJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A mátészalkai járás földrajzi nevei*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke, 1989.
- MNL. = ORTUTAY GYULA főszerk., *Magyar Néprajzi Lexikon 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.
- MNYA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- Monstrig. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2*. Ordine chronologico disposit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. 3. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- MOÓR ELEMÉR 1927. Eine Vorrichtung der Ungarischen Sperrfischerei. *Ungarische Jahrbücher* 7: 122–150.
- MOÓR ELEMÉR 1964. Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*. *Magyar Nyelv* 60: 97–99.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár 1–2*. Budapest, 1893–1901. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2003.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1893. A magyar népies halászat műnyelve. *Ethnographia* 4: 165–208, 261–313.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1969. A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 13: 301–304.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 1975. Házállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseikhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 19: 133–141.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2002. Az összefoglaló fogalmak megnevezéseinek hiánya a moldvai csángó nyelvjárásban. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék. 199–200.
- Cs. NAGY LAJOS 1999. A Felső-Berettyó mente vizeket és mocsaras helyeket jelölő földrajzi közneveinek rendszere. *Névtani Értesítő* 21: 31–35.
- Cs. NAGY LAJOS 2002. Jelentésföldrajzi vizsgálatok a nagyatlasz, az Új magyar tájszótár és a medvesalji gyűjtés alapján. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTT-

- MANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék. 63–68.
- CS. NAGY LAJOS 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján*. Komárom–Dunaszerdahely–Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum.
- E. NAGY KATALIN 2015. Helynév-szociológiai vizsgálatok két Hajdú-Bihar megyei településen. *Magyar Nyelvjárások* 53: 35–45.
- NEMES MAGDOLNA 1999. A földrajzi köznevekről. *Magyar Nyelvjárások* 37: 331–340.
- NEMES MAGDOLNA 2005. *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- NÉMETH GYULA 1937. Tok halnevünk eredete és néhány szó a magyarság ősfoglalkozásairól. *Magyar Nyelv* 33: 135–140.
- NICOLAISEN, WILHELM FRITZ HERMANN 1977. Words as Names. *Onoma* 20: 142–163.
- NITSCHÉ, PETER 1964. *Die Geographische Terminologie des Polnischen*. Köln, Böhlau.
- NYÍRI ANTAL 1978. Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai. *Magyar Nyelv* 74: 163–175.
- NYÍRI ANTAL 1979. Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alak története. *Magyar Nyelv* 75: 147–162.
- NYJFN. = JAKAB LÁSZLÓ–KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A nyírbátori járás földrajzi nevei*. Nyírbátor, Nyírbátor Városi Tanácsa, 1987.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND szerk., *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Budapest, 1890–1893.
- O’GRADY, WILLIAM 1993. The Study of Meaning. In: O’GRADY, WILLIAM–DOBROVOLSKY, MICHAEL szerk., *Contemporary Linguistics: An Introduction*. London–New York, Longman. 242–245.
- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- ORMELING, FERJAN 2009. European Names in a 17th Century Atlas of the Dutch East India Company. In: AHRENS, WOLFGANG–EMBLETON, SHEILA–LAPIERRE, ANDRÉ szerk., *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23th International Congress of Onomastic Sciences*. Toronto, York University. 777–789.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- P. = *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1. Jászkunság*. Közzéteszi BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét–Szolnok, Katona József Megyei Könyvtár–Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1978.
- PAIS DEZSŐ 1950. Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. *Magyar Nyelv* 46: 100–104.
- PAIS DEZSŐ 1958. A rékeszt és a halászati vonatkozások. *Magyar Nyelv* 54: 181–196.

- PAIS DEZSŐ 1962. Szer. *Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben*. Nyelvtudományi Értekezések 30. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC 1708. *Dictionarium hungarico–latinum. Dictionarium latino–hungaricum*. Lőcse.
- PAPP FERENC 1974. A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete. *Magyar Nyelv* 70: 55–68.
- PÁSZTOR ÉVA 2012. A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 101–109.
- PELLE BÉLÁNÉ 1981. A hevesi járás tanya köznévvvel alakult tanyaneveinek vizsgálatahoz. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 141–143.
- PÉNTEK JÁNOS 1972. A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 16: 231–240.
- PÉNTEK JÁNOS 1992. Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: KONTRA MIKLÓS szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Linguistica Series A, Studia et dissertationes 9. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 159–164.
- PÉNTEK JÁNOS 1997. *Kert, gyepű, határ. Ethnographia* 108: 219–233.
- PESTY FRIGYES 1878. *A helynevek és a történelem*. Értekezések a történelmi tudományok köréből 8. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- PESTI JÁNOS 1987. A ság, ség, seg (~ segg) és a séd a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- PÉTER JUDIT 2008. *Az összetétellel alakult helynevek a korai ómagyar korban*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- PETHŐ GERGELY 2003. A főnevek poliszémiája. In: KIEFER FERENC szerk., *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 57–125.
- PETHŐ GERGELY 2004. *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban*. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PODOLSKAJA 1978. ПОДОЛЬСКАЯ, Н. В. *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва, Наука.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Szent István Társulat, 1902–1916.
- RÁCZ ANITA 1999. Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 37: 383–392.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 19–37.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ENDRE 1958. Naszád. In: Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 82: 486–491.
- RÁCZ ENDRE 1981. A tulajdonnevek grammatikája. *Névtani Értesítő* 6: 55–60.
- RÉDEI KÁROLY 1967. A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 58: 167–171.
- RESZEGI KATALIN 2004. *Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben*. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 145–165.
- RESZEGI KATALIN 2008. A hegynév terminus definiálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. 240–246.
- RESZEGI KATALIN 2009a. A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4*: 35–45.
- RESZEGI KATALIN 2009b. A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- RESZEGI KATALIN 2009c. A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RESZEGI KATALIN 2010. Hegyrészt jelölő földrajzi köznevek. *Magyar Nyelvjárások* 48: 77–97.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. Névközösségek napjainkban és a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 165–176.
- REUTER CAMILLO 1963. Gyümölcsény. *Magyar Nyelvőr* 87: 368–370.
- REUTER CAMILLO 1965. Tölgy és haraszt. *Magyar Nyelv* 61: 80–89.
- REUTER CAMILLO 1970. A *fok* vízrajzi köznév és a *Fokorú* földrajzi név. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia. Budapest, 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 104–111.
- REUTER CAMILLO 1971. Két földrajzi köznév: *kégy* és *kengyel*. *Magyar Nyelv* 67: 343–347.
- REUTER CAMILLO 1975. *Magyal* és *muzsdaly*. *Magyar Nyelv* 71: 167–177.
- REUTER CAMILLO 1976. *Cserfa*. *Magyar Nyelv* 72: 340–343.
- RÉVÉSZ SAMU 1878. A hegynevekről. *Magyar Nyelvőr* 7: 308–312.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.

- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk., *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- RMNyA. = JUHÁSZ DEZSŐ–MURÁDIN LÁSZLÓ szerk., gyűjt., *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–10*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995–2006.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelvi változó — nyelvi változás*. A 9. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 57–84.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. TULLIO DE MAURO kritikai kiadása HERMAN JÓZSEF utószavával. Budapest, Corvina Kiadó.
- SKLYARENKO, ALEXEY–SKLYARENKO, OLGA 2005. Interrelationship between common nouns and proper nouns. In: EVA BRYLLA–MATS WAHLBERG szerk., *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala, Institutet för språk och folkminnen.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1955. Földrajzi nevek Gacsályból. In: *Acta Universitatis Debrecenensis de Ludovico Kossuth Nominatae* 2. Budapest, Tankönyvkiadó. 55–69.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1960. Egy s más az élő dülönévanyagról. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 82–85.
- SHH. = BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL, *Sárospatak határának helynevei*. Sárospatak, Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 1997.
- L. SIMON LÁSZLÓ 1994. *Irodalmi művek szóetimológiai vizsgálata*. Budapest, ELTE BTK Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék.
- ŠIMUNOVIČ, PETAR 1982. An der Grenze von Toponym und Appellativ. In: KAZIMIERZ RYMUT szerk., *Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences*. Cracow. 187–198.
- SMFN. = PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF szerk., *Somogy megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMIR 1970. *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1968. A tulajdonnév és a határozott névelő. *Magyar Nyelvőr* 92: 390–398.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- STRÖMPL GÁBOR 1930. Helyneveink vízrajzi szókinccse. *Hidrologiai Közlemény* 9: 113–128.
- SWAYNE, James Colin 1956. *A concise glossary of geographical terms*. London, George Philip and Son.

- SZABÓ G. FERENC 1998. *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ T. ATTILA 1933. Erge. *Magyar Nyelv* 29: 242–245.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse*. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.
- SZARVAS GÁBOR 1882. Miklosich: A magyar nyelvbeli szláv szók. *Magyar Nyelvőr* 11: 563–568.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1604. *Dictionarium Ungarico–Latinum. Latino–Ungaricum*. Norimberga.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010. Helyneveink beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZILÁGYI MIKLÓS 1992. *Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika. A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése*. Studia Folkloristica et ethnographica 29. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- SZILÁGYI MIKLÓS 2008. *A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona*. Magyar Néprajzi Könyvtár. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1997. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2000. *Világunk, a nyelv*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SZILJSZ. = MELICH JÁNOS, *Szláv jövevényszavaink 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1903–1905.
- SZMFN. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Szolnok megye földrajzi nevei 1. A jászberényi járás*. Jászberény, Jászberényi Tanítóképző Főiskola–Tiszazug Önkormányzatai, 1986.
- SZÓKE MELINDA 2007. *A magyar nyelvű szórványok beillesztésének eljárásai XI. századi okleveinkben*. Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- SZÓKE MELINDA 2009. A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti hasznosíthatóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 149–162.
- SZÓKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- TAKÁCS LAJOS 1969. A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben. Az *Aszó, Aszaló* értelmezéséhez. *Magyar Nyelvőr* 93: 120–123.
- TAKÁCS LAJOS 1970. Az irtásgazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Név-*

- tudományi Konferencia. Budapest, 1969. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 219–224.*
- TAKÁCS LAJOS 1974. Irtásföld — járt föld. *Magyar Nyelv* 70: 465–468.
- TAKÁCS LAJOS 1981. Helyneveink és a régi életforma kutatása. Förtés szavunk tanulsága. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 111–113.
- TAMÁSNÉ SZABÓ CSILLA 1997. Térszíinformanevek Székelyhodos helynévanyagában. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 462–466.
- TEMPAN, PAUL 2009. Towards a Chronology of Topographical Elements in Irish Place-Names: Some Strategies for Establishing Relative Chronology. In: AHRENS, WOLFGANG–EMBLETON, SHEILA–LAPIERRE, ANDRÉ szerk., *Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23th International Congress of Onomastic Sciences*. Toronto, York University. 943–951.
- TERBE ERIKA 2003. Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 191–196.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TIMAFFY LÁSZLÓ 1994. Előszó. In: ALAPY GYULA, *A csallóközi halászat története*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1994. 7–12.
- TMFN. = VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖG FERENC–PAPP LÁSZLÓ szerk., *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, 30–41.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem.
- TOLNAI VILMOS 1924. Halhatatlan magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 20: 50–59.
- TOMPA JÓZSEF 1972. Tulajdonneveink alaktani elkülönítése. *Magyar Nyelv* 76: 394–412.
- H. TÓTH IMRE 1996. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- TÓTH LÁSZLÓ 1999. A földrajzi köznevek tipológiai. *Névtani Értesítő* 21: 176–182.
- C. TÓTH NORBERT 2002. Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136: 351–364.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar*

- Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 262–265.
- TÓTH VALÉRIA 1998. Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. *Magyar Nyelvjárások* 35: 121–134.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2002. A dialektológiai-névföldrajzi vizsgálatok lehetőségei ómagyar helyneveink körében. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet.* Debrecen–Jyväskylä, Jyväskyläi Egyetem Hungarológiai Intézete–Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 295–302.
- TÓTH VALÉRIA 2003. A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *Névtani Értesítő* 25: 89–94.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *Magyar Nyelvjárások* 47: 43–59.
- TÓTH VALÉRIA 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 179–204.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TRIER, JOST 1931. *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes.* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- UDOLPH, JÜRGEN 1990. *Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alt-europäischen Hydronymie.* Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk., *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1991.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár* 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- UNTI MÁRIA 1997. Alsó-Szigetköz vízneveinek változása. 1947–1995. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 455–458.
- VaMFN. = BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Vas megye földrajzi nevei.* Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982.
- VAN LANGENDONCK, WILLY 1995. Name Systems and Name Strata. In: HUGO STEGER–HERBERT ERNST WIEGARD szerk., *Name Studies 1.* Berlin–New York. 485–489.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek vizsgálata a Székelyföldön. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 223–233.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA 2005. *Bárhogy nevezzük ... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben.* Budapest, Tinta Könyvkiadó.

- VeMFN. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Veszprém megye földrajzi nevei 1–4*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. 171. 186. 194. Budapest, 1982–2000.
- VERMES STEFÁNIA 1941–1943. A magyar szókészlet etimológiai statisztikája. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 435.
- VÉRTES EDIT 1964. Aszó. *Magyar Nyelv* 60: 480–483.
- VÖRÖS OTTÓ 1995. A helynevek és helynévtípusok egy fajtája a Nyugat-Dunántúlon. *Névtani Értesítő* 17: 118–121.
- VÖRÖS OTTÓ 1997. Tanárok. Eltűnt földrajzi közneveink nyomában. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest. 430–434.
- VÖRÖS OTTÓ 1999. *Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 211. Budapest.
- WARDHAUGH, RONALD 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest, Osiris Kiadó.
- WEINRICH, URIEL–LABOV, WILLIAM–HERZOG, MARVIN I. 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: LEHMANN, WINFRED–MALKIEL, YAKOV szerk., *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–188.
- WEISGERBER, LEO 1962. *Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik*. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.
- ZAICZ GÁBOR 2006. *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, Franklin, 1886–1890.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1997. Öböl. *Magyar Nyelv* 93: 220–224.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 35–44.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937. *Finnugor rokonságunk*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Név- és szóalakmutató

- Abafalva* 39
Abelharazta 91
Ádám vejsze 132
Adam vezy 132
Ádám-dülő 51
Adunahegh 146
ág 29, 45, 64, 95, 100, 104
Ágosi-dülő 51
Ág-tó 45
Agyagus bercz 110, 113
Ahzunveyze 134
Áj feje 45
Akasztó-hegy 94
akna 14
akol 76
alja 22, 40
állás 29
állomás 22, 59, 73
állomány 99
állóvíz 75
Almágy 34
Almási-szántók 50
Alsó-Kis-liget 46
Alsó-nyíres 30
Alsó-rétre járó 51
Alsó-sédre dülő 22
Alsó-szántóföldek 50
alszeg 76
András vejszehelye 120, 135
Apát bükke 43
Apat Byky 43
Apát harasztja 43
árok 29, 45, 110, 118
aruk fee 110
Ascennepe 40
aszó 15, 35, 49, 63–64, 112–113
Aszó-jó-séd 49
Asszony vejsze 134
Asszonynépe 40
Asztaghely 130
aszúpatak 12
autóbuszállomás 22
avar 13
avas 13, 90–91, 113
Avasi-szántóföld 50
Ayfey 45
Azthaghel 130
Bakháti-szántó 50
bakony 90
Balahtpataka 111
Balhas 21
Balogh 133
Balogkereke 47
Balogvására 40
bálta 75, 92
Bándkúttelke 52
bánya 45, 46, 59
Bányauta 45
Banyik-szántóföld 50
barázda 76
barkóca 41
Beberkewyze 119
Bécs 104
Béka-tó-hely 131
Belényesiújlak 47
belső 23, 26
belsőség 104
Belső-udvar 26
beltelek 104
Benedek vejsze 132, 134
bér 90
bérc 16, 45, 57, 61–62, 93–94, 98, 103–105, 108, 110–117, 121
Bércút 45, 61
Beredincha pathaka 111
berek 38, 45–46, 49, 57, 87, 91, 101, 112, 115
Berekenes 42
Berekenye 42
Berek-szád 45
Berettyószeplak 47
berkenye 34, 41–43
Berkenyész 34, 42
bérlet 101
Berukyov 49
Berukzad 45
birtok 26, 74, 78, 80
Bodrónölgytelke 52
bodza 41–43
Bodzafoka 43
Bodzás 42
Bodzás-hegy 43
Bodzás-tó 43
Bolugwyze 133
Bonc 40
Bonchida 40
Borna potoka 109
Borsi-sarok 105
Borsi-tanya 105
Borsó-szer 49
Bórszék 74
Bothalma 47
Botterme 120
Bottermehelye 120
Bozais 42
Bozafuka 43
Bozashegy 43
bőrhíd 14
Breknye 42
Bruck-Újfalu 40
Buckulese 113

Budholma 47
Budiherestwyn 91
buszmegálló 27
Buzias 42
Buzyastou 43
bükk 41–44, 50, 80, 89, 91
bükkerdő 80
bükkös 30, 41–42, 111
Bükk-patak 43
Bükk-sevnic pataka 49
Bwdyherestwyn 91
Bykpotok 43
Byksebnichpataka 49
Byky 43
Cabaj 145
Cák 145
cége 123, 126, 129–130, 143–149
Cége foka 145, 147
Chartibak 117
Chererdeu 41
Cheresnesberch 94
Cherkuth 43
Chery 42
Chychoharazta 43
cigánypatak 12
Cohinnich 111
Cumlous 118
csalit 85, 90
csap 75
csapás 80
csárda 22
Csárda dűlő 102
csatorna 75
csebere 84
csecsme 75
Csentej 34
csepeles 14
cseplye 90
cser 15, 41–44, 50, 85, 91, 97
csere 101
cseresznye 41
Cseresznyés-bérc 94
Cseri 42

cserjés 90
Cserjéske 34
Cser-kút 43
csermely 57
Csicsó harasztja 43
Csomp oldala 45
csonka 90
Csonka-járó 51
csonkás 13
Csordakút 30
csorgó 75–76, 78
cső 75–76
csősz 23
csúp 27
Darabheg 112–113
delelő 76–77, 80
delelőhely 77
delelőpuszta 77
dernye 99
dévány 99
Dinnyeföld 30
Dió-érre járó 51
Disznulegelü 104
Diues Andreas feldy 51
Dobi Sándor tanyája 22
Dobó 74
Dobogókő 23
Dobrapataka 47
domb 21, 25–26, 29, 45, 65, 74–75, 77, 79, 80, 88, 94, 104, 105
dombhát 26
dombocska 74
dorf 97
Dorog-hegy 62
dörfchen 97
Dráva 21
Dubrapotaka 47
Duna 21, 120, 146
Dunafalva 38
Dunahegy 146
Durugheeg 62
dűlő 15, 22, 26, 37, 50–51, 99–102, 105
dűlőföld 50

dűlőút 50
Egeralja 40
Éger-szántó 50
egyház 22, 40, 50, 63
Egyház bérc 94
Egyház földje 22
élet 76
előhegy 14
ér 12, 21, 25, 29, 38, 45, 51, 56–57, 60, 61–62, 64, 113–114
Erde 67
Erdeud 67
Erdeuelu 67
erdő 21, 38, 41, 45, 51, 62–63, 66, 67, 74, 78–80, 87–90, 105
erdőség 90
Eregeteuhig 113
eresztvény 51, 58–59, 62, 66, 86, 91, 96, 98, 105, 114
Eresztvényre járó 51
erge 16, 101
Ér-tő 45
fakadás 92
falu 15, 22, 34, 38–40, 45, 47, 49, 63, 68–70, 74–75, 77, 79, 80, 88, 97, 131
Falu alja 22
Falu föld 45
Falu-hely 131
Falu tava 45
fáraerdő 90
Fás-halom 94
Fehér-híd 26
fej 27, 35, 43, 45, 103, 104, 110
Fekete-ér 21, 56
Fekete-erdő 38, 63, 105
Feketeszéplak 47
feketeugar 74
fektető 77
fektetőhely 77

Felsőtőkés 47
felszeg 104
Feltonya 141
felvég 104
fertés 115
fertő 21, 112
fiatalos 85
fok 15, 43, 61–64, 111,
 114–115, 117, 145, 147
Folufolde 45
folyó 64, 74
folyóvíz 74
forrás 74, 78–80
Forrás-erdő 45
forrásos 92
forrásvíz 74
fő 38, 45–46, 52–53, 63,
 98, 103–104, 109
Főlaládülő-fődek 50
föld 13, 22, 30, 45, 50, 51,
 74, 80, 102, 105
förtés 14
Fülesharasztja 43
Füred 34
fűzes 30
Gabrianthanya 141
Gadna vize 118
Gálé 34
Ganna 118
Ganna wize 118
Garaboshalm 105
Garda-tó 23
gát 29, 143
Gatafölde 51
gazdaság 74
Gazra járó 51
gerend 63
Gerfaberch 112
gerinc 27
goszpodërija 75
Gothafelde 51
gödör 74, 78–80, 100
Grand Andely 24
Grane 116
Gudur 78

gulyaállás 29
gulyajárás 29
gyep 29, 51
gyepű 14
gyéres 90
gyógyfürdő 14
Gyöngyösfő 53
Gyulaháza 52
Gyulatelke 52
gyümölcsény 15
gyűr 63
Haaspatokfew 46, 103
haláp 14
halásztanya 140
halom 23, 25, 36, 47, 57,
 62, 65, 81, 94, 98, 104–
 105, 112, 115, 117
handal 14
Hanf Acker 30
hany 16
Harangláb 59
haraszt 15, 41–44, 59, 62,
 91, 95, 97
Haraszi 34, 42
Harasztos 42
Haraszt-tó 38, 43
Harasztus 42
Harnad 111
Háromhuta 24
Harrangudfoca 111
Hárs-fő 46
Hárs-patak-fő 46, 103
Harypan few 103
hát 15, 26, 37, 76, 80, 105
határ 14, 38, 74, 78, 79
határdomb 25
havas 13
ház 36, 39–40, 50, 52,
 69–70
Hédervára 40
hegy 14, 27, 29, 34, 38,
 43–44, 49, 55, 62–63,
 67, 74, 78–80, 94, 98,
 100, 104–105, 112–113,
 127, 146

Hegyeshalom 23, 36, 94
hegyoldal 74
hely 77, 105, 120, 130–
 135, 148–149
Hernádfő 53
Heurhegh 63
heverő 77
heverőhely 77
hid 26, 29, 40, 50, 59, 74,
 76, 78, 80
Hideg-víz-pataka 118
Higuusholm 94
Hodászi-híd 26
Hódos-fő 103
Hold duna 146
holmodi 120
holt 12
holtág 104
homlok 63
Homokos-domb 21
horha 104
horhagy 105, 115
horhó 104
Hortobágy 117
Hortobágy vize 117
Hosszú-hegy 38
Hosszú-nyíres 30
Hosszúrét 104
hudica 75
Humucteteu 113
Humurozou 113
Huták 24
Hydeghsed 62
Hydegwyzpataka 118
Ida 117
Ida vize 117, 133
ikervejsze 132, 148
ingoványos 77
Ipoltlaka 39
irtásföld 13
iskola 22, 73
Iskolaföldi dülő 102
iszláz 76
Ivanus auosa 113
Iwanusauasa 91

izvor 76, 92
Jákó vejsze 132
járás 29, 51
járó 51
jártföld 13
Jaurheg 63
Jávor-hegy 62
Jazov 96
jegenye 41
Jékey-birtok 26
jó 16, 22, 49, 63–64
juhar 41
Kapelle 59
Kápolna 59
Kaposi-Nagy-berek 46
Kapus 113
Karancsalja 40
Karán-fő 103
Károji utca 74
karszt 21
Kastell 59
kastély 59, 74, 80
Kecske-hát 37
kégy 15
Kekkektowa 113
Kender-dűlő 51
Kenderföld 30, 60
Kenderföldekre dűlő rétek
 50
Kender-szer 49
kengyel 15
kereckuken 96
kerek 47, 62–63, 66–67,
 87–88, 96
Kerek-domb 65, 94
Kerekegyház 40
Kereki 34
Kéri-dűlőföldek 50
kert 14, 74, 78, 80, 120,
 147
Kertaljai-Kis-rét 46
kerület 51
Kethyoukyzi 49
Kezzeberekhatara 38
Királyhida 40

Király-kút 55
Kirche 59
Kiscigándi-járó 51
Kis-hegy 55
Kishuta 24
Kis-mező 26
Kis-patak 38
Kistelek 38
Kis-Tóó 24
kocsmá 22
Kocsmai tér 30
Kolozsvár 24
Kolozs vejsze 132
Koppánymonostora 40
kotyec 76
Kovács-birtok 26
kő 14, 91, 94, 146
Kőris-erdő 21
Kövesd 34
Köves-vész 134
Közép-berek határa 38
Középhuta 24
Kuchfu pataka 38
Kukenespataka 112
kültúrház 22
Kumlovs 118
Kustiza 146
kút 30, 38, 43, 45, 52, 55,
 74, 78–79, 111
Kút-fő 45
Kút-fő pataka 38
Kutusd 111
Kuuesuez 134
Kuzberch 105
Kuzeptanya 141
Küküllő 74
Kysakazto beerchy 113
Kyslacus 113
kysnyarlew 113
Kyzezbirch 111
lak 35, 38–39, 47, 52, 56,
 63, 96, 104
Lange Wiese 104
Langer Berg 55
lanka 96, 104

lankás 96
láp 77
lápa 104
lapos 26
legelő 29, 104
Legelő-járó 51
lénia 29, 80
Les Andelys 24
lesztár 90
liget 46, 58–59, 62, 91,
 114–116
liváda 74, 76
Loch Acker 55
Lompért halma 94
Madad бүкке 43, 91
Magapataka 113
Mag-fő 103
magyal 15
Mák 40
Mákegyháza 40
mál 18, 57, 63, 113
maláka 60–64, 116–117
Malom 59
mart 14, 100, 104
mástyina 92
Máté kendere helye 120,
 135
Mátya vejsze 133–134
Megeag 45
megyán 99
megye 45, 65, 81
Megye-ág 45
Megye pataka 45
méhes 30
Melpathak 62
Melpotok 108
mentőállomás 22
méta 76
mező 26, 74, 78–79
mezsgye 76, 115, 117
mocsár 61, 76–77, 81, 115
mocsaras 77
Mogyorósra járó gye 51
Monorokuth 111
monostor 40, 50, 63

morotva 38, 47, 57, 61–62,
 104–105
munorau kereku 67
muzsdaly 15
nád 11
Nadaliusto 105
nádas 30
Nádasd 34
Nádas-tó 30
Nager 114
Nagy-aszó feje 35
Nagy-bükkös 30
nagydomb 29
Nagygyörgyfalva 40
Nagyhuta 24
Nagy-lapos 26
nagylegelő 29
Nagy Olasz utca 46
Nagypatak 62
Nagy-Tóció 24
nagyvíz 74
Nagy-völgy 38
Nedzs 21
nép 40, 50
Nerges berch 110–111
Neste 118
nogut 110
Nogwelg 38
Nogysyzpataka 111
nyárfaerdő 89
nyíres 30, 89
Nyomás düllői 102
Óhuta 24
Olaszfalva 97
Olaszutca 46
oldal 45, 74, 77
Oldalút 45
oluphelr[e]ja 120
omboly 14
Orbán vejsze 134
Oroszfalva 97
orr 57
óvoda 73
öböl 14
Ölyvend 34
ördöglyuk 29
Őregyház 40
örém 61, 139
Őr-hegy 63
örvény 139
öttevény 16, 109
pad 74
pagony 46, 87, 90
Pajta-föld 30
paláj 100, 104
Palaszka bükke 43
parlag 13, 81
part 80, 104
Pastaaya 113
Pastorreu 46
patak 12, 14, 16, 26–27,
 38, 43–47, 49, 52,
 60–64, 80, 98, 103,
 108–118, 121, 143
Penthelethonyaya 141
Petelaka 52
Petetelke 52
petre zenaia hel rea 120
Philesharaztha 43
Pinka 52
Pinkafő 52
pocsár 77, 92
pokol 31
porond 14
porta 76
posvány 77
Prezek 116
Púpos-bükkös 30
puszta 104
putu uueieze 133–134
Putu vejsze 134
Puztinchawyze 119
Rábaj 34
Rakatyas 113
Réka 118
Réka-árok 118
Réka-patak 118
Réka-víz 118
remisz 86
rét 45–46, 50–51, 58, 104
Rét-fő 45
Reuhel 131
Reussdörfchen 97
rév 46, 131
Rév-hely 131
rez 63
rezula 86, 90
Rithonich potoka 111
ropó 16
Rövid-dülő 102, 105
Rövid-föld 105
Saagpotok 44
ság 15–16, 44
Ságizsidód 44
Ság-patak 44
Sándoregyháza 40
sár 12, 21, 38, 60–64, 114,
 118–119
Sárisáp 61
sárkánygödör 29
sárkányjárás 29
Sarnyapathaka 114
sarok 99, 100, 105
Sartostou 96
Sárvár 24
Sár vize 118–119
Sár-víz-patak 118
sás 11
Sassas 113
Saturhygy 113
Sayo 111
Sayou 133
Sayouvyze 133
Scegekerthe 147
Sceleueyze 134
Scheune Acker 30
Scorinpotok 109–111
séd 16, 22, 49, 62–64, 80,
 109
Sédre dülő 22
Seesecfehe 103
ség 15–16, 57, 62–63
seku ueieze 133–134
Semjánsoka 40
Sertéslegelő 104

sevnice 49, 64
sikátor 104
Sitouam 116
sok 40, 50
Sólyom-kő 94
Somos völgye 94
Sós-patak 52
Sóspataktelke 52
Sossed 62
Soyou 49
Stergomla 111
stufér 90
Sumusmal 113
Surchuscher 91, 97
Surkuscher 41, 43
sűrű 85
Sygethfiu 45
Sygpatak 113
Sygypataka 111
szád 44–45
szádok 15
Szák 145
Szalaľő 52
száľdob 15
szállás 39
szántó 50, 80
szántóľföld 50
Száraz-patak 63
Száraz-völgy 94
Száva 21
szécs 104
szeg 15, 104, 146
szégye 105, 123–124, 126, 129–131, 138, 141, 143–150
Szégye kertje 147
Székű vejsze 134
Széles-Hárs-ľő 46
Széles-víz-patak 118
Szele vejsze 134
Szentľlak 38
Szentmihályfalva 70
Szentmihálytelke 70
Szentpéter 40
Szentpéteregyháza 40

Széľlak 56
szer 14, 37, 49
Szerdahely 130
szetura 92
sziget 45, 61, 80
Sziget-ľő 45
Szil-kerek 63
szilva 41–43
Szilvágy 42
Szilvás 42
Szilvás feje 43
szittyőcser 85
Szob vejsze 134
Szobol 145
Szombathely 130
Szomolnok-ľő 103
szoros 104
szőlő 29, 44, 100
Szőlőhegy 44
Szőlőút 22
szťaur 76
Szuha 52
Szuháľő 52
szurdok 44–45, 95, 105, 115–116
Szurdok-szád 44–45
Szurdokút 44–45
Szurkos-cser 41, 43
Taniad 141
tanka 75
tanorok 13–14
tanya 14, 22, 102, 104–105, 123–124, 126, 128, 137–143, 147–150
Tapolca 52
Tapolcaľő 52
Tecső vize 118
Tekereser 113–114
telek 15, 38, 51–52, 59, 63, 68–70, 146
telep 104
temető 45, 73
Temető-árok 45
Temető dombja 45
templom 25, 59, 73

templomdomb 25
templomhalom 25
Tenkeshuyľalu 47
tér 30
tető 113
Thechew 118
Thoruuam 117
Thycie vize 120
Thyzahegh 146
Ticia 146
Tisza 116, 119–120, 146–147
Tisza-szégye 146
tiszta 104
Tiza 116
Tizakeo 91, 146
Tize 116
tó 23–24, 30, 38, 43, 45, 57, 74–75, 77, 96–97, 105, 113, 131, 135
Tócó 24
Tócsári-erdőre dűľő 51
Torľigeth 91
Torna 117
Torna pataka 117
Tótok réťjére dűľő 51
tő 45, 63, 105, 130, 133–135
Tőkés 47
Tőkésűľalu 47
tőľgy 15, 91
Töltés-járó 51
törzsőkös 13
tulajdon 75
Turnapataka 117
Tyukzoubereke 91
udvar 26
ugar 13, 74, 78
ugarhatár 74
űľľalu 47
űľľehértó 24
űľľhuta 24
űľľ-járó 51
űľľnép 40
űľľ-szőlők 51

<i>ulica</i> 75	<i>vég</i> 104	<i>Yda</i> 117, 133
<i>Úrhida</i> 40	<i>Véjesz töve</i> 130, 133	<i>Zakaduth</i> 113
<i>úsztató</i> 95	<i>vejsz(e)</i> 95, 105, 120, 123, 126–137, 141, 147–150	<i>Zala</i> 21, 52
<i>út</i> 22, 44–45, 50, 59, 61, 74–75, 77, 79–80, 110	<i>vejszehely</i> 105, 120, 130– 131, 134–135, 148–149	<i>Zalkthonyaya</i> 141
<i>utca</i> 29, 34, 46, 74–75, 78, 80	<i>Véjsze-tó</i> 135	<i>Zalvawyze</i> 119
<i>ügy</i> 22, 63–64	<i>Véjszető</i> 134	<i>Zarazorbow</i> 112
<i>ülés</i> 39	<i>Velencei-tó</i> 23	<i>Zarazpotok</i> 63
<i>vad</i> 65	<i>Vereshorost</i> 97	<i>Zarrazuelgh</i> 94
<i>vadon</i> 65	<i>verő</i> 63, 104	<i>zátony</i> 114, 141, 143
<i>vágás</i> 86, 100–101	<i>verőfény</i> 104	<i>Zegge</i> 146
<i>Vágott-halom</i> 105	<i>vész</i> 13, 132–135, 148	<i>Zegthelegu</i> 146
<i>Vágott-hegy</i> 105	<i>vessző</i> 128, 148	<i>Zelushasfeu</i> 46
<i>vagyon</i> 74	<i>Vésztő</i> 135	<i>Zenthlak</i> 38
<i>válé</i> 92	<i>Vidaegyház</i> 40	<i>Zentmihalfolwa</i> 70
<i>Valizka</i> 117	<i>víz</i> 12, 51, 62, 64, 67, 74, 117–120, 133, 148	<i>Zentmyheltelke</i> 70
<i>Vámhely</i> 131	<i>Vizafogó</i> 142	<i>Zeredahel</i> 130
<i>vápa</i> 14, 27, 104	<i>Vízre dülő</i> 51	<i>Zortuser</i> 114
<i>vár</i> 24, 40, 50	<i>völgy</i> 38, 52, 94	<i>Zorwostou</i> 97
<i>város</i> 38–39, 51	<i>Vrbanveyze</i> 134	<i>Zubveyze</i> 134
<i>Város földjére dülő</i> 51	<i>Wallendorf</i> 97	<i>Zuhodol</i> 113
<i>varsa</i> 124, 127–128, 130, 135–136, 138, 140, 143, 144, 148–149	<i>Wasserturm</i> 59	<i>Zumbothel</i> 130
<i>varsahely</i> 130–132, 135, 149	<i>Watulozoutu</i> 113	<i>Zumulnukfeu</i> 103
<i>vásár</i> 40, 130	<i>Wien</i> 104	<i>Zumulnukfew</i> 109
<i>Vásárhely</i> 130	<i>Wodmege</i> 65	<i>Zumurdukwyze</i> 119
<i>Vásártér</i> 30	<i>Wrhydawyse</i> 109	<i>Zurdukut</i> 44–45
	<i>Wynep</i> 40	<i>Zurdukzad</i> 44–45
	<i>Wyshel</i> 133	<i>Zylkerek</i> 63
		<i>Zyluag</i> 42
		<i>zselic</i> 86
		<i>zsomboly</i> 14

Summary

The study of geographical common names is of great importance for Hungarian historical linguistics, since the elements of this word group appear in very early written records already and are to be found in a great number. These words occur both in proper names and as individual common nouns in the early documentary sources. Although geographical common names have a significant role from a historical linguistic point of view, a systematic survey of them has not been given up to the present. This study attempts to fill this gap, certain viewpoints stressed, by focussing on the theoretical as well as historical aspects of geographical common names.

The theoretical framework of this paper—especially in the clarification of the relationship between geographical common names and place names—essentially approaches the issues connected to geographical common names from the viewpoint of functional place name descriptions. However, some details of the discussion significantly involve the cognitive approach as well. The dimensional theory of language also serves as an organising principle in this work, which means that the spatial, temporal and human aspects of the use of geographical common names are studied with special attention.

The introductory, theoretical chapter first and foremost focuses on the clarification of the notion of the geographical common name. The prototype theory of cognitive semantics is applied as a new approach to the issue, since it provides an opportunity for the dynamic handling of category boundaries. Closely related to the above outlined issue, the relationship of the notions of the geographical common name and the lexical place name formant (i.e. that of the lexical items for naming the type of the place) is discussed in detail.

In the second chapter I focused on the frequency relations in Early Old Hungarian data of the geographical common names. The investigation of frequency relations in Early Old Hungarian period shows that there are observable differences between the semantic load born by the individual semantic fields in the context of frequency of microtoponyms and settlement names developed from geographical common names. Furthermore, not only the semantic fields differ in this respect, but the geographical common names within them are also unequally represented.

In the third chapter the regional incidence of geographical common names is described through the factors affecting it. The historical factors, semantic field connections, cognitive and semantic issues concerning this domain are all inter-

related and are often difficult to separate from each other. The study has shown that the reasons for the differences between geographical common names in their incidence are partly historical. The incidence of geographical common names is also significantly influenced by the rank that these elements have in the conceptual hierarchy within the given semantic field. Further important factors to be considered in association with the incidence of geographical common names are the influencing cognitive factors, since the state and fate of microsystems is defined not only by their inner relations, but also by language-external factors. Finally, the investigation of the semantic relationships between geographical common names also raises some problematic issues that fundamentally influence the spatiality of geographical common names and the possibility of the analysis of this spatiality at the same time.

In the fourth chapter I typified the occurrences of geographical common names as common words, and I distinguished between the various functions they were put to. Along the lines of these groups, the factors that define whether the Latin or the Hungarian form of the given geographical common name stands in the text are finely outlined.

The last chapter of the study is a case study demonstrating the theoretical and methodological observations on a concrete group of words. This part, again, describes the processes of change in the category of geographical common names by surveying the etymological past of a word group — that of fishing equipments and fishing places named after them — that originally was not used for place designating functions. Phenomena motivating this semantic transformation are handled with special attention here. The study of the Early Old Hungarian geographical common names meaning ‘fishing place’ also allows us to come to etymological, phonological, orthographical and unique word geographic conclusions.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÖKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.

37. RÁCZ ANITA, *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. 307 lap.